

4

Sociologický časopis

Ročník 30 (1994)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka, Stephanie Howard, redaktorka anglických textů, Jiří Voženilek, technický redaktor,*

Táňa Váchová, sekretariát redakce

Fotografie Jindřich Štreit

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích *Institute of Scientific Information (ISI)*, USA.

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha, čj. NP780/94 ze dne 19. 4. 1994.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Několik slov úvodem	411
---------------------------	-----

STATI

Edmund Wnuk-Lipiński: Obrat Polska doleva. Sociologická a politická analýza.....	413
Radim Marada: Intelektuálové a ideologie. K Mannheimově koncepci sociálně nezakotvené inteligence	433
Jan Keller: Stát jako generalizovaný patron.....	447
Ivo Možný: Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice.....	463
Petr Mareš, Ladislav Rabušic: Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu	475
Dušan Lužný: Nová náboženská hnutí. Konfliktní formy religiozity v diferentním světě.....	499

RECENZNÍ STAŤ

Hana Librová: Zmírnění konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku.....	513
---	-----

RECENZE

Globální problémy – nové iniciativy, nová literatura (J. Keller).....	523
Andrew Arato and Jean L. Cohen: Civil Society and Political Theory (R. Marada)	526
Hana Librová: Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti) (J. Kamaryt, O. Ševčík).....	529
Petr Mareš: Nezaměstnanost jako sociální problém (T. Sirovátka).....	532
Hans van der Loo, Willem van Reijen: Modernisierung (K. Müller).....	535
Zbigniew Brzezinski: Bez kontroly (Chaos v předvečer 21. století) (K. Bertelmann).....	537
Readings in Population Research methodology (L. Fialová)	540

ZPRÁVY A INFORMACE

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (L. Rabušic). 545	
K počátkům integrace medicíny a sociologie u nás (k 75. výročí založení Masarykovy univerzity v Brně) (S. Bartlová, J. Pavlusová, A. Žáček)	546
Od národních k nadnárodním ozbrojeným silám (IV. výroční konference ERGOMAS) (M. Vlachová, Š. Sarvaš).....	548
Výzkum sociálně kulturní plurality (J. Krejčí).....	550
Na oslavu fotografií Jindřicha Štreita a na obranu sociologie (H. Librová)	551

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1.283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@eam.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information on the author.

Několik slov úvodem

Poslední číslo *Sociologického časopisu* ročníku 1994, které čtenář právě drží v ruce, je v převážné míře dílem sociologů, kteří učí a bádají na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.¹ Po vydání čísel 1/1994, jehož autory byli kolegové z Fakulty sociálních věd UK v Praze, a 2/1994, které bylo připraveno na katedře sociologie Filozofické fakulty UK, se tak završuje chvályhodný záměr redakční rady mobilizovat badatelské úsilí vysokoškolských učitelů a dát jim příležitost postupně představit české sociálně vědní veřejnosti práci tří rozhodujících českých univerzitních pracovišť, na nichž se sociologie pěstuje jako studijní obor, v celém jejich odborném profilu.

Jako členové redakční rady a zároveň vysokoškolští učitelé na jedné z uvažovaných univerzit přijímali jsme tento záměr s plným přesvědčením o jeho potřebnosti a užitečnosti. Majíce však přímou zkušenost se všemi potížemi, s nimiž se dnes české univerzity potýkají, nemohli jsme se ubránit lehce smíšeným pocitům: jenom aby bylo mobilizovat a prezentovat co.

Pochopit obtíže vědecké práce na české univerzitě není složité. Má-li např. deset sociologů v Brně odpovědnost za vzdělání zhruba dvou set studentů v pěti ročnících, a musí-li jim zprostředkovat celý korpus sociologického vědění od obecné sociologické teorie přes pochopení metodologických postupů naší vědy a praktický výcvik v nich, až po nahlédnutí do alespoň základních speciálních sociologických disciplín, sociální stratifikaci počínaje a sociologií rodiny konče, na vlastní badatelskou práci jim věru příliš času nezbyvá. Přednášejí, konzultují, vedou seminární, bakalářské, magisterské práce, čtou nekonečně textů svých studentů, zkoušejí u přijímaček, u prvních státnic, u druhých státnic, ze svých předmětů...

Kritická situace české vědy, kterou minulý režim rozdělil na ty, kdož bádají v Akademii věd ČR a nenesou odpovědnost za výchovu svých nástupců, a ty, kdož připravují na univerzitách vědě její příští generace, aniž jim zůstává prostor pro vlastní badatelskou činnost, platí i pro sociologii.

Brno získalo v sedmdesátých a osmdesátých letech jakousi prestiž a pověst místa, kde se dělá relativně slušná sociologie. Přesto však (či snad právě proto, že tu byla jakási kapacita) nezůstal dnes ze staré brněnské katedry sociologie kámen na kameni. Počet studentů se zpětinasobil. Metoda výuky se mění od katedrové k interaktivní. Založili jsme *Czech School of Social Studies*, kde anglicky učíme studenty z Velké Británie, Norska, Holandska a USA. Příští školní rok nabízíme posluchačům už čtyři obory. Studium sociologie, politologie, sociální politiky a práce a studium teorie masmédií a žurnalistiky.²

V úvahách nad tím, jakým způsobem toto „brněnské“ číslo připravit, jsme od samého počátku věděli, že se nebudeme pokoušet o „monotéma“. Bylo by to vskutku

¹) Polský kolega Edmund Wnuk-Lipiński, jenž je autorem úvodní stati, nemá s brněnskou sociologií (bohužel) nic společného. To, že je zařazen do tohoto čísla, je výsledkem redakčního rozhodnutí: téma jeho stati je pro české prostředí nesmírně zajímavé, avšak je časově omezeno – odložením publikace by podle redakce ztratilo na aktuálnosti a stati ubralo na významu.

²) Podrobnější informaci čtenář nalezne v rubrice Zprávy a informace.

poněkud neorganické úsilí, uvědomíme-li si například, že číslo připravily už dvě různě zaměřená pracoviště: katedra sociologie a katedra sociální politiky a sociální práce.

V duchu postřehu Milana Petruska, který ve studii *Teorie a metoda v moderní sociologii* píše, že „všechny podstatné odpovědi týkající se společenského života již byly formulovány, ne vždycky však umíme retrospektivně zformulovat otázky, na něž odpovídají; obvykle teprve ‚stav ohrožení‘ nám klade otázky, které umožňují tyto odpovědi nalézat a nově jim rozumět“ (s. 179), jsme se pokusili nalézat odpovědi na otázky, které nám zde a nyní sugeruje naše složitá sociální skutečnost: Položili jsme si otázku na vztah intelektuálů k ideologii (Marada), na roli státu v moderní společnosti (Keller). Snažili jsme se nalézat odpovědi na otázky environmentální (Librová, Keller), na otázky současné české (ne)zaměstnanosti (Možný, Mareš a Rabušic) a na otázky religionistické (Lužný³).

Číslo pražské Fakulty sociálních věd (1/1994) bylo víceméně programově orientováno v duchu výzvy kvalitativní a postmoderní sociologie. V Brně jsme při sestavování tohoto čísla žádný takový jasně formulovaný program neměli. Avšak pozorný čtenář, jenž je obeznámen s vývojem české sociologie, bude možná poněkud překvapen tím, že prezentovaná „brněnská“ produkce se neubírá stezkami „brněnské empirické školy“ (jak bývá často zjednodušeně a nepřesně interpretováno dědictví tzv. brněnské sociologické školy), ale že má spíše „teoretický“ a „úvahový“ charakter. Chápejme tuto skutečnost jako přirozenou badatelskou realizaci stinchcombeovského metodologického pravidla „vysvětluj, jak můžeš“. A tak fascinují-li nás právě nyní otázky, pro něž je třeba hledat vysvětlení prostřednictvím analýzy textů, učiníme tak; objeví-li se v poli našeho badatelského zájmu témata, pro jejichž vysvětlení bude potřebné získat empirická data (a není pro nás rozhodující, zdali to budou data kvalitativní nebo kvantitativní), dojdeme si pro ně. Nevedeme spor o metodu, víme však, že poznat lidské chování (to jest popsat ho, pochopit a vysvětlit) je vrcholnou intelektuální aktivitou, neboť aktivitou velmi složitou a komplikovanou, a nemůže tedy být aktivitou bez pravidel.

Brněnská sociologie byla vždy orientována meritorně se snahou reflektovat, pojmenovat a uchopit ty sociální jevy, které se vtíraly do zájmu badatele s neodbytnou naléhavostí. Texty, které předkládáme, se snaží být výsledkem právě takové reflexe, pojmenování a uchopení.

V Brně, v neděli 11. 12. 1994

Ladislav Rabušic a Ivo Možný

³) Dušan Lužný z ústavu religionistiky Filozofické fakulty MU sice není pracovníkem Školy sociálních studií, ale jako absolvent brněnské katedry sociologie a dnes i pedagogický kolega je vlastně „náš“.

Obrat Polska doleva

Sociologická a politická analýza

EDMUND WNUK-LIPIŃSKI*

Instytut studiów politycznych PAN, Warszawa

The Left Turn in Poland

A Sociological and Political Analysis

Abstract: The paper consists of a sociological and political analysis of the last parliamentary elections in Poland, won by the two post-communist parties that now constitute the present Polish government. Two theses are presented and developed, both of which relate to the main reasons for the political shift resulting from the elections: (1) everyday hardships brought about by the implementation of economic reform; (2) fundamental political errors made by the post-solidarity political elite. The left turn in Poland, though clearly visible, is nevertheless politically over-represented in the legislative and executive power of present-day Poland. The paper explores the social, political and economic causes of this paradoxical outcome.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 413-431)

Úvodem

Pro mnohé byl výsledek posledních voleb v Polsku velkým překvapením. Mezi překvapenými nebyli jen političtí vůdcové několika poražených pravicových stran, ale také zahraniční pozorovatelé polských poměrů. Ale ne všichni analytici politického života v Polsku byli překvapeni: mnoho analýz předložených již před volbami ukazovalo vysokou pravděpodobnost porážky pravicových stran; výzkumy veřejného mínění informovaly, že se v polské společnosti udál závažný posun v politických preferencích a že strany politicky zakořeněné v politickém systému Polské lidové republiky (Aliance demokratické levice, dále jako SLD a Polská rolnická strana, dále jako PSL) jsou v čele popularity.

Tato studie se zabývá některými ze základních problémů současné politické situace v Polsku, její současnou dynamikou i možnými důsledky pro mezinárodní politický vývoj.

Struktura je následující: začíná přehledem situace v Polsku před volbami ve třech hlavních sférách veřejného života: ekonomické, politické a sociální. Pokračuje analýzou výsledků voleb v září 1993 (politický profil stran kandidujících do parlamentu, charakteristika vítězů a poražených), porovnáním s výsledky voleb 1991 a stručným pohledem do řad voličů (sociální a demografické profily).

Analýza končí stručnými komentáři k roli katolické církve v obojích volbách; k ekonomickým, politickým a sociálním důsledkům posledních voleb a úvahami o možných mezinárodních důsledcích posledních voleb v Polsku se zvláštním zřetelem k regionu střední a východní Evropy.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Edmund Wnuk-Lipiński, Instytut studiów politycznych Polskiej akademii nauk, ul. Polna 18/20, 00-625 Warszawa, Polska.

Situace před volbami

Situaci před volbami lze popsat ve třech dimenzích: ekonomické, politické a sociální. Klíčová otázka by mohla znít následovně: jaké jevy v každé z těchto tří sfér přispěly ke sledovanému posunu volebních preferencí?

Na první pohled se volební chování velké části voličstva zdá trochu nekonzistentní; polská ekonomika se konečně vydala na cestu růstu, premiérka Hanna Suchocká patřila mezi nejpobornější politiky doby, vytrvalý růst míry nezaměstnanosti byl zastaven a obtížná jednání s odborovými svazy (zvláště s odborovým svazem Solidarity) vyústila v „Pakt o podnikcích“, který byl modelem *vivendi* mezi očekáváními zaměstnanců státem vlastněných podniků a vládními projekty masové privatizace v Polsku. Obě strany (vládní i odborová) tvrdily, že Pakt je jejich velkým vítězstvím, reguloval procedury kolektivního vyjednávání a spory a konflikty, jimž se nedalo vyhnout, zasadil do rámce legálních procedur, byl příslibem sociálního smíru pro nadcházející bolestnou fázi zavádění programu masové privatizace.

Přesto to byla parlamentní frakce odborového svazu Solidarity, která předložila návrh na hlasování o důvěře vládě Hanny Suchocké, jež byla složena ze stran vzešlých ze Solidarity. Návrh byl ochotně podporován radikálními pravicovými stranami, které měly své kořeny v Solidaritě i levicovými postkomunistickými politickými skupinami. Vládnoucí koalice ztratila většinu, vláda Suchocké se zhroutila a prezident rozpustil parlament a vyhlásil nové parlamentní volby.

Pro porozumění této politické dynamice musíme analyzovat některé klíčové procesy v ekonomice a v životě politickém stejně jako v sociálním.

Ekonomická sféra

V ekonomické sféře můžeme rozlišit přibližně dvě kategorie trendů, které by měly být brány v úvahu, když se diskutuje o politických důsledcích ekonomické změny: trendy politicky příznivé pro ty, kdo jsou u moci, a trendy politicky nepříznivé. Před tím, než se dostaneme k detailní analýze, jedna poznámka: v politickém procesu nemusí makroekonomické trendy, které jsou zřetelně pozitivní, nutně vyvolat okamžitou politickou podporu. Ta přichází až po určitém čase, který je nezbytný k tomu, aby se tyto pozitivní makroekonomické trendy projeví na mikroekonomické úrovni, tj. v rozpočtech domácností. Ze stejných důvodů ani zřetelně negativní makroekonomické ukazatele nemusí nutně vyvolat okamžité zvýšení podpory politické opozice. Bohužel se ukazuje, že pozitivní makroekonomické trendy se přeměňují v politické postoje pomaleji než negativní makroekonomické trendy.

Převládající trendy v ekonomice jsou základními faktory utvářející volební chování obyvatelstva, ale rozhodně nejsou jedinými důležitými faktory. O těchto dalších faktorech budeme diskutovat později.

Nejdříve soustředíme pozornost na pozitivní trendy v polské ekonomice. Tři indikátory ukazují, že za poslední čtyři roky se míra inflace snižovala, produktivita práce v průmyslu se trvale zvyšovala a po počátečním hlubokém snížení začal hrubý národní produkt opět růst. Jak ukazuje tabulka 1, již v roce 1989 byla roční míra inflace velmi vysoká a v roce 1990 – z důvodu prvního stadia zavádění Balcerowiczova programu – byla ještě vyšší. Ale již v roce 1991 se dostala inflace pod kontrolu a od té doby se postupně snižuje.

Tabulka 1. Roční inflace v Polsku (v %)

Rok	Procento roční inflace
1989	251
1990	586
1991	70
1992	43
1993	38 (odhad)

Pramen: *Rzeczpospolita*, č. 243, 16-17. října 1993.

Podle Centrálního plánovacího úřadu produktivita práce v průmyslu v prvních devíti měsících 1993 vzrostla o 10,7 % [Kowalik 1993]. Hrubý národní produkt začal po hlubokém počátečním snížení na konci roku 1992 růst a podle Centrálního plánovacího úřadu v roce 1993 roční růst překročí 4 %; přičemž růst průmyslové výroby bude dokonce vyšší (7 %), což řadí polský průmysl mezi nejrychleji rostoucí průmysly v Evropě.

Také privatizace již velmi pokročila. Tento proces se dotýkal téměř 40 % všech státních průmyslových podniků. Nyní soukromý sektor v Polsku vytváří okolo 50 % hrubého národního produktu a poskytuje celkově 60 % pracovních míst. Příspěvek soukromého sektoru v různých odvětvích ekonomiky je bohužel velmi nerovnoměrný: od takřka 100 % v obchodě a zemědělství až téměř k nule v hornictví a těžkém průmyslu [*Polska 1989-1993. Reforma gospodarcza* 1993].

Makroekonomické změny se zdají být tak pokročilé, že někteří uznávaní analytici docházejí k tvrzení, že polská ekonomika překročila bod, odkud není návratu. Ekonomika je do velké míry depolitizována, interní dynamika polského ekonomického života byla probuzena, a proto by politické turbulence neměly vážně poškodit pokračování ekonomické transformace [Ziółkowski 1993].

Současně je ale zřejmé, že míra nezaměstnanosti se stabilizovala kolem 15 %, a to je jedna z nejvyšších hladin nezaměstnanosti ve střední Evropě. Dále, úroveň spotřeby, která je podle mnoha specialistů nejcitlivějším indikátorem kategorie známé jako „sociální cena transformace“ [viz Przeworski 1991], se od roku 1989 do roku 1992 v průměru neustále snižovala. Nejdrastičtější pokles byl zaznamenán v letech 1989 a 1990. Pro znázornění tohoto jevu vezmeme jako indikátor dynamiku reálného příjmu domácností: v roce 1990 se reálný příjem populace snížil na 85,3 % reálného příjmu roku 1989 a v roce 1991 tvořily příjmy 105,9 % příjmu předchozího roku, ale byly pořád nižší než před zavedením tržních reforem [*Statistical Yearbook* 1992: 183]. V poslední době bylo sice průměrné snížení spotřeby celkově zastaveno, ale za touto obecně pozitivní tendencí probíhá proces růstu nerovností v životní úrovni v různých vrstvách polské společnosti. Toto samozřejmě způsobuje vzrůstající nespokojenost se současnou životní úrovní a ve svém důsledku vytváří široce rozšířený fenomén známý jako relativní deprivace. Ilustrace tohoto jevu je znázorněna v tabulce 2.

Tabulka 2. Relativní deprivace v Polsku v letech 1989-1991

Rok	Indikátory	Procento osob z domácností			
		zaměstnanců mimo zemědělství	smíšených: v zemědělství a mimo ně	soukromých rolníků	důchodců
1989	Nízké příjmy ^a	13,7	12,3	22,3	26,4
	Negativní hodnocení ^b	15,6	10,4	11,5	32,0
1990	Nízké příjmy ^a	33,2	28,3	41,8	32,2
	Negativní hodnocení ^b	20,0	14,5	17,1	33,4
1991	Nízké příjmy ^a	32,2	33,7	50,9	26,0
	Negativní hodnocení ^b	29,5	21,2	25,3	40,0

^a) Nízké příjmy jsou definovány podle úrovně sociálního minima vypracovaného Institutem práce a sociálních věcí ve Varšavě; „nízké příjmy“ jsou příjmy pod hranicí minima sestaveného pro daný rok.

^b) Procento osob z dané kategorie domácností, hodnotících svou životní úroveň jako „spíše chudou“ nebo „velmi chudou“.

Pramen: Tabulky 2.20 a 2.21 in [*Warunki życia ludności w 1991 r.* 1992: 38]

Jak můžeme vidět z této tabulky, korelace mezi reálnou ekonomickou situací dané domácnosti a percepcí členů této domácnosti je rozdílná v různých sociálních stratech. Ačkoli obecně domácnosti nacházející se pod úrovní sociálního minima se kloní k hodnocení své životní úrovně jako „chudý“ nebo „velmi chudý“, stupeň „nařikání“ je v různých sociálních kategoriích rozdílný: nejvyšší je mezi penzisty a nejnižší mezi samostatně hospodařícími farmáři.

Sociální sféra

Obecná teze této kapitoly může být formulována následovně: v polské společnosti je obecný posun od vnímání a hodnocení systémové transformace z hlediska hodnot (tzn. že něco je hodnoceno jako „správné“) k vnímání a hodnocení z hlediska zájmů (něco je hodnoceno jako „výhodnější pro mě a pro lidi jako já“).

Počáteční všeobecná podpora programu radikální ekonomické změny byla založena na široce rozšířeném přesvědčení, že polská ekonomika musí být transformována, aby byly překonány nechvalně známé nedostatky řízené ekonomiky. Alternativa trhu – v sociálním vědomí – byla v tom čase vnímána jako „správná“, ačkoli jen málokdo věděl, jaké budou dopady nových ekonomických pravidel na životní úroveň obyvatelstva. Musíme dodat, že zároveň s radikální reformou probíhal proces zavádění demokratického systému. To znamená, že radikální ekonomické změny musely být zaváděny v souladu se společenskou podporou (narozdíl od zkušeností ekonomicky se obnovujících zemí Dálného východu: Jižní Korea, Hong Kong, Taiwan atd., které uspěly v ne zcela demokratických systémech).

Dokud se ekonomická transformace v Polsku posuzovala z hlediska hodnot, program změn se těšil podpoře většiny. Zavádění tohoto programu ovšem brzy vytvořilo hrozbu nejen pro životní úroveň mnoha domácností, ale také ohrozilo životní zájmy těch částí polské společnosti, které byly sociální základnou protestu proti komunistickému režimu (zejména kvalifikovaní dělníci státních průmyslových podniků).

Koncept skupinových zájmů je v sociologii velmi dobře znám a jeho aplikace k možnému vysvětlení dynamiky současného politického života v Polsku se zdá být základní.

Jakýkoli skupinový zájem je definován uvnitř určitého rámce příslušnosti; rámec může mít institucionální nebo strukturální charakter. Jestliže je skupinový zájem definován v institucionálním rámci, potom je vztažen ke skupině, která se objeví z důvodu existence dané instituce (například průmyslový podnik). Jestliže je zájem strukturálního charakteru, potom je definice skupinového zájmu třídního charakteru.

V podmínkách radikální systémové změny se tento jednoduchý náčrt komplikuje. Některé skupinové zájmy mohou být definovány podle starého systému (jeho institucí a sociální struktury) nebo podle nového systému (s jeho institucemi a vynořující se novou sociální strukturou). V prvním případě definice skupinového zájmu vytváří přirozenou sociální základnu pro zachování starého systému (nebo jeho částí) a v druhém případě vytváří podporu pro změny směřující k systému novému.

Starý systém, a zvláště centrálně řízená ekonomika, vytváří příznačnou etatistickou sociální strukturu, dobře popsanou v mnoha sociologických pracích. Proces formování skupiny nastával většinou v prostředí socialistických podniků fungujících v rámci centrálního plánování, nikoli podle tržních principů. Síť skupinových zájmů vytvořených tímto procesem se odvíjela od ekonomických institucí zvláště socialistických podniků. Masové odmítnutí starého systému bylo možné, protože tyto zájmy byly po určitý čas vyloučeny v zájmu lepší budoucnosti (efektivnější ekonomika a více svobody patřily mezi nejdůležitější sliby).

V rozhodující počáteční fázi transformace jsou skupinové zájmy hlásící se k tržní ekonomice slabé a jsou ovládány zájmy formovanými centrálně řízenou ekonomikou. Takže v určitém smyslu, když se podpora transformace založená na hodnotách, jež vedly k odmítnutí předchozího systému, vyčerpá, sama další transformace ztrácí sociální základnu a těžko může pokračovat v logice demokratických principů. Jednou ze základních součástí skupinového zájmu je přirozeně vnímání životní úrovně, ale jsou zde rovněž další součásti (například sociální zabezpečení skupiny, pozice ve statusové hierarchii atd.). Zvláštní součásti definice skupinového zájmu se mohou měnit podle současných sociálních ohrožení, jímž je daná skupina vystavena. Poslední mezinárodní komparativní výzkum provedený v 12 zemích podává určité informace o současných obavách polské společnosti (viz tabulka 3 – ilustračně uvádí pět zemí).

Tabulka 3. Sociální ohrožení vnímaná respondenty
(z mezinárodního komparativního výzkumu výzkumu)

	Polsko		Maďarsko		Německo		Itálie		Španělsko	
	%	pořadí	%	pořadí	%	pořadí	%	pořadí	%	pořadí
Násilí	56	1	56	4	63	3	20	5	47	3
Inflace, ceny	55	2	79	1	49	9	15	6	30	10
Životní úroveň	52	3	79	1	35	11	9	13	27	13
Ztráta zaměstnání	41	4	71	3	60	6	57	1	63	1
Sociální zabezpečení	32	5	42	7	59	7	13	7	29	12
Škody na životním prostředí	31	6	54	6	67	1	10	12	30	10
Světový hladomor	31	6	41	9	56	8	13	7	43	4
AIDS	27	8	25	13	30	13	22	4	40	6
Korupce	27	8	39	10	36	10	13	7	34	9
Válka	26	10	55	5	64	2	32	3	36	7
Sociální nerovnosti	25	11	42	7	61	4	11	11	35	8
Drogy	19	12	30	12	32	12	39	2	55	2
Rasismus	13	13	37	11	61	4	13	9	41	5
Nic z předchozího	1	14	3	14	0	14	1	14	1	14

Pramen: [Kuczyński 1993]

V Polsku byl výše uvedený výzkum prováděn právě týden před posledními volbami a zahrnoval celonárodní výběr občanů starších osmnácti let. Proto se zdá, že tento výzkum je silným indikátorem odhadovaných ohrožení vnímaných domácnostmi; ohrožení, která měla nepochybně dopad na politickou volbu v parlamentních volbách.

Z ohrožení, která jsou nejvíce rozšířena v polské společnosti, jsou největší obavy z násilí (56 %), inflace (55 %), dalšího snížení životní úrovně (52 %) a nezaměstnanosti (41 %). V Maďarsku jsou podobné obavy rozšířeny ještě více: další snížení životní úrovně (79 %), inflace (79 %), nezaměstnanost (71 %), násilí (56 %). Ale jestliže srovnáme tyto dvě společnosti s některými západními, můžeme usoudit, že ohrožení pociťovaná postkomunistickými společnostmi, které vstupují do tržní ekonomiky a demokratického systému, nejsou neobvyklá; naopak – zdají se být spíše typickým rysem sociálního řádu, jaký je na Západě. Co je podstatně rozdílné je kulturní kontext. Pro postkomunistické společnosti jsou tato ohrožení novou, bolestnou zkušeností. Pro mnoho lidí (zvláště s nižším vzděláním a – následně – i nižšími šancemi na trhu práce) představují nesnesitelné břemeno, které vytváří tužby vzdát se svobody, aby znovu získali pocit bezpečí a redukovali nejistoty zítřka, které jsou imanentní součástí svobody.

„Sociální geografie“ počáteční podpory Solidarity a politických a ekonomických reforem v Polsku neodpovídala „sociální geografii“ vítězů a poražených v procesu zavádění těchto reforem. Mnozí z těch, kdo byli zpočátku proti reformám, skončili nakonec mezi vítězi a většina těch, kteří podporovali program radikálních reforem, se brzy ocitli mezi poraženými (zvláště v ekonomickém smyslu slova). Právě tento fenomén vytvořil široce rozšířený pocit relativní deprivace mezi těmi, kteří se cítili ohroženi zaváděním tržních pravidel a výsledně zapříčinil dva jevy důležité pro dynamiku politického života:

- 1) rychlou erozi všeobecně rozšířené důvěry v lepší budoucnost; důvěry připisované radikálním reformám a politickým elitám, které budovaly svůj politický profil právě na zavádění reform.
- 2) zkrácení perspektivy (místo definování skupinového zájmu z hlediska dlouhodobého užitku celé společnosti nebo určité skupiny, více převládlo všeobecné přehodnocení zájmů ve prospěch krátkodobého užitku: *hic et nunc*); tento proces byl urychlen tím, že tržní ekonomika začala ohrožovat nejen zájmy určitých skupin, ale jejich samotnou existenci. V kategorii zájmů definovaných z hlediska institucionálního byl problém v zaměstnancích socialistických podniků (zvláště v oblasti těžby uhlí a těžkého průmyslu), které byly vytvořeny podle logiky centrálně řízené ekonomiky a jen stěží se mohly vyrovnat s volným trhem. V kategorii zájmů definovaných z hlediska strukturálního to byl problém individuálních farmářů, kteří brzy poznali, že mohou vcelku lehce pokračovat v kontextu oficiální ekonomiky nedostatku a rozšířené „šedé ekonomiky“, ale jen těžko se mohou vyrovnat s volným trhem, omezenou poptávkou po potravinách a mezinárodní konkurencí nabídky potravin.

Politická sféra

Poslední čtyři roky dominoval v politické oblasti rozpor, který můžeme označit následovně: *politika elit versus reprezentace skupinových zájmů*. Politická elita vzešlá ze Solidarity, která v posledních čtyřech letech dominovala ve veřejném životě, byla zapojena do boje o moc a současně se stala zajatcem určitého mýtu: totiž, že jsou na jedné straně emanací celé společnosti a na straně druhé, že se těší neomezené podpoře veřejnosti pro transformaci společenského systému. Tento mýtus mohl být pravdivým v roce 1989 (po vítězství ve volbách). Bohužel tato zdánlivě neomezená podpora se rychle vyčerpala a počátky tohoto procesu, v podstatě nepovšimnuty a později ignorovány elitami Solidarity, můžeme umístit do období, kdy zavádění pravidel liberálního trhu ohrozilo životní zájmy velké části společnosti.

Od tohoto momentu se politické elity musely střetávat s jistým paradoxem: buď získávat lidovou podporu, nebo pokračovat dále v hluboké transformaci společnosti. Získat lidovou podporu znamená uspokojit zájmy ohrožených tržní ekonomikou, tj. zájmy formované centrálně řízenou ekonomikou. Následně to znamená ohrožení dalšího vývoje směrem k tržní ekonomice. Na druhou stranu další pokračování tržních reform, nevyhnutelně bolestivé pro většinu populace, ale nejvíce pro zaměstnance státního sektoru, oslabuje politickou podporu. Přijetí první části rozporu by vedlo ke zpomalení či dokonce k zastavení reformy a přijetí druhé části by přineslo odcizení politických elit, což vytváří prostor pro populistické „objevy“ typu Tymińskiego či Leppera nebo hledání politické alternativy v postkomunistických politických stranách.

Jiný rozpor v politické oblasti můžeme definovat jako *mobilizaci prostřednictvím protestu versus nedostatek společného nepřitele*.

Více než desetiletí Solidarita úspěšně aktivizovala obyvatelstvo k protestu proti komunistickému režimu. Pro mnoho lidí to byla jediná zkušenost s účastí na veřejném životě a pro mnohé místní vůdce Solidarity se stala důvěrně známým nástrojem pro udržení dynamiky hnutí v osmdesátých letech, zvláště pokud byl nepřítel jasně definován (komunisté, místní a centrální moc, nebo prostě zobecněné „oni“ versus „my“). A bylo to celkem přirozené, neboť jak to vyjádřil J. Pakulski – masová hnutí „jsou spíše *proti*, nežli *pro*.“ [Pakulski 1988: 251].

Po kolapsu komunistického systému zmizela integrující síla – společný nepřítel – a dynamika hnutí Solidarita byla odborovými předáky zpomalena (aby se chránila počáteční fáze zavádění ekonomické reformy). To vedlo Solidaritu k paradoxu dvojí identity a shora uvedeným rozporům. Čím více Solidarita podporovala transformaci, tím více byla sporná její odborová identita a tím ztlačila rostla ztráta její popularity mezi řadovými členy a následně i ve společnosti jako celku. Výsledkem bylo, že se ochranný deštník Solidarity stal méně efektivní. Na druhou stranu, čím více se Solidarita zaplétala do ochrany existujících skupinových zájmů různých kategorií státních zaměstnanců, tím více se stávala konzervativní silou (ve smyslu obránce statu quo). Toto zase vedlo k rozporu s prvním typem identity Solidarity. Současné dilema můžeme shrnout následovně: mobilizace hnutí zapříčiní protesty proti sociální ceně transformace; demobilizace hnutí otevře dveře pro hledání postkomunistické alternativy (výsledek posledních voleb) nebo vynoření se populistického hnutí pravičácké či levičácké orientace (a nejpravděpodobněji obou), jestliže se současné politické alternativě nepodaří splnit očekávání a pravice zůstane stále rozříštěná.

Rozporu mezi socialistickou mentalitou a duchem svobodného podnikání si všimlo mnoho sociologů [viz například Kolarska-Bobińska 1992; Koralewicz a Ziolkowski 1991; Mokrzycki 1991; Sztompka 1992, Wnuk-Lipiński 1990]. Naprostá většina polské populace neměla žádnou zkušenost s každodenním fungováním tržní ekonomiky. Jen menšina již zpočátku poznala, že více svobody (zvláště v ekonomické oblasti) pravděpodobně způsobí méně rovnosti ve výsledcích, více osobního rizika a odpovědnosti za svůj vlastní život a složitější výběr. Pro mnohé to bylo spíše nepříjemné zjištění, které vyvolalo nostalgické vzpomínky na „staré dobré časy“. Tato socialistická mentalita se zdá být velmi dobře zakořeněná v primárních skupinách; zvláště pak ve většině domácností, které se potýkají s ekonomickými těžkostmi a nejsou schopny přijmout novou strategii získávání prostředků na živobytí; strategii více kompatibilní s tržními pravidly.

Na druhou stranu kategorie těch, kteří byli schopni rychlé adaptace na nová pravidla života, je příliš malá na to, aby vytvořila přesvědčivý obraz životního úspěchu. Navíc někteří z nových podnikatelů zbohatli během transformačního období díky mezerám v zákonech nebo přímo prostým porušením zákona. Následkem toho se probudilo podezření, že všechna nová zbohatnutí jsou založena na „špinavostech“. Proto se dynamický podnikatel nebo odborník nestal široce akceptovaným vzorem úspěchu – jinými slovy – atraktivní alternativou pro socialistickou morálku.

Toto jsou sociální souvislosti posunu v politických názorech polské populace; posun prezentovaný mnoha sociology, ale ignorovaný většinou politiků.

Od prezidentské kampaně (listopad-prosinec 1990) vycházela najevo vzrůstající fragmentace politické scény. Tábor Solidarity se rozdělil. Různé politické skupiny vzniklé ze Solidarity zahájily mezi sebou boje o lepší pozici v nadcházejících volbách do parlamentu. Toto byla pravděpodobně přirozená a nevyhnutelná fáze formování systému stran v situaci, kdy svržení komunistického režimu bylo organizováno širokým sociálním hnutím (Solidarita), které spojoval společný nepřítel. Nicméně v tomto stadiu byly elity Solidarity zaměstnány interním politickým bojem, který oslabil každého z nich, zatímco postkomunistické síly procházely opačným vývojem: v lednu 1991 vytvořily SLD (polská zkratka pro Alianci demokratické levice) a úspěšně konsolidovaly sociální základnu ohroženou politikou dekomunizace prosazovanou radikální pravíci, která byla v té době u moci (vláda J. Olszewského, prosinec 1991-červen 1992).

Prozatím se rozpadem tábora Solidarity vytvořily následující strany (v chronologickém pořádku):

1. Aliance středu (později pojmenovaná podle polské zkratky „PC“), květen 1990, vůdci: Jarosław Kaczyński, Jan Olszewski; politický profil: radikální pravice.
2. Liberálně-demokratický kongres („KLD“), červen 1990, vůdci: Jan Krzysztof Bielecki, Donald Tusk, Janusz Lewandowski; politický profil: liberalismus (do června 1990 to byla frakce Aliance středu).
3. Křesťansko-národní unie („ZChN“), červen 1990, vůdci: Jan Łopuszański, Stefan Niesiołowski, politický profil: křesťansko-národní konzervatismus.
4. Fórum demokratické pravice („FPD“), červen 1990, vůdci: Tadeusz Syryjczyk, Kazimierz Ujazdowski, Alexander Hall; politický profil: umírněně konzervativní (později se spojil s Demokratickou unií).
5. ROAD, polská zkratka pro Občanské hnutí-Demokratická akce, červenec 1990, vůdci: J. Kuroń, A. Michnik, Z. Kuratowska, B. Geremek, W. Frasyniuk, politický profil: střed-levice.
6. Zlomek Solidarity zastoupený v Parlamentu (Občanský parlamentní výbor „OKP“), výbor opustili členové ROAD, Fóra demokratické pravice a neorganizovaní členové parlamentu a zformovali novou parlamentní frakci: Demokratickou unií „UD“, leden 1991, vůdce: Bronisław Geremek, politický profil: nejasný.
7. Sociálně-demokratické hnutí „RDS“, duben 1991, frakce ROAD, vůdce: Zbigniew Bujak, politický profil: levice.
8. Lidová aliance „PL“, duben 1991, vůdce: Gabriel Janowski, politický profil: konzervativně-agrární.
9. Demokratická unie „UD“, květen 1991, vůdci: Tadeusz Mazowiecki, Jacek Kuroń, Władysław Frasyniuk, Aleksander Hall; fúze ROAD, Fóra demokratické pravice a Mazowieckého skupiny, politický profil: centristický s umírněným levým a umírněným pravým křídlem.
10. Lidová křesťanská strana „SLCh“, květen 1992, vůdci: Józef Ślisz, politický profil: umírněný pravicově agrární.
11. Konzervativní strana „PK“ – část dřívějšího pravého křídla Demokratické unie, prosinec 1992, vůdce: Aleksander Hall, politický profil: umírněný konzervativní.
12. Koalice pro republiku „KdR“, vůdce: Jan Olszewski, politický profil: radikální pravice, ekonomický program – nejasný.
13. Odbory Solidarita, později odbory „UP“, vůdce: Ryszard Bugaj, politický profil: sociální demokracie.
14. BBWR, polská zkratka pro Nestranický blok podpory reform, vůdce: Andrzej Olechowski, podporován prezidentem Lechem Walesou, politický profil: nejasný s některými liberálními, ale také populistickými prvky.

Na politické scéně operují jako politická strana také odbory Solidarita a spolu s nimi mnoho jiných stran. Mezi těmi nejvlivnějšími, bez ohledu na čtyřletou politickou izolaci, je již zmíněná Aliance demokratické levice „SLD“, sestávající převážně ze Sociální demokracie Polské republiky „SDRP“, která je transformovanou formou Polské sjednocené dělnické strany (předseda: Aleksander Kwaśniewski) a velmi silné fúze

odborů OPZZ, které se zformovaly po vyhlášení stanného práva na počátku osmdesátých let.

Jinou stranou, která má kořeny v komunistickém politickém systému, je Polská rolnická strana PSL. Tato strana má shodný název s jinou rolnickou stranou, která vznikla v období po rozštěpení Solidarity, ale která se transformovala ve Sjednocenou rolnickou stranu a byla donedávna spojena s komunistickou stranou.

Aby byl náš obrázek hlavních politických aktérů polského veřejného života kompletní, je třeba též zmínit Konfederaci nezávislého Polska KPN, která se ustavila v roce 1979 jako militantní antikomunistická formace s ekonomickým programem s populistickými prvky (předseda Leszek Moczulski); Unii reálné politiky UPR, radikální liberální stranu s předsedou Januszem Korwin-Mikkem; Sebeobranu, radikální populistickou a nacionalistickou formaci s předsedou Andrzejem Lepperem; Stranu X, radikální směs libertariánských a populistických prvků (předseda Stanislaw Tyminski), Polskou stranu milovníků piva PPPP a jiné.

Fragmentace polské politické scény se stala skutečností. Politici byli příliš zaměstnaní spory uvnitř politického uspořádání a opomněli splnit dvě základní, vzájemně spjaté funkce vůdcovství v demokratickém řádu:

1. dát kolektivní smysl zaváděnému politickému a ekonomickému programu,
2. získat lidovou podporu.

Politické síly, které přišly po Solidaritě, se vzdaly těchto úkolů a nepochybně tak přispěly k výsledkům voleb 19. září 1993.

Volby – Co se stalo 19. září 1993?

Dříve, než budeme uvažovat o výsledcích voleb, popíšeme běh politických událostí, které způsobily rozpuštění parlamentu (v polovině volebního období) a vypsání nových voleb.

V červnu 1993 předložila Solidarity návrh na vyslovení nedůvěry vládě premiérky H. Suchocké. Tato iniciativa byla podpořena postkomunistickými silami, radikálním křídlem bývalé Solidarity a stranami, které nebyly s bývalou Solidaritou spjaté. Obě konfliktní strany – koalice i opozice byly sice v tu dobu vysoce mobilizovány, ale podle předpokladů mohl být tento návrh zamítnut vládní koalicí, která v tu dobu měla v Sejmu slabou většinu. Jeden z členů vládní koalice však hlasoval proti vládě – B. Boba z ZChN, a jiní poslanci – také z ZChN přišli do sněmovny pozdě. Návrh byl přijat většinou jednoho hlasu a vláda premiérky H. Suchocké padla. Sejm ve svém tehdejší složení však nebyl schopen sestavit alternativní vládu. V důsledku toho prezident Walesa parlament rozpustil a na 19. září 1993 vyhlásil nové volby. Byl přijat nový volební zákon s 5 % volebním prahem pro strany a 8 % pro koalice (tyto limity nebyly uplatňovány pro strany etnických minorit).

Tabulka 4. Konečné rozdělení křesel v dolní sněmovně

Strana	% platných hlasů	Počet křesel v dolní sněmovně	
		%	počet
SLD	20,41	37,20	171
PSL	15,40	28,70	132
UD	10,59	16,10	74
UP	7,28	8,90	41
KPN	5,77	4,80	22
BBWR	5,41	3,50	16
Německá menšina	0,70	0,80	4
Ostatní	34,44	0,00	0
Celkem	100,00	100,00	460

Pramen: Státní volební výbor

Jak je patrné z tabulky 4, více jak jedna třetina všech platných hlasů nevedla k obsazení ani jednoho křesla v dolní sněmovně.

V senátu obsadily většinu křesel SLD – 37 křesel a PSL – 36 křesel, které se také staly nejmocnějšími stranami v dolní sněmovně. Odbory Solidarity získaly 9 křesel, UD – 4, UP – 2, nezávislí kandidáti – 4, po jednom křesle získaly PC, ZChN, PL, Solidarita samostatných sedláků, Německá menšina a KLD.

Bylo jasné, že výsledky voleb budou vysoce příznivé pro dvě strany, které mají své kořeny v minulém komunistickém systému. Tyto strany získaly bezpečnou většinu v Sejmu i Senátu, a to většinu dokonce tak velkou, že koalice vítězných stran může přijmout i novou ústavu. Strany pravé části politického spektra zakusily těžkou porážku.

Vítězové a poražení

Tabulka 5 přináší komparaci podpory jednotlivým politickým stranám v parlamentních volbách v roce 1991 a v roce 1993 a informuje o počtu voličů, kteří hlasovali pro jednotlivé strany v obou parlamentních volbách.

Tabulka 5. Výsledky parlamentních voleb v roce 1991 a 1993 v Polsku

Strana	Hlasy (v mil.)		1991/1993 Platné hlasy (v %)		Křesla (v %)	
	1991	1993	(v %)	1991	1993	1991 1993
SLD	1,345	2,815	209	11,99	20,41	13,00 37,20
PSL	1,034	2,142	207	9,22	15,40	10,90 28,70
UD	1,382	1,461 ^a	106	12,32	10,59	13,50 16,10
UP	0,231 ^b	1,005	435	2,06	7,28	0,90 8,90
KPN	0,996	0,795	80	8,88	5,77	11,10 4,80
BBWR	–	0,747	x	–	5,41	– 3,40
Německá menšina	0,132	0,097	73	1,17	0,70	1,50 0,80
	5,120	9,062	177	45,64	65,56	50,90 100,00
Solidarita	0,566	0,677	120	5,87	4,90	5,10 0
PC	0,977	0,610	61	8,71	4,42	9,60 0
KKW „O“ ^c	1,133	0,878	77	10,10	6,37	10,90 0
PL ^d	0,614	0,327	53	5,47	2,37	6,10 0
KLD	0,840	0,551	66	7,49	3,99	8,00 0
UPR	0,256	0,439	173	2,25	3,18	0,70 0
PPPP	0,367	0,014	4	2,97	0,10	3,50 0
KdR	–	0,372	x	–	2,70	– 0
Strana X	0,053	0,377	711	0,47	2,74	0,70 0
Sebeobrana	–	0,384	x	–	2,78	– 0
Jiné	1,308	0,125		11,03	0,89	4,50 0
	6,111	4,754	78	54,36	34,44	49,10 0
Celkem	11,231	13,816	123	100,00	100,00	100,00 100,00

^a) bez konzervativní frakce A. Halla, který opustil Demokratickou unii a založil Konzervativní stranu (PK).

^b) Solidarita 1991.

^c) volební koalice „Otcina“ (KKW Ojczyzna) se konstituovala z následujících stran: ZChN (která byla základem koalice; 1,008 miliónu voličů v roce 1991), Křesťansko-demokratická strana (0,125 miliónu voličů v roce 1991), Lidová křesťanská strana (SLCh, v roce 1991 v koalici s PL) a Konzervativní strana (PK, v roce 1991 byla frakcí Demokratické unie). Pro tento případ nejsou data za rok 1991 a 1993 plně srovnatelná.

^d) v roce 1991 v koalici s SLCh, data nejsou srovnatelná.

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat ze Státní volební komise.

Z tabulky 5 je patrné, že odbory jsou expandující stranou; podařilo se jim rozšířit řady voličů více než čtyřikrát. SLD a PSL se podařilo počet voličů zdvojnásobit. Demokratická unie a odbory Solidarita získaly jen nepatrně více voličů než v roce 1991, ale Solidaritě se nepodařilo překročit 5 % práh – pro jeho překonání potřebovala ještě 14 000 dodatečných hlasů.

Strany pravého křídla ztratily mnoho ze svých dřívějších stoupenců. Některé, jako PC a KLD, ztratily až třetinu svých dřívějších voličů. Je zřejmé, že zde nastal obecný obrat směrem k levé části politického spektra, který rozhodně nelze považovat za nevýznamný.

Politická sestava dolní sněmovny, determinovaná volebním zákonem a základními politickými chybami pravice, je charakterizována nadreprezentací levice a

podreprezentací pravice, pokud porovnáváme rozložení platných hlasů. Kdyby nebyla pravice roztržštěná, neutrpěla by tak hlubokou porážku. KLD se mohla spojit s Demokratickou unií, PL se mohla spojit s KKW „Ojczyzna“ a KdR se neměla oddělit od PC. Za těchto podmínek mohly být nyní tyto strany zastoupeny v dolní sněmovně. Mezi KLD a Demokratickou unií, PC a KdR a KKW „Ojczyzna“ a PL není dodnes významný politický rozdíl. Parlament by sice byl více fragmentován, ale opozice proti SLD a PSL by byla silnější. Političtí vůdci některých pravicových stran ignorovali zavedení nového volebního zákona a museli za to zaplatit.

Volby odhalily ještě další skutečnost: ani populisté („Sebeobrana“ a Strana X), ani nacionalistické skupiny nebyly v té době schopny zmobilizovat dostatečnou podporu.

Sociální báze vybraných politických stran

Rozložení podpory (zvláště stranám zastoupeným v dolní sněmovně) v různých sociálních kategoriích ukazuje zajímavé výsledky. Volební výzkum INFAS/OBOP, provedený v den voleb na náhodném vzorku jednoho tisíce voličů, poskytuje zcela spolehlivé odhady. Sada tabulek (6 až 9), které následují, ilustrují sociální rozdíly mezi voliči. Každá tabulka si zasluhuje alespoň krátký komentář.

Tabulka 6 informuje o voličích vybraných politických stran podle věku voličů.

Tabulka 6. Struktura voličů podle věku (v %)

Vybrané strany	Věkové skupiny			
	18-25	26-35	36-60	nad 60
SLD	16	16	23	17
PSL	11	13	13	17
UD	14	13	11	16
UP	7	8	8	4
KPN	7	7	6	4
BBWR	5	5	5	6
KKW „O“	4	4	5	11
KLD	8	6	4	2
Solidarita	4	5	6	6

Pramen: Výzkum fy INFAS v den voleb (19. 9. 1993)

SLD je podporována především lidmi středního věku, zatímco PSL má silnější podporu starších voličů (to je způsobeno specifickou věkovou strukturou polského rolnictva). Voliči Demokratické unie jsou více zastoupeni v různých věkových skupinách. Poměr stoupenců ve střední věkové skupině je u UD nižší (36-60 let), zatímco u SLD vyšší.

Mezi stranami, kterým se nepodařilo překročit volebního práh, je patrné, že KKW „Ojczyzna“ našla své stoupence především mezi staršími lidmi, zatímco KLD apelovala na mladší voliče.

Tabulka 7. Struktura voličů podle vzdělání (v %)

Vybrané strany	Stupeň vzdělání		
	univerzitní	střední	základní
SLD	23	20	13
PSL	5	12	25
UD	24	12	7
UP	10	7	4
KPN	2	7	5
BBWR	4	6	5
KKW „O“	6	5	9
KLD	8	4	2
Solidarita	3	6	6

Pramen: Výzkum fy INFAS v den voleb (19. 9. 1993)

Rozložení voličů podle úrovně dosaženého vzdělání je prezentováno v tabulce 7. Tato tabulka ukazuje, že SLD, Demokratická unie, UP a KLD ztratily podporu voličů s nižším vzděláním, zatímco PSL a KKW „Ojczyzna“ se těší podpoře zejména voličů se základním vzděláním. Podpora UD je však silněji korelována s úrovní vzdělání než podpora SLD. Mnohem informativnější je statistika velikosti voličstva jednotlivých stran podle profese (tabulka 8). Se zaměstnaneckým postavením často souvisí skupinové a v některých případech i třídní zájmy, které následně vyjadřují voliči svým volebním chováním. Tabulka 8 poskytuje informace týkající se tohoto fenoménu.

Tabulka 8. Struktura voličů podle profesních skupin (v %)

Vybrané strany	Profesní skupina								
	A	B	C	D	E	F	G	H	I
SLD	22	16	15	17	8	16	19	24	23
PSL	12	16	7	8	46	19	12	9	5
UD	15	9	20	13	3	6	7	13	23
UP	5	6	8	6	2	6	7	10	10
KPN	5	4	6	7	3	7	11	5	3
BBWR	6	6	5	8	3	6	6	6	4
KKW „O“	9	8	4	4	6	7	4	5	6
KLD	3	4	11	9	1	3	3	5	8
Solidarita	6	6	3	4	3	6	8	6	3

A – důchodci; B – ženy v domácnosti; C – studenti; D – samostatně ekonomicky aktivní; E – zemědělci; F – nekvalifikovaní dělníci; G – kvalifikovaní dělníci; H – zaměstnanci bez univerzitního vzdělání; I – zaměstnanci s univerzitním vzděláním.

Pramen: Výzkum fy INFAS v den voleb (19. 9. 1993)

Jak je z patrné z tabulky 8, mezi důchodci vedla SLD, UD byla na druhém místě a PSL na třetím. Sympatie žen v domácnosti byly rozděleny mezi SLD a PSL, UD byla na třetím, ale KKW „Ojczyzna“ měla mezi ženami v domácnosti nemenší podporu. Volební chování studentů bylo úplně odlišné – mezi touto skupinou vedla zcela jasně Demokratická unie, na druhém místě byla SLD a na třetím KLD. Lidé ekonomicky samostatní podpořili především SLD, následovala UD a v menší míře KLD. Statkáři

volili především PSL, ostatní strany získaly od této kategorie voličů pouze omezenou podporu. Nekvalifikovaní dělníci preferovali PSL a ihned po ní SLD, KPN a KKW „Ojczyzna“ byla v této kategorii na třetím místě. Mezi kvalifikovanými dělníky byla nejpopulárnější SLD, na druhém místě byla PSL a ihned za ní KPN. Zaměstnanci bez univerzitního vzdělání volili především SLD, UD a UP. Mezi zaměstnanci s univerzitním vzděláním měla stejný politický vliv SLD a UD, na třetím místě byla UP.

V tabulce 9 jsou voliči vybraných stran rozděleni podle místa bydliště.

Tabulka 9. Struktura voličů podle velikosti bydliště (v %)

Vybrané strany	Velikost obce		
	< 10 tis. obyvatel	10-100 tis. obyvatel	> 100 tis. obyvatel
SLD	15	24	22
PSL	26	8	3
UD	8	14	18
UP	4	8	10
KPN	5	7	6
BBWR	4	5	7
KKW „O“	7	5	6
KLD	2	4	7
Solidarita	4	6	6

Pramen: Výzkum fy INFAS v den voleb (19. 9. 1993)

SLD má mnohem více územně rozložené voličstvo než UD, PSL a UP, ačkoli v jejím případě je počet příznivců na venkově nižší než v městských oblastech (na rozdíl od PSL, která má své politické klienty převážně v zemědělských oblastech). UD, UP, a KLD mají voliče převážně v městských oblastech a zvláště ve velkých městech.

Role církve

V politické analýze polské transformace nelze opomenout roli katolické církve. V období komunistického režimu splňovala církev – *nolens volens* – roli náhradníka politické opozice. V té době měl vztah mezi institucemi komunistického státu a církví pro celou veřejnou sféru rozhodující význam.

Komunistická strategie byla zaměřena na jedné straně na totální izolaci církve a její separaci od veřejného života, a na druhé straně na využití církevního vlivu na masy v případě většího sociálního neklidu.

I přestože katolická církev uspěla v obhajobě své nezávislosti, byla nucena po desetiletí působit v institucionálně nepřátelském prostředí (všechny veřejné instituce byly podřízeny – ať tak či onak – jednomu centru komunistické moci). Přes tento kontext církev zmenšila sociální atomizaci, otevřela se alternativním komunálním sdružením a nabídla alternativní axiologický řád. První návštěva Jana Pavla II. v Polsku v roce 1979 znamenala významný průlom ze sociální izolace a otevřela možnost veřejné komunikace. Po vyhlášení stanného práva se staly církevní instituce přirozeným úkrytem (a podporou) pro nejružnější občanské iniciativy, které v Polsku po vzniku Solidarity vyrůstaly v hojně míře. V tomto momentě se církev podle sociologických výzkumů stala institucí, která se těší nesmírné morální autoritě.

Po roce 1989 bylo možné zaznamenat rostoucí napětí mezi nově se rodící občanskou společností a církví. Církev začala učit jak žít a fungovat ve svobodném

Polsku. Po desetiletí byla omezována ve své aktivitě nepřátelským mocenským systémem a najednou všechna předchozí omezení zmizela. Církev na to reagovala jako balón, který není vystaven vnějšímu tlaku: začala expandovat. Veřejné debaty o interrupcích, výuce náboženství v školách, otevřená podpora církevní hierarchie pro specifické politické podmínky atd. omezily privilegovanou pozici církve jako morálního arbitra na pozici jedné z mnoha stran participujících ve veřejném diskursu. Ale proces učení byl – v případě církve – kratší než proces učení nové politické třídy.

V posledních volbách - narozdíl od těch předchozích - se církev neztotožnila s žádnou z politických stran, které kandidovaly do parlamentu. To mělo dva, pro pravici nepříznivé, důsledky. Za prvé, vzpomínky na krátké období církevní expanze donutily mnoho voličů (zvláště mladé a s vyšším vzděláním) přejít na levou část politického spektra. Za druhé, tradiční voliči konzervativní pravice nebyli dostatečně mobilizováni z důvodu vlažného přístupu církevní hierarchie k poslední volební kampani.

Situace po volbách

Po každých volbách se objevuje přirozená tendence k růstu nadějí vztahujících se k nepříliš vzdálené budoucnosti. Volební kampaně jsou – kromě jiného – otevřeným trhem pro výrobce nadějí. Poslední volby v Polsku nebyly výjimkou z tohoto pravidla. Povělební výzkumy veřejného mínění naznačovaly značné zlepšení obecné nálady polské společnosti. Například výzkum CBOS, provedený 20.-25. října 1993 na národním vzorku, ukazuje následující tendence [*Gazeta Wyborcza* 1993]:

1. počet těch, kteří věří, že „všechny důležité záležitosti v zemi jsou v dobrých rukou“, vzrostl;
2. počet těch, kteří věří v rychlé zlepšení své životní úrovně, také vzrostl, stejně tak jako počet těch, kteří definují současnou politickou situaci jako „dobrou“;
3. počet těch, kteří věří, že „nikdo ve skutečnosti nekontroluje vývoj událostí v Polsku“, poklesl, ačkoliv mají stále většinu (53 %);
4. nenastala žádná významná změna v hodnocení polské ekonomiky (jen 6 % lidí věří, že se ekonomika vyvíjí dobře a 2/3 mají opačný názor).

V sociálním vědomí je patrný jak vzrůst sociálních očekávání, tak současně pocit bezútěšného stavu ekonomiky; lidé chtějí lepší spotřebu, snadnější pracovní podmínky (zvláště zaměstnanci ve státním sektoru) a jistější život. Tyto představy jsou přirozeným důsledkem posledních voleb, obě vítězné strany je slíbily ve volební kampani.

Ekonomické nároky však nejsou o nic méně vážné než předtím. Je možné formulovat tezi, že jsou nyní dokonce vyšší, protože vyrostly z očekávání snadného průchodu obdobím transformace a z bezbolestné restrukturalizace ekonomiky.

Nová vláda bude brzy postavena před sérii protikladů, které – pokud nebudou řešeny – přinesou zklamání, pokles dosavadní podpory voličů oběma vítězným stranám a hledání nových politických alternativ. Na druhé straně, přístup k řešení těchto protikladů bude také pravděpodobně způsobovat vážné vnitřní napětí uvnitř současné vládní koalice.

Jaké jsou nejpravděpodobnější protiklady, kterým může být tvář v tvář postavena vládní koalice?

1. Jak udržet míru inflace pod kontrolou a současně zvýšit důchody a minimální mzdy?

2. Jak udržet míru inflace pod kontrolou a současně odstranit zvláštní daň (daň na abnormální vzrůst platů, známou jako „popiwek“) ve státních podnicích, kde růst platů není provázen paralelním růstem produktivity?
3. Jak zavést nízké úrokové sazby pro soukromé zemědělce a neznehodnotit polskou měnu?
4. Jak zvýšit platy ve státním sektoru a udržet hrubý deficit v limitu stanoveném Mezinárodním měnovým fondem?
5. Jak ochránit státní průmysl dovozními tarify a současně udržet ekonomickou soutěž?
6. Jak pokračovat v privatizaci, proti které se staví většina přívrženců vládní koalice?
7. Jak snížit nezaměstnanost a udržet viditelný a zdravý proces úpravy zaměstnanecké struktury podle kritérií tržní alokace?
8. Jak zmenšit nerovnosti a zachovat ekonomické svobody a ducha volného podnikání?

Jednoznačná odpověď je přirozeně věcí politického výběru. Jedna politická odpověď již byla dána současnou vládní koalicí: ano, budeme brát v úvahu vaše očekávání, ale ne všechna najednou; bude to dlouhý proces, měřitelný spíše na roky než na měsíce. Ale to je spíše taktika odkládající složitá, ale nevyhnutelná rozhodnutí, která – pokud budou jednou realizována – uspokojí pouze část současných stoupenců a zklamou jinou část.

Jednota současné vládní koalice bude také vyzvána k přijetí důležitých rozhodnutí, či zájmy budou prioritní a na úkor kterých očekávání? Skupinové zájmy voličů Polské rolnické strany (PSL) se mohou jevit jako protikladné k zájmům voličů Aliance pro demokratickou levice (například zájmy týkající se cen potravin nebo státní ochrany některých odvětví těžkého průmyslu).

Navíc, jednota Aliance demokratické levice se pravděpodobně sama podrobí zkoušce. Za poslední čtyři roky byla spíše izolovanou skupinou, která pracovala v politicky nepřátelském prostředí a byla v opozici. Za těchto podmínek byly integrativní síly mnohem silnější než disintegrativní diferenciací politických rozhodnutí, zájmů a ekonomických priorit. Nyní tato diferenciací strategického rozhodovacího procesu získala primární důležitost. Uvnitř Aliance demokratické levice můžeme rozlišit přibližně minimálně tři odlišné politické proudy: liberálně-reformistický, tradeunionistický a proud s prvky starého aparátu.

Zastánci liberálně-reformistického směru převažují v elitě této politické strany, přinejmenším v současné době. Představitelé tohoto směru preferují pokračování Balcerowiczova programu (který zahrnuje privatizaci), ačkoliv s některými menšími korekcemi, které by však nenarušily principy svobodného trhu.

Stoupenci tradeunionistického směru jsou pro silnou státní intervenci do ekonomiky a pro ochranu velké části státních zaměstnanců (zejména v průmyslových gigantech vytvořených centrálně plánovanou ekonomikou) a rychle rostoucí kategorii důchodců.

Prvky starého aparátu nejsou na centrální úrovni Aliance jasně viditelné, ale na lokální úrovni byly rozhodujícím faktorem volebního úspěchu této strany. Lze předpokládat, že proud „aparátčků“ bude usilovat o restauraci starých sítí vlivu především nejprve na úrovni lokálních komunit a teprve později na centrální úrovni.

Mezinárodní důsledky

Výsledky posledních voleb budou mít pravděpodobně vážné politické důsledky, které lze rozdělit do dvou skupin:

1. ty, které budou namířeny směrem k Polsku,
2. ty, které pocítí celý region střední a východní Evropy.

Obrat doleva v Polsku byl překvapením pro zahraniční pozorovatele, zvláště pro mezinárodní politické a finanční organizace. Vnímali Polsko jako tradičně konzervativní, katolickou a antikomunistickou zemi, v níž je významnější podpora pro postkomunistickou politickou formaci velice nepravděpodobná. I když v tomto klíčovém momentu transformace byly evidentní první symptomy ekonomického zotavení, mezinárodní ekonomické a politické instituce váhaly s podporou. Nepřetržitá snaha vlády Solidarity (a zvláště kabinetu H. Suchocké) usnadnila podmínky obchodu se západním společenstvím, povzbudila velký kapitál (který mohl vytvořit významný počet nových pracovních míst), aby investoval v Polsku, urychlil proces evropské integrace a vtělil země „Viszegrádu“ do západoevropského bezpečnostního systému. Všechny tyto snahy byly nyní zdvořile, ale rozhodně utlumeny.

Z důsledků, které se vztahují přímo k Polsku, lze očekávat následující:

1. více problémů a překážek v procesu vstupu do bezpečnostních struktur NATO,
2. delší cesta pro připojení k Evropskému společenství,
3. více zdrženlivosti co se týče politické integrace se Západem,
4. větší ochota mnohonárodnostních korporací umístit svá odvětví v Polsku (díky formálně větší stabilitě polského politického systému: současná vládní koalice sdílí bezpečnou parlamentní většinu),
5. větší ochota mezinárodních finančních organizací akceptovat polský náhled na věc, pokud bude garantováno pokračování ekonomických reforem,
6. vzrůst pokušení Moskvy znovu nastolit svůj politický vliv v Polsku a obnovit staré sítě ekonomické závislosti Polska na ruských dodávkách ropy, plynu a na jiných materiálech.

Následky, které mohou postihnout celý region střední a východní Evropy:

1. politická disintegrace již nyní slabé viszegrádské skupiny (která je více symbolická než reálná),
2. politické povzbuzení pro postkomunistické politické síly v jiných zemích regionu, který prochází těžkými etapami ekonomické transformace,
3. zvrát v ruské zahraniční politice, redefinice ruských strategických bezpečnostních priorit a obrat směrem k postupnému obnovení jaltské sféry vlivu,
4. rezervovanější přístup Západu směrem k celému regionu (dominance přístupu: „stůj a dívej se“, místo aktivní politiky zaměřené na stabilizaci nových demokracií střední a východní Evropy a stále zranitelných, mladých ekonomik v těchto zemích).

Přeložili a pro české vydání upravili Petr Plecítý a Klára Vlachová

EDMUND WNUK-LIPIŃSKI vedl od roku 1977 do roku 1990 v Ústavu pro filozofii a sociologii Polské akademie věd oddělení pro výzkum sociální nerovnosti. Podílel se na výzkumech Polacy '88 a Polacy '90. V roce 1990 založil Ústav pro politická studia, jehož je ředitelem a vede

zde tým zkoumající politické systémy. Zabývá se kromě sociálních nerovností problematikou politického konfliktu a politické změny. Aktivně zasahuje do politiky, v nedávné minulosti jako člen volebního týmu Solidarity, nyní je politickým poradcem Demokratické unie.

Literatura

Gazeta Wyborcza 1993. č. 258/13371, 6. října 1993.

Kolarska-Bobińska, L. 1992. *Social interests and their political representation, Poland during transition*. Warsaw (mimeo).

Koralewicz, J. a M. Ziółkowski 1991. *Mentalność Polaków*. Warsaw: Institute of Psychology.

Kowalik, A. 1993. „Prognozy wciąż dobre.“ *Rzeczpospolita*, č. 246.

Kuczyński, P. 1993. „Praca wartością podstawową.“ *Rzeczpospolita*, č. 239.

Mokrzycki, E. 1991. *Dziedzictwo realnego socjalizmu a demokracja zachodnia*. Warsaw (mimeo).

Pakulski, J. 1988. „Social movements in comparative perspective.“ In *Research in social movements, conflict and change*, vol. 10.

Polska 1989 - 1993. Reforma gospodarcza. 1993. Warszawa: Centralny urząd planowania.

Przeworski, A. 1991. „Political Dynamics of Economic Reforms: East and South.“ In *Democracy and political transition*, ed by G. Szoboszalai. Budapest: Hungarian Political Sciences Association.

Statistical yearbook 1992. Warsaw: Central Statistical Office.

Sztompka, P. 1992. „Dilemmas of The Great Transition.“ *Sisyphus* 2(VII): 9-27.

Warunki życia ludności w 1991 r. 1992. Warszawa: Główny urząd statystyczny.

Wnuk-Lipiński, E. 1990. „Freedom or equality; an old dilemma in new context.“ In *Philosophy of social choice*, ed. by P. Ploszajski. Warsaw: IFiS Publishers.

Ziółkowski, M. (ed.) 1993. *Polacy wobec ładu postmonocentrycznego*. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN.

Intelektuálové a ideologie

K Mannheimově koncepci sociálně nezakotvené inteligence

RADIM MARADA*

Škola sociálních studií, Masarykova univerzita Brno

Intellectuals and Ideology

Towards Mannheim's Concept of Free-Floating Intellectuals

Abstract: The introductory section of the article presents a sketch of the historical and theoretical context in which Karl Mannheim proposed the notion of a free-floating (or socially unattached) intelligentsia as a competent social subject for realising a synthesis of partial (competing) ideological positions. The article then goes on to deal with the two-fold purpose behind the introduction of this notion to Mannheim's theoretical project of rationalised politics: to ground his project empirically, and to provide it with a more direct practical relevance. The first section describes the problems Mannheim faces when attempting to identify the subject of synthetic knowledge empirically. The second section shows how the first intention is closely connected to Mannheim's (mis-)understanding of the relationship between theoretical activity and practical politics.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 433-445)

Freischwebende Intelligenz – sociálně nezakotvená inteligence¹ – jeden z nejpozoruhodnějších, ale i nejspornějších teoretických pojmů sociologického myšlení Karla Mannheima. Mannheim jej převzal od Alfreda Webera a udělil mu stěžejní místo ve vlastní sociologické teorii vědění, především jak ji představil ve své nejproslulejší knize, vydané na konci 20. let, *Ideologie a utopie*. Zavedení onoho pojmu do jeho koncepce je jednak vrcholným výrazem úporné snahy o **empirické založení sociologické teorie vědění**; jednak přímo směřuje k intenci, která určuje postupně stále zřetelnější Mannheimův přístup k povaze a funkci sociologického myšlení vůbec – k intenci **praktického dosahu teoretické aktivity**.

U obou intencí navazuje představa sociálně nezakotvené inteligence na jeden klíčový pojem, kolem něhož byl ve statích z poloviny 20. let² vystavěn Mannheimův původní projekt sociologie vědění: na pojem **syntézy**. Pojem, jenž byl v realitě rané Výmarské republiky, v jejímž kulturním kontextu onen projekt vznikl, přitažlivý pro mnoho intelektuálů, kteří se nehodlali smířit s provizóriem roztržitého duchovního, sociálního, politického i ekonomického prostředí, v němž žili.

Válka a revoluce nejen zesílily tendence rozkladu hodnotového řádu a relativizace hodnot, na nichž stál a fungoval starý svět. Akcelerovaly také rozklad uměle udržované

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. ing. Radim Marada, Škola sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

¹) Český výraz pro původně německý termín je odvozen spíše z jeho často užívaného anglického ekvivalentu *socially unattached intelligentsia*; jinak se v angličtině lze setkat i s přímým překladem: *free-floating intellectuals*.

²) Jde především o Mannheimovy stati *Historismus* (1924) a *Das Problem einer Soziologie des Wissens* (1925). [Mannheim 1964: 246-307, 308-387].

sociální hierarchie, přivodily radikální proměnu politického režimu a nakonec i kolaps ekonomiky. Hodnoty, které zpřehledňovaly a usnadňovaly chod starého světa, ztratily s dezintegrací tohoto světa svou institucionální a symbolickou oporu. Běžná zkušenost ztratila na ně definitivně napojení a ony tak pozbyly věrohodnosti a tím i integrující a motivační síly, aniž by ovšem nové podmínky sebou nesly odpovídající náhradu. V zemi rozvrácené válkou a revolucí byla absence jednotné a všeobecně přijatelné orientace zjevná.

Celé to rozrušení ekonomického, politického, sociálního a duchovního řádu bylo v poválečném Německu všeobecně vnímáno jako zásadní deficit, nikoli jako základ budování řádu nového. Listopadová revoluce z roku 1918 zde nevedla k ahistorizujícímu pocitu, že starý svět definitivně skončil a z nových základů se postupně rozvine k plnému životu svět jiný, jehož potence, předpoklady i konkrétní výhonky jsou již v přítomnosti dány. V porevolučním chaosu nebylo možné identifikovat žádnou politickou, duchovní či sociální sílu jako jednoznačně vítěznou. Prohráli všichni. Nebylo nikoho, kdo by poskytl dominantní ideové vzorce pro orientaci v novém světě, kdo by dodal všeobecně přijatelnou ideovou látku, jež by zaplnila ono kulturně hodnotové vakuum. Anebo, vzato z druhého konce, nebylo nepochybného a všeobecně přijatelného kritéria, které by některé ze soupeřících sil přisoudilo privilegované postavení.

Za této situace se pak v nově otevřeném demokratickém prostoru stalo soupeření různorodých sil snadno základním znakem veškeré politiky. Žádná z nich – snad s výjimkou anarchistů – se však již nemohla ve svém apelu opřít o všeobecně sdílenou zkušenost. Čím méně mohla zkušenost poskytovat vodítko v politické orientaci, tím více prostoru se v onom soupeření dostávalo ideologickému přesvědčování a tím nesourodější – spíše než protichůdné – ideologie spolu soupeřily. Smyslově zakoušená skutečnost tu do značné míry pozbyla možnost hrát úlohu věčného korektivu a vztahového bodu politických doktrín či platforem.

Reagoval-li Mannheim právě na tento aspekt reality Výmarské republiky, vnímal přitom tuto realitu jako výraz historické tendence, která nebyla vlastní pouze mladému německému státu. Právě v něm však našla svůj koncentrovaný výraz a radikální podoby. Peter Sloterdijk je snad nejznámějším v dlouhé řadě těch, kteří se obražejí k Výmarské republice jako k „historickému fenoménu, na němž lze nejlépe pozorovat, čím musí být zaplácena modernizace společnosti“.[Sloterdijk 1987: 385]³

Karl Mannheim se řadil k těm, kteří usilovali nepodlehnout negativistickým konsekvencím v reflexi této situace, aniž by přitom ovšem otevřeně podporoval některý z oněch parciálních duchovně politických elementů výmarského provizoria. Byl blízko myslitelům, kteří vztahovali své naděje k rekonstrukci toho, čeho se tak zoufale nedostávalo: nějakého druhu pozitivních univerzálií. Proces „převratu hodnot“ podněcoval některé z nich k novému hledání „věčného v člověku“ – abychom užili dvou symptomatických názvů dobových prací Maxe Schelera, myslitele, s jehož jménem je rovněž spojen zrod sociologie vědění. [Scheller 1919, 1921]

Mannheim však na rozdíl od Schelera nehledal univerzálie mimo historický či sociální svět. Látku pro jeho univerzálie měla poskytnout historická realita samotná. Chtěl překonat roztržistěnost a chaos v duchovní oblasti, parciálnost obrazů světa, cestou

³) Ve stejném duchu označuje např. Remmling realitu Výmarské republiky za „skutečnou laboratoř sociokulturního experimentování“. [Remmling 1973: 7]

jejich syntetizujícího proniknutí. V *Ideologii a utopii* – kde v Mannheimově koncepci nachází stěžejní uplatnění právě pojem sociálně nezakotvené inteligence – šlo už především o program překonání oné roztržičnosti ve sféře politického myšlení. Šlo o nalezení pozitivního východiska ze stavu, kdy se zdá, že možnosti omylu při volbě ideologie či politické pozice lze čelit pouze uznáním arbitrárnosti této volby.

Mannheimovo úsilí o teoretické založení syntetického vědění bylo podníceno na jedné straně oním hodnotovým vakuem a implicitní snahou o jeho zaplnění. Na druhé straně mělo toto zaplnění vést k překonání zmíněné duchovně politické roztržičnosti a nesourodosti. Mannheimova syntéza tak neměla být jen plochou syntetizací věcných obsahů jednotlivých ideologií, jak se má často za to. Měla být především rekonstrukcí způsobu, jakým se zkušenost napojuje na politické myšlení tím, že nalezne vztah k celku, na němž je její nositel existenčně závislý.

Mannheim hledá takovou cestu k syntéze, jež by se vyhnula radikálnímu odstupu od sociálně historické zkušenosti, jakkoli omezená a nesourodá by se tato mohla na první pohled zdát. Právě ona má být konzultována při hledání obecných potřeb a zájmů, nikoli teoretické konstrukce filozofů (ještě méně ovšem veřejné mínění, které, podle Hegela, je vystaveno jakémukoli vrtochu a psychickému sklonu, jakékoli náhodě). Prvním stupněm Mannheimovy teoretické obrany proti nebezpečí omylu či arbitrárnosti volby je uznání principu vázanosti (politického) myšlení na sociálně historickou pozici jeho nositele. Ona sama v podstatném ohledu určuje, jak člověk vnímá a vykládá svět a své vlastní místo v něm. Na základě čehož potom podle Mannheimu artikuluje své politické postoje.

Mannheim přitom přijal jako výchozí marxistický postřeh, že politicky relevantní zkušenost je parcelizovaná, v moderní společnosti především podle tříd. On sám se však nepřiklonil k žádné z nich. Jeho teoretické ambice ovšem nemohlo uspokojit ani smířlivé konstatování, že „každý má svou pravdu“, které je ostatně jen negativem rezignujícího dojmu, že „stejně všichni lžou“. Idea syntézy vyjadřovala možnost nalezení jednotícího jádra, z něhož by bylo lze vytěžit jednotnou platformu syntetizující parciální obrazy světa, samy o sobě omezené společenským zařazením jejich nositelů. V duchu metateoretických předpokladů vlastní koncepce – vycházející ze zmíněného principu sociálně historické vázanosti každého politicky relevantního myšlení – usiloval sklenout je jakoby „zevnitř“, proniknout jejich společenskou podmíněností a nalézt zde společné prameny, které do jisté míry určují každý z nich. Nevztahoval nárok na syntetizující vědění k žádnému druhu mimohistorické nebo ahistorické autority, jako k Bohu, čistému rozumu osvícenců nebo k nějaké představě univerzální a konstantní lidské přirozenosti. Jeho cílem bylo rekonstruovat celek rozložené historické zkušenosti. Určil pro sociologii vědění cestu historické fenomenologie, aniž by po ní ovšem sám daleko pokročil.

Dospět k syntéze tu tedy znamená nalézt dominantní vzorec, podle jehož souřadnic myslí celá epocha, myšlenkový styl, který je v dané epoše společný všem. V tom je pozitivnost Mannheimova teoretického programu. Nemělo-li však zůstat jen u hypotetické představy, u nějakého v zásadě nedosažitelného ideálního horizontu, byl Mannheim postaven před problém nalézt takový společenský subjekt, jehož sociálně politická pozice by sama produkovala „objektivní zájem“ na dosažení syntetického vědění. Neboť ani to se nemůže vyvázat z oné podmíněnosti. Dospět k syntéze rozpadlých obrazů světa je úkol pro člověka jako reálný sociálně historický subjekt. Proto byl Mannheim nucen hledat konkrétního sociálního nositele pro ten druh vědění, jenž měl vykazovat syntetizující schopnost. Našel ho v představě sociálně nezakotvené inteligence. Byla to ona, která měla zaujímat zvláštní sociální pozici, umožňující

překonat cestou syntézy omezenost a jednostrannost všeho ostatního politického myšlení. Z její sociální pozice a zkušenosti měla syntéza odvodit svůj nárok na všeobecnou, i když stále historicky omezenou platnost.

Nezakotvenost jako manifestace. Potíž s empirizací

Poprvé užil Mannheim termínu sociálně nezakotvená inteligence ve své habilitační práci o konzervativním myšlení z roku 1927. Charakterizuje zde tímto pojmem představitele německého romanticko-konzervativního myšlení počátku 19. století a poznamenává současně, že „nikde není zřejmější, do jaké míry představuje inteligence zcela zvláštní sociologický fenomén.“⁴ Co je především výjimečné na tomto fenoménu, je právě ona sociální nezakotvenost. Mannheim ji zde identifikuje jako „důkladné sociologické, jakož i metafyzické odcizení a izolaci.“ [Mannheim 1964] Právě to mají být charakteristiky, které předurčují tento druh inteligence ke zvláštnímu postavení a tím i roli, kterou má v ohledu politického myšlení ve společnosti sehrát.

V pojmu sociálně nezakotvená inteligence reflektuje Mannheim do značné míry i své vlastní tehdejší postavení – postavení intelektuála, který má být potenciálním nositelem syntetického vědění. Mannheim přišel do německého Heidelbergu spolu s Gyorgy Lukácsem v roce 1919, jako maďarský emigrant po porážce Kunovy revoluce. Nepřišel sice do prostředí zcela neznámého – narodil se v Budapešti, ale v maďarsko-německé rodině, a navíc před světovou válkou studoval rok v Berlíně u Georga Simmela – nicméně jako přistěhovalec a Žid byl daleko odkrytěji než někteří jeho podobně smýšlející němečtí kolegové vystaven intoleranci militantní a nacionalistické atmosféry, jež nejen, že se nevyhnula ani univerzitám, nýbrž v nich často nacházela úrodné prostředí. Jakkoli strmá se na první pohled může zdát Mannheimova univerzitní kariéra v Heidelbergu a později ve Frankfurtu nad Mohanem, jeho profesionální pozice byla po celou dobu spíše vratká a závislá především na neformální podpoře jeho německých přátel a kolegů, zvláště Alfreda Webera. Nacházel se v postavení, které se skutečně zdálo předurčovat ho k intenzivnímu zážitku oné izolace a odcizení.

Mannheim se tak do jisté míry přiřadil k osobnostnímu typu, který v jeho době dominoval významnému proudu evropské, především pak německy psané literatury. Byl to – abychom užili jednoho výrazného, dostatečně známého a zároveň ilustrativního příkladu – typ „stepního vlka“. Hesseho literární hrdina také citelně prožíval stav důsledného odcizení a izolace. Nejen frekventovaný výskyt tohoto typu v literatuře naznačuje, že nešlo o zkušenost výjimečnou. Sám Hesseho vypravěč připouští, že stepní vlk je produktem své doby. Rozkrývá přece ve svém stavu „nikoli vrtoch nějakého jednotlivce, nýbrž nemoc samotné doby, neurózu generace, k níž přísluší“. Je to doba, vykládá Hesse ústy svého hrdiny, ve které celá jedna generace „pobude veškeré samozřejmosti, veškerého mravu, všeho bezpečí a nevinnosti. (...) co musel zakusit osamocen a nepochopen on (Nietzsche) sám, to dnes zakoušejí tisíce“. [Hesse 1990: 22n]

A přece bylo Mannheimovo odcizení a osamění jiného druhu než to, které zažíval stepní vlk Harry Haller. Nikoli však jednoduše v tom, že by bylo odvoditelné z Mannheimovy osobní pozice cizince, kterého jeho okolí vyčleňuje pro jeho jinost. Mannheimův intelektuál si podržuje odstup od parcelizované zkušenosti striktně sociálně determinovaných tříd či vrstev, nicméně zároveň i možnost kontaktu se základní, hlubší

⁴) Karl Mannheim: *Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland*. [Mannheim 1964: 455].

vrstvou skutečnosti. Navíc chápe podmíněnost a tím původ oněch parciálních obrazů světa, nepokládá je tedy za čisté iracionality. Sám je nechce přijmout právě proto, že je mu zřejmá omezenost zkušenosti, ze které tyto obrazy vyvěrají, se kterou korespondují. Kontakt se základním podložím historické skutečnosti má být podržen proto, aby bylo možno reflektovat tu rovinu společné zkušenosti, která se může stát motivačním impulsem pro společné jednání v zájmu celku.

Stepnímu vlkovi je však odcizena jakoby veškerá skutečnost – ona opustila Harryho Hallera, v tom spočívá jeho osamění. Nenachází v ní – stejně jako jiná signifikantní literární postava té doby, Huguenau z třetí knihy Brochových *Náměsíčníků* – ani potenciální zárodky skutečného života. Dějiny se pro něj vyprázdnily, syntéza nemá odkud čerpat svou látku. Proto se nakonec utíká do sféry estetiky. Praktickému životu nemá co by řekl, nanejvýš jej může ironicky komentovat. Ztratil důvěru v dějiny a s tím i ve vlastní schopnost nalézt spolehlivý základ závaznosti obecných norem či hodnot.

Proč tedy právě Mannheimův sociálně nezakotvený intelektuál tíhne k syntetizování partikulárních obrazů světa na základě obecných hodnot rekonstruovaných z dějinné reality samotné, zatímco třeba Huguenau zůstává důsledně ‚wertfrei‘ a takto, podle Brocha, typickým dítětem své doby? Kdo je vlastně ten pravý intelektuál? Ten, kdo je schopen či nucen podržet si odstup od mytické skutečnosti s jejími kýči a ideologiemi? Nebo až ten, kdo má být podle Mannheima s to zužítkovat tento odstup k nalezení pozitivní syntézy rozložených hodnot?

To jsou na první pohled umělé otázky. Naznačují však zásadní potíže: Mannheimova sociální charakteristika intelektuální vrstvy zůstává stát před problémem, kde se bere samotná *vůle* k syntéze, z jakého sociálně produkovaného *zájmu* vlastně vyrůstá, nemá-li zůstat pouze intelektuální *schopností*. Vůle k syntetizujícímu myšlení je pouze volně spojena se sociální nezakotveností jejích nositelů, přičemž zůstává nejasné jaký druh pozitivně zužítkovatelné zkušenosti, tj. kromě izolace a odcizení, toto postavení skýtá. V původním marxistickém modelu je naproti tomu obecný vzorec jasný: třídy, podle toho jak zakoušejí své postavení v systému materiální produkce, tíhnou buď k jeho zachování, nebo zrušení a nahrazení jiným.

I když jednoduše uznáme, že sociální nezakotvenost (jako osamělost a odcizení) intelektuálů je pro syntetické myšlení podmínkou nutnou, nikoli však dostačující, vidíme, že se tady okřývají potíže s empirizací, které Mannheim v *Ideologii a utopii* ignoruje. Mlčky zde předpokládá zdánlivě samozřejmou *sociální* identifikovatelnost fenoménu, o který jde, a soustřeďuje se na jeho formální pojmové zařazení do svého teoretického projektu. Empirický kořen Marxova konceptu spočívá v důkladném rozboru výrobních vztahů, jenž má ukázat způsob, jakým je dělník vykořisťován a odkud pramení jeho nespokojenost a objektivní vůle po změně v jistém směru. I když uznáme Marxův koncept jako účelový, nic to neubírá na jeho alespoň formálně empirickém zakotvení. Mannheimova sociálně nezakotvená inteligence je však zkrátka nějaká „relativně mimotřídní vrstva“, která představuje určitý „relativně nezakotvený střed“ [Mannheim 1965: 135, 140; 1991: 196, 202] – první označení má implikovat zvláštní charakter jejího sociálního postavení, druhé pak již i naznačovat schopnost překonání jednostrannosti partikulárních zájmů, vyplývajících ze striktní sociální determinace ostatních subjektů. Adjektivum relativní – jež tu má především udržet i v případě sociálně nezakotvené inteligence obecný princip vázanosti vědomí na určitý modus sociálního bytí, při postulování nároku na exkluzivitu jejího kognitivního statusu – jen nepřímo, nicméně jednoznačně ony implicitní potíže s empirizací potvrzuje.

K problému empirické identifikace sociálně nezakotvené inteligence lze přistoupit ze dvou stran: buď cestou určení těch zvláštních podmínek jejího sociálního původu, jež zakládají onu nezakotvenost; nebo z opačné strany, od samotných mentálních produktů, které jsou výrazem určitého způsobu myšlení a ten zas určité existenciální charakteristiky a zájmů svých nositelů. Nedostatkem Mannheimovy teoretické koncepce bylo, že podle své (tj. marxovské) logiky nemohla překročit ke druhé alternativě a zároveň nebyla s to uspokojivě vyhovět alternativě první. Pokud by totiž chtěla postupovat druhou cestou, sama by musela mít apriorní klíč k rozeznání syntetické myšlenkové pozice. V takovém případě by však vážala možnost syntetizujícího myšlení jen na určitou *metodologii* teoretického proniknutí skutečnosti, nikoli na *sociální pozici* jeho nositele. Opustila by tak své vlastní paradigma.

První cestu tedy v Mannheimově modelu obejít nelze. Jinak zůstává ona nezakotvenost pouhým předpokladem, který z ničeho neplyne a v ničem se neprojevuje – zůstává v zásobě jako neviditelná a tedy empiricky nepostižitelná potence, jako formální podmínka možného vědění. Možnost artikulace tohoto vědění však troskotá právě do té míry, do které je sociální určení jeho nositele *pouze* ideální představou. Jinými slovy: jen reálná existence subjektu syntetizujícího myšlení překonává v tomto modelu ryze utopickou rovinu. A na ní Mannheim zůstat nechce. Sociální nezakotvenost má tedy být nejen formální podmínkou možnosti syntetizujícího myšlení – činí si současně nárok na empirickou identifikovatelnost těch, které charakterizuje. Jinak řečeno: Mannheimův koncept předpokládá *možnost* syntetizujícího proniknutí reality a odůvodňuje tento předpoklad *reálnou* existencí jejího sociálního nositele, neboť bez něj by nebyla možná. Také u Marxe musí (alespoň logicky) nejdříve vzniknout proletariát ‚o sobě‘, aby se mohl uvědomit ‚pro sebe‘. Empiričnost zde spočívá v nároku na ‚objektivní‘ existenci sociálního subjektu myšlení, nejen jeho ideálního předpokladu za tím účelem, aby určitý myšlenkový produkt našel zpětně svůj původ a své oprávnění. Určitý styl myšlení zde zvýrazňuje a zreflexivňuje subjekt, jehož zájmy vyjadřuje, nemá však být jeho původcem.

Problémem je – chceme-li se vyhnout psychologizujícímu východisku – najít právě tu zvláštní vrstvu či výsek sociální reality, v němž se člověk stává odcizeným a izolovaným, nebo alespoň určit sociální faktory, které k takovému stavu vedou. Můžeme si zde vypomoci otázkou: mimo kterou vrstvu sociální skutečnosti a zkušenosti se má vlastně intelektuál pohybovat a na které již má participovat? Dojdeme pravděpodobně k představě, že intelektuál stojí mimo systém materiální produkce, jehož funkcí u Marxe politika je. I kdybychom přijali toto stanovisko, které Mannheim sám nikde neformuluje, zůstává patrné, že toto negativní vymezení k identifikaci sociálně nezakotvené inteligence nestačí. Vyloučíme-li děti, vejdou se sem ještě byrokraté nejružnějšího druhu, důchodci, invalidé, nezaměstnaní, lidé svobodných povolání atd. Můžeme předpokládat, že jsme snad obecně postihli sociálně nezakotvené, neříkáme však ještě nic o intelektuálech.

Na jednom místě Mannheim mluví o vzdělání jako sjednocujícím atributu inteligence. [Mannheim 1965: 136n, 1991: 197n] Je zřejmé, že samotné vzdělání – Mannheim je blíže nespecifikuje – stěží někoho automaticky uvádí do pozice sociální izolace či odcizení. Zbývá možnost vyložit faktor vzdělání (coby poznávací znak inteligence) jako podmínku schopnosti dospět k syntetickému, celkovému či totálnímu pohledu. Nebyla by to tedy potom už jen inteligence, která by se mohla ocitnout v onom stavu sociální nezakotvenosti, ale byla by to naopak právě jen ona, která by ze všech

sociálně nezakotvených byla s to zužitkovat toto postavení k dosažení syntézy. Otázka však zůstává: kde se bere její zájem a vůle k syntéze? Je snad důsledkem určitého intelektuálního výkonu, který prohlédne chaosem protichůdných zájmů ke společné vrstvě zkušenosti coby motivačního potenciálu určitého společenství? Pokud by tomu tak bylo, pak by zájem na syntéze byl již sám *produktem* intelektuálního (tj. syntetického) uchopení skutečnosti, nikoli jeho volným *impulsem*.

Pokud jde o empirické určení, Mannheim se spokojuje s tvrzením, že tenká vrstva lidí (v řadách inteligence), „kterým (...) stále záleží ještě na něčem jiném než na tom, aby se etablovali na nejbližším stupínku sociální skutečnosti, (...) existovala dosud vždycky.“ [Mannheim 1991: 289] Jeho oblíbeným příkladem je Hegel. Přijmeme-li toto tvrzení, můžeme hned opáčit, že stejně tak řada vzdělaných Hegelových i Mannheimových současníků zastávala myšlenkové pozice, které by on sám těžko označil za syntetické. V čem skýtala Hegelova životní (sociální) pozice a zkušenost větší schopnost odstupu a reflexe než pozice Waltera Benjamina či Bertolda Brechta, Gottfrieda Benny nebo Ernsta Jüngera? Nebo jak se stalo, že právě Hegel zužitkoval tuto schopnost syntetizujícím způsobem? To se nezdá být sociologicky vysvětlitelné. Zdá se, že nezbyvá než odkázat k náhodě a osobním dispozicím jiného než sociálního původu.

Takové úvahy jsou ovšem zavádějící. Zde nelze vycházet z individuální zkušenosti a odpovídajících intelektuálních stavů a schopností. Sociální nezakotvenost má být zkušeností kolektivní, sdílenou. Právě proto nám u Mannheimu chybí její přesnější obecné pozitivní určení. V jeho koncepci nenajdeme žádnou definici dostatečně strukturované sociální báze, která by striktně vymezovala právě ten výsek reality, jenž by podmiňoval ono odcizení a izolaci, charakterizující nezakotvenost. Logika Mannheimovy koncepce, postavená výslovně na marxovském modelu podmíněnosti vědomí sociálním bytím, přitom velí identifikovat tuto bázi podle reálných⁵ sociálních kvalit. Ona však je u Mannheimu nakonec odvoditelná pouze z určitého druhu mentálních manifestací.

Přijmeme-li už vůbec možnost nějakého syntetizujícího myšlení, můžeme nakonec i připustit, má-li být jeho nositel nazván sociálně nezakotvenou inteligencí. Jediným obecným identifikačním znakem pro tuto společenskou vrstvu však zůstává zase právě jen schopnost syntetizujícího myšlení. Základní premisa Mannheimovy koncepce jej nutí vést případnou argumentaci v tautologiích: k syntéze partikulárních obrazů světa může dospět pouze sociálně nezakotvená inteligence – a jediným identifikačním znakem takové inteligence zůstává právě pouze schopnost dospívat k syntézám. Ty jsou však empiricky uchopitelné pouze ve svých konkrétních artikulovaných projevech – v textu, v mluveném slově, v symbolech. Mohli bychom tedy pouze dodatečně ukázat (pokud bychom byli nadáni schopností rozeznat syntetické myšlení): to jsou ti, kteří byli schopni dosáhnout syntézy a projevíli se tedy jako sociálně nezakotvení. Nejsme však s to definovat případného nositele syntézy předem, tj. před tím než k ní dospěje, podle obecných vnějších rysů, až na subjektivní dispozice jako nezakotvenost, odcizení, reflexivnost ap. Kdo realizuje v nějaké syntéze své potenciální postavení outsidera se může ukázat až a jedině v artikulovaném myšlenkovém projevu samotném.

I pojem sociálně nezakotvené inteligence je tak přístupný pouze funkcionální, nikoli však substanciální definici. Definičně je vymezena její role ve společnosti a sociálně nezakotveným intelektuálem je ten, kdo ji naplňuje. Záleží tedy především právě

⁵) Zde ve smyslu Schelerova rozdělení sociálních faktorů na *reálné* (dělba práce, způsob výroby, sociální struktura, moc, stát ap.) a *kulturní* (náboženství, jazyk, umění atd.).

na tomto vymezení. Spojitost Mannheimovy snahy o empirické založení sociologické koncepce (syntetického) vědění s nárokem na jeho praktický dosah se tak stává zřejmou.

V jistém smyslu zde Mannheim následuje Lukáče. I Lukács již představuje kolektivní subjekt, ke kterému vztahuje své prakticko - teoretické naděje (tj. proletariát), především coby potenciálního nositele revolučního vědomí, daleko méně již coby reálného nositele určité kolektivní zkušenosti. Ta je už velmi, velmi zastřená. Jinak řečeno, existenci tohoto subjektu přikazuje logika teoretické koncepce silněji, než ji vykazuje empirická skutečnost. Stejně je tomu s Mannheimovou představou sociálně nezakotvené inteligence. Ta mu slouží jako abstraktní a dostatečně amorfni kategorie – ovšem se zdánlivým puncem empiričnosti – které může připsat právě takové formální atributy, jež se hodí do logiky jeho teoretického konstruktů. U Mannheima, stejně jako u Lukáče, potíže s empirizací jen zvýrazňují potíže, do kterých je zavedla oddanost tradici subjekt-objektové filozofie.

Kolonizační efekt a subjektová schizofrenie. Potíž s prakticitou

Určitý myšlenkový projev totiž může vyjadřovat, reflektovat nebo oslovovat nějaké a něčí zájmy, neputuje však se svým původcem (zde subjektem artikulovaného myšlení) celým jeho životem – a to nejen ve směru diachronním, nýbrž ani ve směru synchronním. Neboť politické myšlení, zvláště činí-li si nárok na praktický dosah, je vždy nakonec posuzováno podle pravidel politické racionality – a její omezený dosah uzná každý, kdo nechce vykládat veškeré vědění v paradigmatu moci a konfliktu.

Prvek Mannheimovy sebereflexe v pojmu sociálně nezakotvené inteligence, zmíněný výše, je zřejmý už jen z intence chápat právě vlastní sociologickou koncepci jako teoretický a obecně metodologický základ, na němž se má samotné syntetizující myšlení artikulovat. Je to právě sociologie vědění (jako realizace Mannheimova teoretického projektu), na jejíž půdě má být sociálně nezakotvená inteligence povolána syntetizovat rozpadlé obrazy světa a teoreticky rekonstruovat hodnoty, které jsou vlastní dané době jako celku. Tato možnost pak podmiňuje Mannheimovu kladnou odpověď na otázku, formulovanou přímo v příznačném názvu nejdiskutovanější kapitoly *Ideologie a utopie: Je možná politika jako věda?* Završení teoretického programu sociologie politického myšlení implikuje pro Mannheima možnost vědecké politiky samotné. Tedy politiky, která by prakticky zužitkovala syntetizující potenciál daného teoretického myšlení. Syntéza zde znamená překonání omezenosti partikulárních hledisek cestou adekvátního teoretického uchopení celkové reality a tím i vytvoření předpokladů pro politické rozhodování, jež není determinováno onou omezující partikularitou.

Otázka možnosti politiky jako vědy sice negativně, ale přímo odkazuje k teoretickému dědictví Maxe Webera, sociologa, na jehož tradici Mannheim po svém příchodu do Heidelbergu (jistě i pod vlivem Lukáče – Weberova žáka) navázal. Také Weber, stejně jako Mannheim, chápal samotnou sociologii jako průvodní i konstitutivní prvek procesu univerzální racionalizace světa. Weber však podrobil představu praktického dosahu teoretické aktivity limitům, jež Mannheim naopak usiloval překročit. Zatímco pro Webera sociologie reprezentovala a odrážela onen proces i ve vlastní hodnotově indiferentní povaze, u Mannheima měla být diagnostickým a terapeutickým nástrojem, s jehož pomocí by bylo možné najít východisko ze stavu partikulárních legitimizací a omezených ideologií. Weberovo pojetí sociologie zůstávalo formálně na intelektuální pozici Brochova Huguenaua – na pozici orientovaného, nicméně hodnotově neutrálního odstupu. Byl to, jak již naznačeno výše, jiný způsob teoretického vyrovnání

se světem partikulárních světových názorů než skrze jejich syntézu ve smyslu Mannheimově.

U Webera je zdůrazněna zdrženlivost teoretického postoje a respekt k nesouměřitelnosti soupeřících politických alternativ. Teoretickému soudu je tato oblast zapovězena, má-li se jakkoli posuzovat míra jejich přijatelnosti. Ani teoretická reflexe tedy nemůže posoudit, která alternativa vyhovuje zájmům či potřebám celku více a která méně. Neboť i chápání celku podléhá různým perspektivám a je koneckonců záležitostí mimoteoretického rozhodnutí. Je známo již od Marxe, že inherentní vlastností ideologií je vydávat partikulární zájem za zájem obecný, jenž má především v demokratické kultuře Západu samosebou hodnotově vyšší status. Weber tedy raději stále chápe politickou sféru jako nejzazší instanci souboje bohů,⁶ která jako taková nemůže znát žádného vyššího arbitra, třebaže by vystupoval v podobě teoreticky podepřeného syntetického soudu.

Možnost přiměřeného (chceme-li se vyhnout přímo označení „pravdivého“) uchopení celku vyhrazuje oproti Weberovi Mannheim sociologickou reflexí podložené syntéze, která se tak má odlišit od omezenosti ideologií. Sociologie vědění byla podle něj povolána nejen odhalit sociálně historický původ partikulárních ideologií, ale měla být i s to dobrat se reflexe zájmů či potřeb doby jako celku a v teoretické syntéze dospět k jejich politicky relevantní artikulaci. Ta potom vystupuje jako „vědění o celku“, čímž „politická sociologie jako vědění o realitě celkového politického pole vstupuje do stadia svého uskutečnění“. [Mannheim 1965: 130, 1991: 190] Sociologie politického vědění tak překračuje hranici čistě teoretické reflexe a sama se přibližuje politickému vědění. V tom spočívá základní rozdíl oproti Weberovi. U něj i sociologie politického vědění zůstává stále vědění teoretickým – rozdíl daleko podstatnější, než se má obvykle za to.

Na rozdíl od Webera váže Mannheim kognitivní zájmy přímo na zájmy praktické (zde politické). Světonázorové hodnoty, jež u Webera mohou hrát nějakou roli nejvýše ve stadiu výběru předmětu následné teoretické analýzy, mají u Mannheimova pronikat samotnými jejími kognitivními obsahy. Nestačí ovšem spokojit se zde pouze s konstatacím, které je přímo dedukovatelné z explicitních formulací obou koncepcí: že totiž ta Weberova vidí úlohu teoretického diskursu nanejvýš v potenciální racionalizaci prostředků, jak dosáhnout libovolného cíle, zatímco Mannheimova především v racionalizaci způsobů nalézání těch pravých cílů. Obecně jde o starý problém vztahu teorie a praxe. Bude však užitečné a nutné podívat se na významné implikace rozdílů uvedených koncepcí s vykročením za rámec jejich bezprostředně formulovaných stanovisek.

Již jsem uvedl, že to byl Max Weber, kdo akcentoval podstatné oddělení sfér teoretického vědění a praktického (politického) jednání. Oddělení, které se Mannheimův koncept naopak snaží překlenout. Rozdíl v akcentu či v záměru se stává zásadním, převedeme-li oddělení obou sfér do oddělení subjektu teoretického myšlení a subjektu politického jednání. Weber k takovému oddělení směřuje. V tomto smyslu je vždy rozdíl mezi teoretikem, který má třeba i koncipovat syntézy, a politikem, jenž musí činit

⁶) Viz [Weber 1983]. Max Weber zde užívá obrazu polyteismu, když mluví o „nemožnosti vědecky zastávat praktické postoje“ (s. 244). Mluví o „boji bohů jednotlivých řádů a hodnot“ a zdůrazňuje, že „nad těmito bohy a v jejich boji vládne osud, ale rozhodně ne věda“. (s. 245) Pro člověka je politická volba problémem života, nikoli teoretickým úkolem. A „život (...) zná jen věčný vzájemný boj oněch bohů (...): zná jen neslučitelnost a tedy neřešitelnost boje možných zásadních stanovisek k životu, a tedy nevyhnutelnost rozhodnout se mezi nimi“. (s. 249).

praktická rozhodnutí, třebaže by reálně šlo o jednoho a téhož empiricky identifikovatelného aktéra. Neboť ten se stává subjektem praktického politického nebo naopak teoretického jednání, až je-li jeho aktivita pro tu nebo onu oblast **relevantní**. Je to právě mnohost struktur relevance⁷ v moderním sekularizovaném světě, rozčleněného i podle Webera do více autonomních hodnotových sfér, co umožňuje a zakládá takovou subjektivou schizofrenii, ale také nepřehlednost, jež nabádá k obezřetnosti při zaujímání postojů. Zde je i jeden z kořenů krize subjektu vůbec, reflektované v moderní teoretické literatuře: plyne ze střetu rozčleněnosti a inkompatibility struktur relevance pro jednání a myšlení na straně jedné a nároku na udržení jednoty subjektu jednání a myšlení na straně druhé.

Tím se také osvětluje ona avizovaná spojitost mezi snahou o empirické založení Mannheimovy sociologické koncepce politického vědění pomocí pojmu sociálně nezakotvené inteligence a jejím nárokem na praktický dosah. Je to právě jednota empiricky identifikovatelného subjektu, co mělo umožňovat převedení schopnosti syntetizujícího myšlení do reálné politické praxe. Úkol překonat cestou syntézy jednostrannosti partikulárních politických postojů chápal Mannheim jako úkol teoretický a praktický v důsledné dvojedinosti. Je to úkol pro sociálně nezakotvenou inteligenci. Úkol, který se tak stává posláním.

Potíž je právě v proměnlivosti subjektu podle přechodu z jedné relevantní hodnotové sféry do druhé. Ty nejsou autonomní pouze ve smyslu vzájemné dezintegrace, nýbrž i vůči motivům a záměrům, které vedou samo jednání aktéra. Každá z nich utváří určité silové pole, jež přisuzuje jednání jednak míru vlastní relevance, jednak i konstitutivní význam pro sebe samu. Platí to i pro sféru, v níž vládne diktát politické racionality. Proto také – jak píše Max Weber ve stati, již především patří Mannheimův odkaz v otázce o možnosti politiky jako vědy – „konečný výsledek politického jednání a jeho původní smysl se často, ba téměř zpravidla nacházejí v úplně neadekvátním a mnohdy až paradoxním vztahu“. [Weber 1990: 62]

Weber zde naráží na kolonizační efekt, jenž plyne z výše charakterizované autonomie sféry politiky. V našem případě jej tato sféra uplatňuje vůči teoretickému myšlení, jež v sobě nese intenci vlastního praktického dosahu. Neboť chce-li si, jak požaduje Mannheim, teoretický diskurs činit nárok na aktivní proniknutí do sféry praktické politiky, musí počítat nikoli s tím, že ovlivní její imperativy, nýbrž že do ní vstoupí spíše jako sluha, jehož si právě ony imperativy podrobí, pokud nebo dokud jej z této sféry nevyloučí jako irrelevantní. Základním imperativem ryze politického jednání, jenž je prvním principem jeho etiky a strategie, je totiž podle Webera získání či udržení moci nebo podílu na ní.

Mannheim, ve snaze překonat paradigma moci pozitivním programem praktického politického vědění, nebere tento fenomén v úvahu vůbec a ignoruje tak i problém onoho kolonizačního efektu. Ignoruje jej podle logiky svého uvažování, která hledá sociální podmíněnost vědění pouze v jeho původu – není však s to uvažovat o ní z hlediska jeho užití. Pro Mannheimu má být politika přeměněna pomocí syntetického postoje ze sféry artikulace a řešení konfliktů ve sféru prosazování potřeb doby, na kterých se shodnou všichni. Neuvažuje, že politika začíná právě tam – bez ohledu na jakoukoliv vůli k syntéze – kde byla možnost dorozumění a shody na společné potřebě vyčerpána. Dále už

⁷) Užíváme zde termínu Alfreda Schutze, a to v jeho původním významu.

následuje maximálně sféra kompromisu, jehož základním pocitem je: „lépe by to bylo jinak“ (Erich Unger). Mannheimova pozice je příbuzná těm, které Weberově pozici vytýkali volání po konfliktu v zájmu zachování pojmu politiky. Je tomu ale spíše tak, že – jako u Carla Schmitta – jde o uznání všudypřítomné možnosti konfliktu. Politika je pak institucionalizovaným způsobem jeho artikulace a řešení.

S ideou syntézy coby teoretické artikulace potřeb doby jako orientační vodítko politického jednání se Mannheim blíží právě k těm „univerzálně etickým racionalistům“, ⁸ kteří nakonec nesnesou etickou iracionalitu politického života a vykládají rezignaci na snahu o její racionalizaci cestou teoretické rekonstrukce jako kolaps intelektuálního potenciálu vůbec. V tomto duchu píše Mannheim v dopise Eduardu Heimannovi po nástupu nacionálního socialismu v Německu o „skličujícím hříchu německých intelektuálů“, kteří podle něj ponechali sféru praktické politiky napospas bezmezné iracionalitě, jež nakonec nalezla svůj výraz ve fašismu. [Kettler, Meja and Stehr 1990: 27] Je-li však synteticky využitelná zkušenost Mannheimova intelektuála natolik amorfnní, jak bylo ukázáno výše, jak lze potom zaručit, že nevyústí například právě v nacionalismus?

Celá potíž může být formulována obecněji a neutrálněji: jak lze při neurčitosti sociálního charakteru a zkušenosti intelektuálů zaručit, že reflexivních syntetických pohledů nemůže být dosaženo více než pouze jeden? Viděli jsme přece pouze, že politika *není* jednoduše funkcí ekonomiky. Jaké vrstvy zkušenosti ale *má* být funkcí? Kdo to rozhodne? Má snad politika reflektovat veškerou životní zkušenost? V Mannheimově modelu se tak otevírá politizaci jakákoli vrstva lidské zkušenosti. Lze si jistě představit, že k tomu, co bude politicky relevantní, je možné dojít nějakým intelektuálním či teoretickým výkonem. Ideologizující (v Mannheimově smyslu) potenciál takové cesty je však zřejmý nejen z případu Ernsta Jünger, ale také již zmiňovaného Marxe.

V univerzálně etickém náprahu Mannheim nepostřehl legitimitu nepracticistní reakce intelektuálů na situaci, v níž při absenci vnitřních demokratických regulativů usiluje sféra politické racionality rozšířit své dominium do všech stran a postupně otevřeně anektuje veškeré dostupné aspekty ekonomiky, morálky, náboženství, umění i teoretického diskursu. Situaci, v níž paradoxně ideologie, jež se původně prezentovala především ve svém partikulárním pojmu, jako by skutečně vystihla ducha a potřeby doby a koncentrovala v sobě hodnoty, jež měly pro rozhodující část národa nepochybnou přitažlivost. Z druhé strany usilovala zaujmout postavení, jež podle Mannheima mělo příslušet syntetizující racionalitě teoretického myšlení. Tady se znovu vrací naše předchozí otázka: kdo je tedy oním sociálně nezakotveným intelektuálem? Gottfried Benn, jenž nezůstal na pozici hodnotově indiferentního odstupu a podlehl (i když jen na čas, na ten rozhodující) přitažlivosti národního socialismu? Naplnil snad on spolu s Jüngerem a dalšími poslání Mannheimova intelektuála jako nositele syntetického světového názoru, artikulujícího potřeby doby? Na paradoxní dialektiku racionálně praticistního uvažování ignorující onen nekompromisně kolonizující efekt sféry politiky, jež se řídí imperativem moci, poukázali ve filozoficky důrazném obraze osvícenství zvracejícího se ve svém oportunním charakteru právě ve fašismus Adorno s Horkheimerem. [Adorno und Horkheimer 1947]

Teoretický diskurs, jenž obsahuje intenci překročit hranice, ve kterých vznikl, a zasahovat do sféry praktické politiky, se jen stěží může vyhnout nebo soupeřit s rozpína-

⁸) Také termín Maxe Webera.

vosti a agresivitou její zvláštní racionality. Tím spíše, pokud tato sféra ztratila zábrany a podrobuje ideologizaci každou oblast života, již je možno učinit relevantní k moci. Zde původní záměr deideologizace politického vědění dospívá k překvapivému zvratu: hrozí bezmeznou ideologizací veškerého vědění. Chce-li někdo udržet – ostatně přesně podle Mannheimova záměru – zásadní rozdíl mezi intelektuálem a ideologem, je třeba, aby měl na paměti právě toto. Zdrženlivost a rezignace německých intelektuálů tváří v tvář mocné ideologizující mašinerii se mu pak může ukázat jako legitimní postoj těch, kteří chtějí zůstat intelektuály a usilují vyvázat kulturu právě z oné bezmezné ideologizace. Pak možná i přízná, že výhodou moderních demokracií není to, že by umožňovaly intelektuálům podílet se na výkonu politické moci, nýbrž to, že kladou této moci hranice a tím rozšiřují jejich vlastní dominium.

RADIM MARADA absolvoval studium na Vysoké škole ekonomické v Praze (1980-1984). Sociologii studoval v letech 1983-1987 na Univerzitě J. E. Purkyně v Brně. Poté pracoval do roku 1991 v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze a v roce 1990-1991 přednášel sociologii na Masarykově univerzitě v Brně. V letech 1991-1993 studoval postgraduálně sociologii na New School for Social Research v New Yorku. Nyní přednáší historii sociologie, sociologii vědění a politické myšlení opět na Masarykově univerzitě v Brně.

Literatura

- Adorno, Theodor W., Max Horkheimer 1947. *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam-New York.
- Bauman, Zygmunt 1987. *Legislators and Interpreters*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Dederke, Karlheinz 1969. *Reich und Republik Deutschland 1917-1933*. Stuttgart.
- Dobkowski, M. N., I. Walliman (eds.) 1983. *Towards the Holocaust. The Social and Economic Collapse of the Weimar Republic*. Westport-London.
- Frisby, David 1983. *The Alienated Mind: The Sociology of Knowledge in Germany 1918-1933*. London-New Jersey.
- Hesse, Hermann 1990. *Stepní vlk*. Praha.
- Kettler, David, Volker Meja, Nico Stehr 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim*. Frankfurt am Main.
- Kettler, David, Volker Meja, Nico Stehr 1990. „Rationalizing the Irrational: Karl Mannheim and the Besetting Sin of German Intellectuals.“ Manuscript, to be published in the *American Journal of Sociology*.
- Lenk, Kurt 1963. „Die Rolle der Intelligenzsoziologie in der Theorie Mannheims.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 25: 323-337.
- Lieber, H. J. 1965. „Kritik und Konformismus – Das Soziologische Selbstverständnis der Intelligenz.“ In *Philosophie-Soziologie Gesellschaft*. Berlin.
- Mann, Golo 1958. *Deutsche Geschichte 1919-1945*. Frankfurt am Main.
- Mannheim, Karl 1964. *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. (Hrsg. K. H. Wolff). Berlin und Neuwied.
- Mannheim, Karl 1965. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main.
- Mannheim, Karl 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava.
- Meja, Volker 1975. „The Sociology of Knowledge and the Critique of Ideology.“ *Cultural Hermeneutics* 3.
- Meyer, Henry Cord 1973. *The Long Generation. Germany from Empire to Ruin, 1913-1945*. New York.

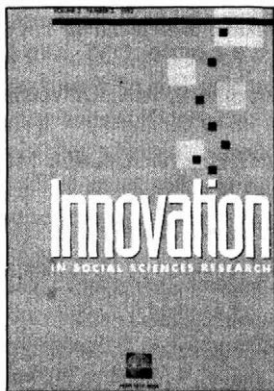
- Remmling, Günter W. 1973. „Existence and Thought.“ In *Towards the Sociology of Knowledge*, ed. by G. W. Remmling. London.
- Scheler, Max 1919. *Vom Umsturz der Werte*. Leipzig.
- Scheler, Max 1921. *Vom Ewigen im Menschen*. Leipzig.
- Scheuch, Erwin K. 1973. *Kulturintelligenz als Machtfaktor. Intellektuelle zwischen Geist und Politik*. Zürich.
- Sloterdijk, Peter 1987. *Critique of Cynical Reason*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Sontheimer, Kurt 1962. *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München.
- Vermeil, Edmond 1956. *Germany in the Twentieth Century*. New York.
- Weber, Max 1922. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Weber, Max 1983. „Veda ako povolanie.“ In *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava.
- Weber, Max 1990. *Politika ako povolanie*. Bratislava.

Summary

The article describes and analyses problems resulting from the rootedness of Mannheim's theoretical project of rationalising politics via the sociology of knowledge within the paradigm of subject-object philosophy. It is argued that this rootedness prevents both the adequate empirical grounding of his project as well as a more direct practical relevance. Mannheim's sociology of knowledge is based on the Marxian model, in which a certain interest and corresponding intellectual disposition are derived from the historical (social) experience of a collective subject. The logic of this paradigm forces him to link his earlier idea of synthesis (of partial ideological positions) to such a collective subject as a bearer of synthetic thinking. The result: the identification of the subject in the concept of a free-floating intelligentsia. Yet he is unable to specify the social experience (position) out of which this subject draws its interest (not just its intellectual capacity) and synthetic thinking. Unlike Marx, he is unable to give his subject a specific empirical designation. The only distinctive feature of the free-floating intelligentsia is its capacity to achieve syntheses. Thus, it is identifiable through its intellectual achievements (ex post) alone and not through its social characteristics, as the paradigm's logic requires. The interest in synthesis is only derivable from a particular intellectual capacity or even methodology, but not from a social characteristic. It is synthetic thinking's capacity alone which makes it possible to experience reality in a certain way, thus, not the other way round. Why this is a problem becomes obvious once we realise that the amorphous character of the subject's experience makes it unclear which level of experience is politically relevant and which is not, as well as opening up the question of whether only one synthesis is possible. Any dimension of human experience is open to politicisation, and theoretical thinking exposes itself to the political 'rationality of power'. Not a de-ideologisation of political knowledge, then, but a boundless ideologisation of all knowledge that does not respect the autonomy of different spheres of reality, threatens to result from Mannheim's project.

Innovation

The European Journal of Social Sciences

EDITOR

Ronald J. Pohoryles,

The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences, Vienna, Austria

Supported by an Editorial Board and International Advisory Board

The main challenge faced by European social sciences at a time of rapid societal transformations is undoubtedly that of combining critical analytical thought with integrative pragmatic thinking while also bridging gaps

between disciplines and sub-disciplines on a cross-national basis. Related to this, there is a necessity to establish European fora for exchanging views and research experiences on interrelated topics of interest to and significance for the social sciences. This objective is successfully met by the international research journal *Innovation: The European Journal of Social Sciences*, the official journal of the *European Association for the Advancement of Social Sciences* and *The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences*.

Innovation is published quarterly with regular thematic issues and includes peer-reviewed research, theoretical papers and research notes.

1995- Volume 8 (4 issues). ISSN 1012-8050.

Subscriptions

Institutional rate: £156.00/US\$272.00, post free.

Personal rate: £36.00/US\$64.00, post free.

ORDER FORM

Please invoice me at the ☐ institutional ☐ personal rate

☐ Please send me a free inspection copy of *Innovation*

Name _____

Address _____

CARFAX PUBLISHING COMPANY

PO Box 25 • Abingdon • Oxfordshire OX14 3UE • UK

PO Box 2025 • Dunnellon • Florida 34430-2025 • USA

Locked Bag 25 • Deakin • ACT 2600 • Australia

UK Tel: +44 (0) 1235 521154 • UK Fax: +44 (0) 1235 553559

Stát jako generalizovaný patron

JAN KELLER*

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

The State as a Generalised Patron

Abstract: The aim of this paper is to explain those features of state power usually neglected by classical theories of sociology. In the first part, three basic conceptions of the state are described: those of Marx, Durkheim and Max Weber. The weak points of each are examined and the essential concepts of the theory of patronage elaborated. Thereby, the author seeks to overcome certain weaknesses in the above mentioned theories.

Sociologický časopis, 1994, Vol.30 (No.4: 447-461)

Problematika státu a povahy státní moci rozhodně nepatří k preferovaným oblastem sociologického myšlení.¹ Sociologové se v této oblasti pohybují o poznání ostýchavěji než při studiu jiných sociálních institucí. Poté, co se k povaze státní moci vyjádřili klasikové sociologického myšlení ústy Marxe, Durkheima a Maxe Webera, ocitlo se téma státu na dlouhou dobu víceméně na okraji sociologického zájmu. Nepatrný zájem sociologie o otázky státní moci byl jistě do určité míry projevem existující dělby práce v oblasti společenskovědního poznání. Sociologové, zdá se, necítili potřebu pronikat do teritoria tak uznávaných disciplín, jako je filozofie politiky, právní věda a politologie. Tyto disciplíny jim naopak benevolentně přenechávaly výzkum ožehavých sociálních problémů, studium sociálních nerovností a především bádání v oblasti širokého spektra více či méně neformálních typů sociální interakce [Poggi 1978].

Teprve od šedesátých let našeho století dochází ze strany sociologie ke znovuobjevování fenoménu státu. Příčin bylo nepochybně více, na předním místě však figuroval evidentní a stále rostoucí význam ekonomického a sociálního intervencionismu poválečného státu blahobytu, dále určité rysy státně kapitalistického charakteru společenského systému v zemích reálného socialismu, překotný růst počtu nových suverénních států jako produkt dekolonizace, ale též nutnost klasických národních států vyrovnat se se zpochybňováním své suverenity, k němuž začíná docházet jak zdola, především ze strany aktivizujících se regionálních hnutí, tak také shora, ze strany integrujících se ekonomických sil a politických uskupení nadnárodní povahy.

Zájem sociologů mohla posilovat i skutečnost, že dynamika státní moci se očividně vymykala očekávání nejvlivnějších politických ideologií. I když vlivné moderní ideologie pohlížejí na stát se značnou nedůvěrou a některé přímo spekulují o jeho

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Jan Keller, CSc., FF MU, A. Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 32 12 38, fax (05) 41 21 12 41.

¹) Následující stať je upravenou verzí jedné z kapitol knihy *Dvanáct omylů sociologie*, jejíž vydání připravuje nakladatelství SLON. Instituce státní moci, která při své genezi nerespektuje sociologické dichotomie odvíjející se od důsledků průmyslové revoluce, může sloužit jako ilustrace ústřední myšlenky celé knihy: Pokud dostatečně nezdůrazníme rozdílnost tradiční a moderní společnosti, nevysvětlíme povahu sociologie. Pokud tyto rozdíly budeme naopak zdůrazňovat příliš, nevysvětlíme to nejpodstatnější z povahy dění v současné společnosti.

oslabení a zániku, moderní stát jejich přání ignoruje. Konzervatismus, jenž hledá opory autority jednak v rovině lokální, jednak v rovině univerzální, je ochoten trpět národní stát, jen pokud může být odvozen z některého z hlubších principů [Nisbet 1979: 92]. Snaha liberálů minimalizovat státní moc a jejich sklon považovat stát jen za nutné zlo se staly stejně příslovečnými jako snění socialistů a radikálů o odumírání či přímo rozbití státní moci. Skutečný vývoj moderního státu v zemích konzervativních, liberálních, či socialistických však nerespektoval žádnou ze zmíněných ideologií.

Renesance zájmu sociologů o problematiku státní moci znamenala především návrat k myšlenkám Marxe, Durkheima a Webera. Jejich názory o povaze státní moci se rozcházejí především v tom, jak je chápán vztah mezi státem a (občanskou) společností. S jistou mírou zjednodušení lze rozdílnost jejich pojetí vyjádřit následovně:

- a) V tradici marxistického myšlení stát představuje nástroj, s jehož pomocí jedna část společnosti potvrzuje a dotvrďuje svou nadvládu nad částí druhou. Původní zdroje této nadvlády však nelze hledat v oblasti politiky, spočívají v oblasti vlastnických vztahů a jejich sociálně třídního vyjádření.
- b) Pro Durkheima představuje stát naopak nadtřídní autoritu, integrujícího činitele, který se dokáže povznést nad partiální ohniska sociálního napětí a posilovat přitom ohroženou solidaritu.
- c) Konečně podle Maxe Webera není stát ani nástrojem politického podrobení jedné části společnosti částí druhou, ani výrazem univerzálního celospolečenského zájmu. Je autonomní mocí, která má tendenci posloužit si zbytkem společnosti při realizaci svého hlavního zájmu, jímž je růst jeho vlastní moci. Stát společnosti neslouží, má naopak tendenci proměňovat ji v poddajný materiál dobře použitelný pro zpevnění jeho vlastní mocenské konstrukce. Jen výjimečně tak ovšem činí násilím, zpravidla využívá důmyslných systémů legitimizace.

Znovuoživený zájem sociologů o instituci moderního státu se rozvíjí od šedesátých let souběžně ve všech třech naznačených směrech. Diskuse mezi nimi vyjevila zároveň přednosti i slabiny každého z nich.²

Stát jako nástroj třídního panství

Právě od šedesátých let je v sociologii patrný zvýšený zájem o marxistickou koncepci státu. Hlubší studium podniknuté v tomto směru mělo napomoci vysvětlit jak represivní povahu sovětského systému, tak také rostoucí intervencionismus státní moci v podmínkách liberálních demokracií [King 1986].

Známa diskuse Ralpa Milibanda s Nicosem Poulanzasem byla z obou stran namířena především proti durkheimovskému chápání státu jako neutrálního arbitra stojícího nad konfliktními zájmy jednotlivých skupin občanské společnosti. Přes řadu odlišností v dílčích otázkách se oba sociologové shodují v názoru, podle něhož autonomie státu a jeho nezávislost na dominantní společenské třídě je jen relativní. Může vzrůstat například v době válečného nebezpečí či v jiných kritických situacích, v principu

²) Spojení tří uvedených pojetí státní moci se jmény tří sociologických autorit je nutně zjednodušené. U Marxe například nalezneme zcela weberovsky znějící pasáže, hovoří-li o pruském státu, Durkheim varuje před možnými poručníckými ambicemi státu vůči rozdrobené společnosti, Max Weber nezpochybňuje funkční nutnost státní moci ani tehdy, když hovoří o jejích negativních projevech.

a dlouhodobě však státní moc operuje v zájmu kapitálu. Poulandzas, inspirován zřejmě Gramscim, přiznává státní moci a sféře politiky obecně větší míru iniciativy ve vztahu k faktorům čistě ekonomickým a sociálně třídním. V této rovině pak sleduje i intervence státu do oblasti výroby i do sféry reprodukce pracovní síly.

Přesvědčení Roberta Dahla, podle něhož všechny skupiny občanů mohou mít své slovo v jakémkoliv stadiu rozhodovacího procesu, považují Miliband i Poulandzas v lepším případě za sebeklam autora, v případě horším za vědomou mystifikaci. V procesu soupeření různých zájmových skupin o vliv na důležitá státní rozhodování jsou ve zřetelné výhodě vždy ti, kdo kontrolují svět velkého kapitálu. Skutečnost, že se najdou sociologové, kteří tento prostý fakt dokáží nevidět, je jen dalším důkazem toho, jak obrovskou moc velký kapitál má.

Miliband i Poulandzas jsou ochotni připustit jistou míru nezávislosti státní moci vzhledem ke střetávání nerovných sociálních partnerů. Z podobného konstatování však ještě nelze usoudit, zda relativní autonomie státu slouží spíše obecným potřebám společnosti, anebo je-li jí dosaženo naopak na úkor moci všech složek občanské společnosti. Připuštění autonomie státu může znamenat jak durkheimovskou blahodárnost moci ve službách společnosti, tak weberovskou démoničnost těžce moci ve službách sobě samé.

Kritikové marxistického pojetí státní moci upozorňují na to, že chápání státu jako pouhého nástroje třídního panství (zejména je-li spojeno s kritikou parazitistického charakteru státní byrokracie) obsahuje v sobě určitý rozpor. Vyvolává totiž otázku, proč mají vůbec všemocní vlastníci zapotřebí vydržovat si mašinérii tak nákladnou a tak neúčinnou. Proč vlastně zdvojují svoji ekonomickou nadvládu nad společností ještě nadvládou politickou, která marnotratně odčerpává zdroje, jež by mohly být lépe využity na přímé posílení jejich moci ekonomické. Pokud mají velcí vlastníci kapitálu skutečně ve společnosti tak dominantní moc, jak tvrdí marxismus, proč již po dvě stě let volají vcelku platonicky po minimálním státu, zatímco státní byrokracie po celou tuto dobu ustavičně narůstá a neproduktivně bují?³

Důkladnější znalost Marxe a zejména Gramsciho by umožnila na podobné otázky nalézat více či méně uspokojivé odpovědi. Tendence ignorovat relativní nezávislost státu vůči jednotlivým složkám občanské společnosti je vlastní spíše jen vulgárně ekonomizujícím přístupům v marxismu i mimo něj.

Stát jako nestranný arbitr

Durkheimovo přesvědčení o tom, že státní moc je výrazem nadstranické a nadskupinové racionality, která prosazuje univerzální oproti dílčímu a zároveň prospívá emancipaci individuí od přežitých forem kontroly a sociální integrace, bylo v padesátých a šedesátých letech inspirativní jak z hlediska potřeb budování sociologické teorie, tak také z hlediska potřeby vysvětlit povahu tehdy expandujícího státu blahobytu. Durkheimovo pojetí státu dobře zapadalo do představ o povaze světa sociálních makrostruktur, jak je chápal tehdy převládající funkcionalismus. Je zde tatáž univerzálnost, závaznost, neosobnost,

³) Podobné otázky kladou v úvodu ke své práci například Badie s Birnbaumem [1979]. Konstatují však zároveň, že v díle samotného Marxe jsou obsaženy dvě různé teorie státu. Kromě té, která chápe stát jako pouhý nástroj ekonomicky dominantních tříd, lze zejména v práci o Ludvíku Bonapartovi nalézt pojetí státu jako autonomního mocenského faktoru profitujícího z rovnováhy soupeřících třídních sil.

kontextuální nevázanost a jistě není náhodné, že v úvahách Parsonse hraje v té době pojem státu stále větší roli.

Také konkrétní situace jak v zemích vyspělých, tak rozvojových tomuto obrazu ještě v průběhu šedesátých let vcelku odpovídá. Vzniklo velké množství nových států, uniformní instituce státní moci, především její dohlížecí a donucující aparát, je šířena po celé planetě a pod heslem modernizace se snaží překonat etnické různosti a kulturní mnohost přežívající dosud z dřívější éry.

V zemích vyspělých prosperuje stát blahobytu, v Evropě poskytuje stát sociální jistoty širokým vrstvám, v Severní Americe podporuje emancipační hnutí až dosud diskriminovaných etnik a ras. Teoretikové konvergence nalézají tehdy důkazy povzbuzujícího vývoje i v zemích reálného socialismu.

V této vysoce optimistické atmosféře rozvíjí Robert Dahl v polemice s C. W. Millsem svoji teorii vetujících skupin, podle níž je státní moc jen nezúčastněným pozorovatelem velkého soupeření mezi autonomními skupinami artikulujícími zájmy různých částí občanské společnosti. Žádná z těchto skupin není nutně dominantní, žádná nezůstává zcela bez vlivu. Dahl tehdy argumentuje způsobem, z něhož jeho kritikové usoudili, že podle něj mají v principu všichni rovné šance přesvědčit o rozumnosti svých preferencí ty, kdo rozhodují. Státní moc tak údajně ve svém rozhodování respektuje poptávku vzešlou z konkurenčních tlaků na politickém trhu. Pokud má stát vůbec nějaký zvláštní zájem, pak je jím jen upřímná snaha napomáhat nestranně všem zájmům dílčím v jejich artikulaci.

Mnohem více než Millsova analýza mocenských elit prosazujících svůj monopol na formulování politické poptávky zpochybnil Dahlovu koncepci sám reálný vývoj. Konec rapidního hospodářského růstu, rostoucí nezaměstnanost a inflace stejně tak jako hrozivé příznaky prohlubující se ekologické krize, to vše vážně zpochybnilo údajnou schopnost plurality vetujících skupin vytvořit stabilní systém reprezentace zájmů [King 1986].

Dahlova práce z počátku osmdesátých let je důkazem přehodnocování původního optimismu [Dahl 1982]. Tato studie je již méně o tom, jak jednotlivé skupiny občanů mohou v každém okamžiku vstupovat do procesu rozhodování státní moci, a více o tom, jak zajistit, aby skupinám občanů byla zajištěna ochrana před zbytnělým státním aparátem.⁴

Počátkem osmdesátých let Dahl nezastává teorii o rovných šancích všech Američanů pozvednout svůj hlas až k těm, kdo činí závažná státní rozhodnutí. „Horní jedno procento Američanů vlastní 57 % všech podnikových akcií, 60 % všech obligací a 26 % veškerého bohatství (údaj za rok 1980).“ A tak: „Průměrný příslušník této nejbohatší vrstvy kontroluje téměř stonásobek ekonomických zdrojů ve srovnání s průměrným americkým občanem...“ Tato skutečnost se musí nějakým způsobem promítnout do politické nerovnosti, pokračuje autor [Dahl 1982: 171, 174]. Pozornost věnuje zejména

⁴) V této souvislosti definuje Dahl „relativní autonomii“ zájmových skupin. Skupina je relativně autonomní tehdy, jestliže (a) může vyvíjet činnost, která odporuje zájmům jiných skupin, (b) nikdo, dokonce ani stát jí v tom nemůže bránit, aniž by riskoval, že se mu to hrubě nevyplatí [Dahl 1982: 26].

existenci mamutích firem představujících zcela nedemokraticky řízené ostrovy na mapě země hlásící se k demokracii.⁵

I když je Dahlova kritika americké skutečnosti v tomto bodě až překvapivě ostrá a překonává mnohé z toho, co již dříve kritizoval C. W. Mills, nevyvozuje Dahl ze svého radikalizovaného postoje žádné důsledky pro svoji výchozí koncepci státu. Může být státní moc skutečně nestranným arbitrem, který pouze registruje požadavky zájmových skupin, mají-li některé z těchto skupin hospodářskou moc přesahující moc řady méně rozvinutých států? Mohou se těmto firmám svým vlivem rovnat nezávislá sdružení a občanské iniciativy, třebaš by byly složeny z těch nejobětavějších aktivistů?

Představu moderního státu jako nestranného arbitra zpochybňuje nověji Claus Offe. Vychází přitom z prohlubující se krize státu blahobytu, který své nadskupinové, celospolečenské ambice dokáže stále méně zabezpečovat ekonomicky [Offe 1984]. Offe analyzuje krizi státu, který je kvůli svým příjmům závislý na účinném fungování kapitalistické ekonomiky, kvůli svým sociálním výdajům však činí opatření, která mohou ve svých důsledcích účinnost této ekonomiky výrazně oslabovat. Z pohledu Offeho stát není nástrojem ekonomicky dominantní třídy, vyhledává naopak sám iniciativně její spojení, neboť jinak nemůže získat prostředky, které by mu umožnily dostát jeho sociálním závazkům. Avšak redistribuce, kterou stát v zájmu uchování legitimacy moci ve společnosti demokratizovaného blahobytu provádí, ohrožuje samotné ekonomické základy jeho jinak vcelku uspokojivě legitimované moci.

Za slepou uličku považuje naznačený vývoj sociálního státu rovněž Pierre Rosanvallon. V polemice s neoliberaly i se sociálními demokraty chce vykročit za známou alternativu etatizace versus privatizace a v této souvislosti znovu promýšlí hranice mezi státem a společností [Rosanvallon 1981]. Navrhuje omezit moc státu způsobem, který zároveň nerozšíří prostor ponechaný hře slepých tržních sil. Navrhuje odejmout státní moci výkon co největšího počtu veřejných služeb a přenést je přímo na autonomní skupiny jejich uživatelů.

Rosanvallon se nedomnívá, že by stát kdy byl vhodným a schopným opatrovníkem společnosti. Státu nepřisuzuje ani zdaleka tolik inteligence jako kdysi Durkheim. Neobává se přitom ani tak možné agresivity státní moci jako spíše její sterility a neschopnosti. Stát by jistě rád plnil roli nezaujatého arbitra, je na to však příliš málo kompetentní a jeho dobře míněné rady příliš často vedou k opatřením, která ve svých důsledcích poškozují všechny zúčastněné.

Stát jako kontejner moci

Dichotomie státu jako nástroje třídní nadvlády a státu jako síly schopné vyrovnávat skupinové rozpory vzniklé uvnitř občanské společnosti nevyčerpává možné interpretace povahy státní moci. Moc, kterou moderní stát intenzivně akumuluje, nemusí být použita ani proti neprivilegované třídě, ani ve prospěch všech skupin a tříd celé společnosti. Kumulace moci se může stát účelem sama o sobě. To, vůči čemu (anebo ve prospěch

⁵) „Velká firma je bytostně politickým systémem, protože vedení firmy vykonává velkou moc včetně moci donucovací. Vedení určité firmy může mít více vlivu na životy velkého počtu lidí než vláda města, kraje či státu. Ten, kdo podporuje myšlenky demokracie, měl by také trvat na tom, aby lidé, kteří jsou nuceni poslouchat určitou veřejnou moc, mohli tuto moc kontrolovat: žádné zdanění bez zastoupení. Neměla by tato úvaha být použita také na vládu ve velkém ekonomickém podniku? Jestliže ne, pak proč?“ [Dahl 1982: 184].

čeho) bude nahromaděná moc zaměřena, může být zcela druhotné. Právě tomuto výkladu stojí nejbližší Weberovo pojetí státu jako monopolu na legitimní výkon násilí v rámci určitého teritoria.

Vývoj státní moci tohoto typu probíhal do jisté míry nezávisle na rozvoji třídních protikladů uvnitř kapitalismu a historicky vznik těchto protikladů dokonce předcházeli. Na druhé straně ani přerušení kapitalistického vývoje tento monopol nikterak neohrozilo, naopak ho posílilo. Státní moc se podle tohoto pojetí mění velice snadno z prostředku ve svůj vlastní samoučel, podrobuje si ve větší či menší míře nejen jednotlivé části společnosti, ale též všechny ty, na jejichž činnosti reprodukce státní moci bezprostředně závisí, a to bez ohledu na výši pozice, kterou právě zaujímají.

Toto poněkud démonické pojetí státní moci je rozvinuto například v pracích Anthonyho Giddense [1981, 1985]. Giddens upozorňuje na okolnost, že zdánlivě zcela protikladná marxistická a durkheimovská koncepce státu vychází ve skutečnosti z podobných zdrojů. V polemice s klasickou politickou ekonomikou totiž oba myslitelé přejali leccos z jejího vidění. Lišili se v názoru na to, zda stát reguluje střety ekonomických zájmů sociálně spravedlivým, či nespravedlivým způsobem, oba však spatřovali v systému politické regulace v podstatě pacifistickou sílu, kterou kladli proti otevřeně válečnické mentalitě společností předmoderních. Naproti tomu Giddens zcela ve weberovské tradici spojuje povahu státní moci bezprostředně s násilím. Státní násilí ovšem může mít mnoho podob a Giddens považuje Foucaultovy analýzy fenoménu dohledu a kontroly za to nejlepší, co bylo v oblasti teorie správní moci od dob Weberových analýz byrokracie vůbec vyřčeno.

V protikladu k Marxovi se Giddens domnívá, že stát používá rozsáhlé autonomie vůči všem společenským třídám, v protikladu k Durkheimovi tvrdí, že své autonomie a své autority nepoužívá pro posílení obecného zájmu, nýbrž právě jen pro další posílení své vlastní moci.

V koncepci státu jako monopolu na legitimní výkon násilí mají funkci klíčových slov následující termíny: centralizace, vnitřní pacifikace, osobní a neosobní pojetí suverenity, válka, armáda a policie, dohled, kontrola. Obsahem vnitřní pacifikace není přitom pouze zrušení zvlášť drastických forem veřejného trestání, ukrytí vojsk do kasáren, eliminace otevřených rebelů a odzbrojení řadového obyvatelstva, ale též absence násilí ve všech formách pracovního kontraktu a zvýšení účinnosti administrativy do té míry, že správní činnost již nepotřebuje přímou asistenci armády. Pokročilý stupeň domestikace obyvatelstva byl předpokladem pro rozšíření tržních vztahů jako pokojné formy opatrování žádaných statků a služeb. Rozšíření individuálních svobod a formální rovnost práv spolu s uznáním reciprocity závazků, které jsou zároveň předpokladem i doprovodným jevem rozvoje tržních vztahů, uvolňují cestu postupné demokratizaci společnosti.

Zároveň se však otevírá též cesta k nedemokratickému vývoji. Zvýšená dohlížecí moc státu vede sice ke vnitřní pacifikaci jeho území, nová technika však zároveň umožňuje provádět zcela rutinní dohled nad každodenními aktivitami masy populace, stejně tak jako umožňuje provést důslednou industrializaci válčení. Větší míra svobody nevylučuje masovou podporu státní ideologie typu nacionalismu či fašismu. Základy moderního státu rozvinuté v období absolutismu jsou pak využity k podpoře systémů, jejichž despotismus je všudypřítomnější a ve své neosobní podobě mnohdy drastičtější, než byla moc nejtyranštějších z absolutistických knížat.

Slabiny jednotlivých koncepcí státní moci

Odpověď na otázku po povaze státní moci byla relativně snadná naposledy před třemi sty lety, kdy stát bylo možno identifikovat s osobou absolutistického panovníka. Tehdy také platilo, že každý, kdo nebyl přímo státem, byl jeho poddaným. Přeměna osobního pojetí suverenity v neosobní a doprovodná přeměna poddaných v občany situaci poněkud zkomplikovala. Stát se proměnil ve vysoce abstraktní a neosobní entitu, zatímco občané zůstali se svými zájmy naprosto konkrétní. Tato komplikace se odrazila i v rovině úvah o státu a státní moci.

Každé ze tří zmíněných pojetí státní moci dokáže velice konkrétně určit, kdo na existenci státu vydělává a kdo je jí poškozován. Marxistické pojetí podrobně popisuje jak třídy, které státu využívají coby svého nástroje, tak třídy, které jsou pomocí tohoto nástroje diskriminovány. Pouze popis samotného nástroje zůstává poněkud vágní. V durkheimovské tradici je stát považován za orgán komunikace se zbytkem společnosti, za centralizovanou sociální inteligenci, za zdroj sociálního myšlení a podobně. Kdo jeho prostřednictvím komunikuje, kdo myslí a kdo integruje, zůstává z velké části zahaleno tajemstvím. Konečně v rámci tradice, kterou jsme pro zjednodušení nazvali weberovskou, se subjekt státní moci stává nejméně čitelným. Kdo utlačuje, dohlíží a kontroluje, když pod stejným dohledem a pod stejnou kontrolou se ocitají i sami dohlížitelé a kontroloři?

V myšlenkové tradici, která klade despotický stát oproti občanské společnosti, je značně obtížné uspokojivě definovat státní moc poté, co občanská společnost nad despotickou mocí zvítězila. Výsledkem tohoto vítězství je poněkud schizofrenní situace liberálů, kteří chtějí v zájmu svobody občanů minimalizovat státní moc, jež není v demokraciích přece ničím jiným než výrazem vůle svobodných občanů.

Každý z výkladů, které jsme nastínili, vystihuje část povahy státní moci, zároveň je však každý svým způsobem zavádějící. Marxistický výklad reflektuje existenci reálné mocenské nerovnosti uvnitř občanské společnosti. Jeho pohled na povahu státní moci je však zkreslen snahou vysvětlovat pomocí principu tříd skutečnosti, které třídní povahu prostě nemají, alespoň ne v marxistickém slova smyslu. Implicitně je v tomto pohledu obsaženo podcenění významu státní moci i role státu ve společnosti. Pokud je ohnisko nejzávažnějších forem nerovnosti hledáno v povaze vlastnických vztahů, pak nerovnosti související s fungováním státní moci se musejí jevit vždy jako druhotné, od nerovností prvního typu odvozené. To mimo jiné znemožňuje analyzovat reálné mocenské nerovnosti ve společnostech, které odstranily soukromé vlastnictví výrobních prostředků, ponechaly však a zvýraznily ohniska nerovnosti generované čistě politicky.

Durkheimovské pojetí státní moci je přínosné zvláště tam, kde vystihuje protektorskou stránku vztahů mezi státem a jeho občany. Zejména v podobě státu blahobytu je státní moc běžně vnímána nikoli jako utlačivá síla, ale jako zdroj dobrodiní, které by zůstalo jinak pro nezanedbatelnou část společnosti více či méně nedostupné. Stát zde ukazuje svou přívětivou tvář, není brán jako nástroj třídního útlatku a už vůbec ne jako ztělesnění kondenzovaného násilí. Vysoce nerealistické je toto pojetí naopak tam, kde líčí státní moc jako nezaujatého arbitra majícího na mysli v první řadě či dokonce výlučně jen celospolečenský zájem. Stát není nezištný, i když štědře rozdává. Toto pojetí má navíc tendenci stírat mocenské rozdíly mezi státem a jednotlivými částmi společnosti a už vůbec nepřipouští, že velmi závažné formy rozdílů uvnitř společnosti samotné mohou za svůj původ a reprodukci vděčit právě státu. Jinými slovy: to, že stát dokáže některé

dílčí sociální rozpory a nerovnosti překlenout, by nemělo zastírat skutečnost, že mnohé další rozpory a nerovnosti pouhou svou existencí naopak vyvolává a vyostřuje.

Konečně pojetí, které jsme nazvali weberovským a k jehož rozpracování přispívá snad nejvíce Michel Foucault a Anthony Giddens, je inspirativní především tím, že ukazuje obrovskou nesouměřitelnost mezi stále mohutnější státní mašinérií na jedné straně a nepatrností jednotlivých občanů i celých skupin, na jejichž zájmy se nicméně státní moc odvolává při zdůvodňování své legitimacy.⁶ Toto pojetí však nedokáže v celé šíři postihnout motivy loajality, které váží občany k jejich státu. Pokud by byl stát jen kondenzovaným násilím připraveným kdykoliv disciplinovat své poddané a ustavičně dohlízejícím na své občany, bylo by obtížné nepovažovat jejich loajalitu za vynucenou a motivovanou nějak jinak než pouhým strachem. Zdá se však, že škála motivů této loajality je mnohem pestřejší a není vyčerpána ani Weberovou typologií forem legitimního panství.

Zatímco podle první ze zmíněných koncepcí dokáže stát posilovat privilegizaci určitých vrstev oproti jiným, podle koncepce druhé je jeho existence již sama o sobě zdrojem odměny pro celou společnost. Koncepce třetí zdůrazňuje naopak punitivní potenciál státní moci a její nesouměřitelnost se zdroji, jež mají k dispozici pouze jednotlivci i celé skupiny.

Uvedená pojetí se liší také v tom, co považují za bytostný základ státní moci. Z marxistického pohledu státní moc jen zajišťuje nerovnosti generované trhem s jeho asociálními kritérii spravedlnosti. V durkheimovské tradici je zdrojem moci státu síla organizace, jež dokázala, zejména ve fázi státu blahobytu, trhem reprodukováné nerovnosti mírnit a činit je všeobecně přijatelnými. Konečně třetí pohled spatřuje zdroj moci státu v násilí, ať již v podobě násilí otevřeného, anebo v nepřeborném množství podob sice skrytějších, avšak o nic méně reálných a o nic méně utlačivých.

Povaha klientských vztahů

Násilí, organizace a trh nejsou jedinými způsoby distribuce nedostatkových statků. Ty mohou být distribuovány mimo jiné prostřednictvím klientských sítí.⁷

Klientelismus jako specifický způsob distribuce žádaných statků a služeb se rozvíjí v prostředí, ve kterém z různých důvodů neexistuje trh.⁸ Tržní prostředí může absentovat proto, že společnost je dosud nedostatečně vnitřně pacifikována, takže chybějí garance pro dodržování směnných kontraktů, anebo naopak proto, že pro rozvoj takových kontraktů neponechává dostatek místa direktivní organizace rozdělování. V obou případech se může rozvíjet klientelismus, který reguluje distribuci statků a služeb pouze mezi vyvolené. Díky pouhému faktu náležení do klientely dostatečně mocného patrona lze získat statky nedostupné ostatním.

Tímto způsobem lze získat také službu zvláště žádanou právě v dobách absence silné státní moci, tedy zajištění bezpečí a ochrany. Klasické klientské vztahy se rozvíjejí

⁶) Dobrým úvodem do této problematiky je článek Vladimíra Müllera [1991]. Foucaultova koncepce dohlížetelského státu je obsažena v dnes již klasické práci [Foucault 1977], stanovisko Giddensovo lze nalézt v jeho dvousvazkové kritice historického materialismu [Giddens 1981, 1985].

⁷) Podrobněji o povaze klientelismu viz [Keller 1991].

⁸) Ve společnostech tržních se klientelismus může rozvíjet všude tam, kde žádané statky a služby (například v podobě cenných informací) nejsou veřejně vystaveny a dostupny všem.

pravidelně v situacích, kdy státní moc je oslabena do té míry, že stát není schopen poskytovat ochranu osobám a jejich majetku. Vlivný patron tuto ochranu dokáže poskytnout, ovšem za předpokladu, že také klienti svým množstvím a protislužbami jeho moc zvyšují.

Klientský vztah není založen na násilí. Spojuje v principu dobrovolně osobu vlivného patrona s větším množstvím osob, které chtějí profitovat ze závislosti na něm. Fungující klientský vztah předpokládá štědrnou blahosklonnost ze strany pána a naprostou oddanost ze strany jeho chráněnců. Klientské vztahy mohou být stupňovitě členěny, přičemž zprostředkující články jsou tvořeny těmi, jejichž vliv spočívá ve známosti s někým mocnějším, než jsou oni sami. Tito vlivní bývají označováni termínem „brokers“, tedy zprostředkovatelé, makléři.

Co se stává s klientskými vztahy, jestliže moc státu zesílí natolik, že již není nutno semknout se okolo mocného patrona, chtějí-li si lidé zajistit minimum ochrany pro sebe, své bližní a svůj majetek? Žádná z uvedených teorií moderního státu neobsahuje bohužel informaci o tom, co se vlastně přihodilo až dosud téměř všemocným patronům a jejich početným klientům poté, co se státní moc solidně etablovala. Znamená to snad, že klientské vztahy se vznikem moderního centralizovaného státu beze stopy zanikají?

Podle našeho názoru je jejich domnělý zánik spíše výsledkem jistých zvláštností sociologického pohledu na realitu než objektivní skutečností.

Krátký metodologický exkurs

Sociologie má zálibu v typologiích. Snaha vytvářet přehledné kategorizace ji ovšem z technických důvodů často vede k poněkud menšímu zájmu o studium málo čistých, smíšených, přechodných, typově ambivalentních konstelací. Snaha formálně napodobit exaktní přírodní vědy může svádět k tomu, že potřebám konstruování jednoznačných typů je obětována až neúměrně velká část nekonečně pestré, komplexní a spojitě reality.

V rovině času vede stejná tendence k ahistoričnosti. Sociologie vznikla jako součást duchovní reflexe zcela bezprecedentního historického zlomu a má sklon vnímat celou historii dichotomicky, dělit ji na dobu před a po průmyslové revoluci, ať je již toto dělení vyjádřeno v jejím pojmosloví jakkoliv.

Zde je patrně další z důvodů poněkud ostýchavého vztahu sociologie k problematice moderního státu. Geneze moderního evropského státu nerespektuje časová měřítka, jež jsou směrodatná pro typologické konstrukce sociologie. Moderní stát podobně jako například byrokracie prochází při svém formování napříč tradiční i moderní společností, průmyslová revoluce s jejími doprovodnými procesy nehraje v jeho genezi tak epochální roli, jako je tomu v případě většiny jiných sociologicky relevantních témat.

V nutně zjednodušujících typologiích vypracovaných navíc za zcela jiným účelem než kvůli analýze mechanismů a povahy státní moci se stát ocitá pochopitelně na pólu charakterizovaném neosobností, formálností, zprostředkovaností, účelovou racionalitou, veřejným charakterem a podobně. V porovnání například s rodinou či skupinou hrajících si dětí vykazuje stát vskutku mnohem méně intimity, citové angažovanosti atd. Ovšem typologie, které nás učí, že stát není totéž jako skupina hrajících si dětí, nejsou příliš objevené.

Nevýhodou dichotomizujících typologií je, že nedokáží vyjádřit bytostnou ambivalentnost a vzájemnou propletenost protikladných principů, jež jsou tak charakteristické pro sociální skutečnost. V případě státu se typologizující myšlení tváří, jako kdyby

principy, na nichž státní moc spočívá, byly vskutku zcela protikladné principům, které charakterizovaly mocenskou reprodukci v dobách před vznikem tohoto státu. Domníváme se naproti tomu, že přímo v základech moderního státu přetrvává mnohé z toho, co bylo charakteristické již pro vztahy klasického klientelismu. Se vznikem nového typu suveréna, generalizovaného patrona, nezmizeli patroni dosavadní, začali pouze využívat nových šancí, které jim dala k dispozici nově strukturovaná moc. Proces, v jehož průběhu se dosud nezávislí patroni včleňují do nových mocenských struktur, byl neobyčejně pozvolný a nikde není zárukou, že tento proces je nevratný. Pod oficiální slupkou neosobní státní moci zůstává ukryto pletivo vztahů, jež je schopno mobilizovat ve vlastním zájmu zdroje nepoměrně větší, než byly zdroje, jež měly k dispozici klasické klientely.

Krátký historický exkurs

Jedině série historických sond by mohla překonat zjednodušující představy o moderním státu jako o neosobní mašinérii či systému rozhodování vedeného pouze imperativy veřejné služby. Ne všechny sítě soukromého klientelismu byly státní mocí zpřetrhány, některé naopak začaly v novém prostředí o to více prosperovat. Bohatství historických pramenů informuje o tom, jak se staří patroni učili využívat nových šancí a nakolik se dokázali adaptovat v nepřehledném terénu centralizované státní správy.⁹

Na Francii přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 17. století lze pohlížet jako na poměrně solidně etablovaný novověký stát. Země disponuje značně početnou a rozvětvenou sítí úředníků, silnou armádou a pevnými hranicemi. Ve větších městech vzniká profesionální policie, pravidelný dohled nad populací a získávání různorodých informací o ní je uskutečňováno prostřednictvím důkladných statistik a anket rozesílaných z Paříže do jednotlivých generalit. Po nepokojích zaviněných Frondou je země již vnitřně pacifikována, její suverenita je uznávána v celé Evropě i mimo ni. Administrativa země vykazuje prakticky již všechny rysy moderní byrokratické správy, námezdní úředníci uplatňují vliv centra i v nejvzdálenějších částech teritoria státu.

Studium úřední korespondence, kterou si vyměňuje první ministr Colbert s intendanty, nejvyššími úředníky provincií, dosvědčuje, že bohatá síť klientských vztahů neustoupila pod náporu státu, nýbrž podařilo se jí vklínit se přímo do pilířů jeho administrativní konstrukce. Obsah úředních dopisů skrývá četné narážky na pouta protekce, která pojí některé z intendantů i celé jejich rodiny s rodinou prvního ministra. Intendanty projevují ve svých dopisech poníženou věrnost, která přesahuje míru úcty obvyklou v této době v běžné úřední korespondenci. Nabízejí svému ochránci řadu služeb zcela neúředního charakteru, na oplátku se zdvořile dožadují ochrany a dalších dobrodiní ze strany Colberta. Často se na něho obracejí jako na zprostředkovatele, který má svojí přímluvou zajistit požadovanou službu přímo od krále. Intendanty přitom často nerozlišují mezi svou věrností Colbertovi, králi a státu. Ve své roli klientů se vymezují stejně, tedy naprostou oddaností a bezvýhradnou službou jak vůči Colbertovi (v roli makléře), tak vůči panovníkovi (v roli konkrétního patrona) i vůči státu a jeho zájmům

⁹) Předmětem naší historické sondy, která nechce mít jiný než jen ilustrativní charakter, se stala korespondence vyměňovaná mezi generálním kontrolorem financí Colbertem a královskými intendanty koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let 17. století. Korespondence je uložena v Archives Nationales v Paříži, série G 7.

(generalizovaný patron).¹⁰ Bývá prakticky nemožné odstupňovat míru jejich úcty a oddanosti vůči těmto třem instancím.

Desítky pasáží z dopisů adresovaných Colbertovi vysokými státními úředníky mohou doložit přítomnost jemného neformálního přediva, jež spočívá v samých základech konstrukce, již jsme si zvykli označovat termínem „moderní stát“. Klientely, které se zde pevně zabydlely, fungují podobně jako klasické klientské vztahy, jen s jediným, ovšem velice podstatným rozdílem. Na rozdíl od klasických klientel nejsou zde ve prospěch vyvolených redistribuovány statky a služby z majetku konkrétního patrona. Sítěmi proudí neskonale větší objem statků, jež byly soustředěny početným aparátem organizovaných úředníků.

Colbert nerozdává intendantům ze svého, rozdává jim z majetku, ale také z prestiže a z moci, jež by nebylo možno kumulovat, pokud by ho obyvatelstvo z rozsáhlého teritoria napřed „nedarovalo“ (zejména formou povinných daní) nejvyššímu patronovi oplátkou za jeho slib ochrany a nestranného výkonu spravedlnosti. Proces geneze moderního státu na konci středověku a počátkem novověku je procesem opouštění dřívějších patronů a nalézání kontaktů na makléře, kteří mají zprostředkovat vztahy k patronu nejmocnějšímu, i když vzdálenějšímu a ve srovnání s dřívějšími pány mnohem abstraktnějšímu. Není podstatné, nakolik tento proces probíhal dobrovolně a nakolik byl vynucen. Důležité je, že po dlouhou dobu byl i nový patron vnímán jako konkrétní živá osoba a že povaha vztahu vůči němu se nezměnila ani poté, co takovou osobou přestal být. Jak konstatuje Roland Mousnier, král Ludvík XIV. uspěl ve své snaze stát se pro všechny poddané jediným patronem a pánem. Podařilo se mu ztotožnit osobu panovníka se státem, takže když později panovník zmizel, věrní klienti pokračovali ve své věrnosti nadále vůči tomu, co z celé dvojice zbylo, tedy vůči státu. [Kettering 1986: 214]

Stát jako generalizovaný patron

Moderní stát dává svým občanům možnost participovat na jistých vysoce žádaných statcích a službách, které nejsou dostupné na trhu, které si nelze opatřit ani násilím a které jsou určeny pouze jim na rozdíl od všech neobčanů. Za poskytování těchto služeb od nich vyžaduje naprostou loajalitu a uctivost, a to zcela bez ohledu na konkrétní objem služeb, které jim ráčil poskytnout.

Moderní stát má podobu generalizovaného patrona, který nerozděluje žádané statky ze svého vlastního majetku, nýbrž převážně z majetku, jenž získává formou daní, tedy ne zcela dobrovolného daru, od svých klientů-občanů.

Tento stát není totožný ani s mocenskou elitou, ani s vládnoucí třídou, ani se státní byrokracií. Ti všichni působí v roli pouhých brokerů. Veškerý jejich vliv je založen na tom, že mohou zájemcům zprostředkovávat kontakt s fiktivním generalizovaným patronem a díky tomuto kontaktu jim mohou poskutovat dlouhou řadu zcela nefiktivních služeb. Skutečnou podstatu státní moci vytváří způsob jednání klientů vůči těmto zprostředkovatelům, kteří se chovají tak, jako by byli s generalizovaným patronem v tom

¹⁰) V průběhu 17. století zde došlo k výraznému posunu. Ještě v první polovině století se klienti kardinála Richelieu sami v korespondenci označují jako jeho „creatures“. Znamená to, že se považují v první řadě za klienty jeho konkrétní osoby. V korespondenci úředníků s Colbertem se již označení „creatures“ vyskytuje jen zcela ojediněle. Klienti se již nechápou pouze jako Colbertovi muži, považují sebe i jeho za různě významné služebníky Ludvíka XIV. jakožto ztělesnění francouzského státu [Kettering 1986: 214].

nejdůvěrnějším vztahu. Tajemný generalizovaný patron je konstrukt, který existuje jen tehdy a jen tak dlouho, pokud dostatečné množství dostatečně vlivných lidí věří, že přece jen existuje.¹¹

Genezi víry v existenci generalizovaného patrona lze sledovat na vývoji ideje státní rezóny [Meinecke 1924]. Ideologie státní rezóny sugeruje, že blaho státu je nejvyšší hodnotou, již se bezpodmínečně musí podřizovat zájmy všech konkrétních klientel. Vývoj ideologie státní rezóny je souběžný s odpoutáváním konceptu státu od osob konkrétních představitelů státní suverenity. Zároveň se začíná v tomto principu objevovat a pociťovat něco nadosobního až mystického.¹² V podobě myšlenky „veřejného blaha“ přežila idea státní rezóny přeměnu konkrétních nejvyšších patronů, tedy absolutistických knížat a panovníků v anonymního patrona generalizovaného. Imperativy státu se stávají závazné i pro samotné panovníky, kteří se mění v pouhé nejvyšší zprostředkovatele.

Zároveň se rozvíjí i proces opačný. Status zprostředkovatelů, kteří mohou být v přímém kontaktu s generalizovaným patronem, zaručuje vysoce postaveným osobám stojícím ve službách fiktivního pána prestižní, mocenské i hmotné prostředky, které daleko překračují zdroje, jež by byli schopni mobilizovat jako prostí soukromníci.

Očekávání formulovaná fiktivním patronem tvoří pravidla rolového chování makléřů, tedy státních úředníků všech stupňů. Okázalé dodržování těchto pravidel před veřejností, které bývá v civilizovaných státech pravidlem, má posilovat víru v existenci státu. Za clonou těchto pravidel určených pro veřejnost se rozvíjejí klientely disponující zdroji generalizovaného patrona. Oficiální postavení makléřů, těchto důvěníků fiktivního patrona, spolu s řadou neoficiálních výhod umožňuje státním úředníkům privatizovat zisky plynoucí z podniku, který nevlastní, a na veřejnost rozložit náklady na veškeré jeho fungování.

Od zbytku populace je vyžadována především loajalita, která se projevuje tím, že je plně respektován status úředních důvěníků generalizovaného patrona. Pokud je tento status respektován, mohou občané za podmínek označovaných termínem „korupce“ vstupovat do reálných sítí úředníků různých stupňů. K přeměně občanů v soukromé klienty úředníků dochází tehdy, je-li alokace statků více či méně závislá na libovůli makléřů státu. [Padioleau 1982: 214] Je věci šikovnosti makléřů, aby se alokace statků takovou stala. Usnadňuje jim to každá vágnost očekávání ze strany generalizovaného patrona.

Zámožní občané mají k dispozici více strategií, jak do soukromých sítí makléřů státu vstoupit. „Boháč může mít potíže, chce-li vstoupit do království nebeského. Je pro něho však poměrně snadné proniknout do vyšších kruhů politické strany či do jistých

11) Způsob existence univerzálií typu státu je samozřejmě obsáhle vyložen v právní teorii v souvislosti s institucí nefyzických právních osob. V historické dimenzi analyzoval dosud nepřekonaným způsobem vznik nadosobních subjektů tohoto typu Otto von Gierke [Gierke 1868]. Ukazuje ve svém obsáhlém díle, jakým způsobem dochází k rozvoji ideje celku odlišného od sumy individuí, z nichž se skládá, a majícího svou vlastní právní subjektivitu. Ze sociologického pohledu je podstatné, jak se mění jednání lidí poté, co podobná entita vstupuje do jejich definic situace.

12) Středověcí teoretikové zdůvodňující mocenské nároky světského státu se od počátku snaží vybavit stát aureolou posvátného. Přejímají za tímto účelem například církevní ideu „corpus mysticum“ a aplikují ji na stát. Blíže o tom [Kantorowicz 1957].

oddělení vlády. Může ovlivňovat politický život také jinými způsoby: kontrolou masových médií, známostmi ve vyšších politických kruzích, výraznou účastí v aktivitách nátlakových skupin a v poradních skupinách různého druhu. Chudý člověk nemá žádnou z těchto výhod: nemá styky s vlivnými lidmi, má málo času a energie věnovat se politickým aktivitám a málo příležitostí získat přiměřené znalosti politických ideí a faktů. Rozdíly, které vyrůstají z ekonomických nerovností, jsou zvyšovány rozdíly ve vzdělání“. [Bottomore 1964: 116]

Závěry

Koncepce státu vycházející z teorie klientelismu pojímá činitele státu a jeho byrokratický aparát jako makléře, kteří zprostředkovávají vztahy vůči fiktivnímu generalizovanému patronovi, což jim umožňuje vytvářet a vydržovat si své vlastní soukromé klientské sítě. Tato koncepce dokáže vysvětlit řadu problémů spjatých s obvyklými výklady povahy státní moci:

1. Pokusy vysvětlovat povahu státní moci na základě třídního přístupu vedou k přílišným zjednodušením. Je pravda, že členové ekonomicky dominantních vrstev mají větší šance profitovat z různých forem státního klientelismu než většina ostatních členů občanské společnosti. Samotná státní moc, právě tak jako politický a úřednický klientelismus, však nefunguje tržně. Distribuce statků, služeb a protislužeb zde probíhá podle jiného principu: stmeluje ty, kdo na určité věci nárok mají, v opozici vůči těm, kteří tento nárok nemají. Zpravidla se jedná o distribuci statků, které jsou natolik vzácné, že nemohou být nabídnuty všem: vliv na důležitá státní rozhodnutí, obsazování klíčových míst ve státním aparátu, podobně jako informace, které mají cenu pouze tehdy, nedisponují-li jimi všichni. Tato zcela netržní logika fungování státní moci může vést k mocenským privilegizacím, které mohou převyšovat zisky tržně úspěšných. Zatímco existence trhu je bez státu (třebas minimálního) nepředstavitelná, stát se bez trhu dokáže obejít. Sociální diference, které stát svým fungováním vytváří a reprodukuje, mají mnohem spíše stavovskou než třídní povahu, chápeme-li obě kategorie ve smyslu Maxe Webera.
2. Durkheimovské pojetí státu jako nestranného arbitra prosazujícího v meziskupinových třenicích celospolečenský zájem státní moci příliš lichotí. Generalizovaný patron není ani zdaleka ke všem svým klientům stejně štědrý. Svým zvláště oblíbeným důvěrníkům ve vysokých státních funkcích propůjčuje moc, kterou by v regulérním tržním soupeření sotva kdy získali. Umožňuje jim disponovat zdroji, které sami nevytvořili a formovat si své soukromé klientely, které by si jako prostí občané nikdy vytvořit nestačili. Je pravda, že stát blahobytu štědře odměňuje (pokud na to má) i své řadové klienty. Nedělá to však nezištně, je k tomu nucen v zájmu uchování a posílení své legitimacy (C. Offe) i v zájmu udržení své supremacie oproti všem alternativním formám sociální samoregulace (P. Rosanvallon). Generalizovaný patron nemá již od svých prvopočátků v oblíbě nikoho, kdo by se s ním chtěl dělit o věrnost a loajalitu klientů. Jeho makléři vystupují proti podobným alternativám zvláště rozhodně, neboť správně tuší, že by jim ubíraly zdroje, jež mají k dispozici z titulu důvěrníků generalizovaného patrona.
3. Pojetí státu jako bezedného kontejneru moci vystihuje sice zvláštní povahové rysy generalizovaného patrona, oproti předchozímu pojetí ho však naopak až příliš demonizuje. Moderní stát si loajalitu občanů častěji vykupuje než vynucuje. Je sice

stále připraven na obojí možnost, dává však přednost prvé, neboť ho to stojí méně. Stát nemusí obvykle zastrašovat. Může se spolehnout na věrnost svých makléřů všech stupňů, kteří velice dobře vědí, že bez obecné víry v jeho existenci by neznamenalí naprosto nic a museli by hledat ochranu a bezpečí v zapojení do klientských sítí zcela konkrétních mocných patronů. Může se však spoléhat také na loajalitu řadových občanů, alespoň pokud je schopen jim zajišťovat ochranu a práva, které by bez jeho protekce neměli. I když krize státu blahobytu působí rozčarování o možnostech a štědrosti tohoto patrona, mohutnější vlny migrace obyvatelstva, které ve svého vlastního patrona z různých důvodů již věřit nemůže, dokáží toto zklamání nad skoupostí patrona vlastního prozatím zmírňovat.

Žádná ze tří převládajících koncepcí státu a státní moci se ani slovem nezmiňuje o existenci generalizovaného patrona. Každá z nich se však vyjadřuje k některým důsledkům, které z jeho fiktivní existence plynou. Tato stať nemá tedy být jen pokusem o pohled pod povrch několika tradovaných sociologických příběhů. Má být i skromným upozorněním na to, jak je důležité podržet si víru v určité fikce. Bez nich by se náš svět zhroutil.

JAN KELLER vystudoval v letech 1975-1979 historii a sociologii na filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně. Poté krátce pracoval v několika profesích a od roku 1983 přednáší obecnou sociologii na katedře sociologie filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V roce 1991 obhájil docentskou práci na téma byrokratizace státní správy ve Francii za Starého režimu. Je autorem učebnice Úvod do sociologie (1992) a knih Nedomyšlená společnost (1992) a Až na dno blahobytu (1993). K vydání v nakladatelství SLON je připravována jeho kniha Dvanáct omylů sociologie.

Literatura

- Badie, B. 1979. *Sociologie politique*. Paris: P.U.F.
- Badie, B., P. Birnbaum 1979. *Sociologie de l'Etat*. Paris: P.U.F.
- Birnbaum, P. 1982. *La logique de l'Etat*. Paris: Fayard.
- Bottomore, T. B. 1964. *Elites and Society*. London.
- Cassirer, E. 1946. *The Myth of the State*. New Haven and London.
- Crozier, M. 1987. *État modeste, État moderne. Stratégie pour un autre changement*. Paris: Fayard.
- Dahl, R. 1961. *Who governs?* New Haven. London.
- Dahl, R. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven. London.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of Prison*. New York: Random House.
- Giddens, A. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London: MacMillan.
- Giddens, A. 1985. *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Gierke, O. von 1868. *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. 1., 2. díl. Berlin.
- Kantorowicz, E. H. 1957. *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theory*. Princeton.
- Keane, J. 1988. *Civil Society and the State*. London, New York: Verso.
- Keller, J. 1991. „Sociologická teorie a instituce klientely.“ *Sociologický časopis* 27: 726-741.
- Kettering, S. 1986. *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford.
- King, R. 1986. *The State in Modern Society*. New Jersey: Chatham.
- Leclercq, Y. 1977. *Théories de l'Etat*. Paris: Anthropos.
- Meinecke, F. 1924. *Die Idee der Staatsräson*. München und Berlin.

- Miliband, R. 1973. *L'Etat dans la société capitaliste*. Maspero.
- Mills, C. W. 1956. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Müller, V. 1991. „Legitimace – klíčový sociologicko-teoretický pojem anebo „argomento rituale“?“ *Sociologický časopis* 27: 742-749.
- Nisbet, R. 1979. „Conservatism.“ In *A History of Sociological Analysis*, ed. by T. Bottomore, R. Nisbet. London: Heinemann.
- Offe, C. 1984. *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- Padioleau, J. G. 1982. *L'Etat au concret*. Paris: P.U.F.
- Poggi, F. 1978. *The Development of the Modern State*. Stanford University Press.
- Rosanvallon, P. 1981. *La Crise de l'Etat-providence*. Paris: Seuil.

Summary

The author briefly introduces three sociological explanations of the nature of state power. The Marxist model regards the state as an instrument of domination by one part of society over the other. According to Durkheim, the state power is a universal instrument for solving serious social antagonisms. Max Weber perceives the state as holding the monopoly on violence within a certain territory. The author discusses the weaknesses of these conceptions.

Violence, organisation and the market are not the only vehicles for the distribution of goods and services. Distribution can also be realised through the institution of patronage. The historical example of France in the time of Louis XIV provides the author with an illustration of the manner in which the relations of patronage were able to adapt to a strong centralised state power.

The conception of the state as a generalised patron and that of state officials as its brokers also accommodates the explanation of those features of state power which have not been explained by the three above mentioned theories.

Od produkcionismu k udržitelnému rozvoji venkova

Produkcionistické modely zemědělství končí v zemědělských přebytecích, zhoršení rozpočtových problémů a vážných sociálních a ekologických důsledcích pro venkovský prostor. Tato krize a selhání starého regulačního rámce vedlo k procesu restrukturalizace venkova a tímto k novým formám výroby a spotřeby zemědělských produktů. Koncept udržitelného rozvoje venkova vznikl jako odpověď na tento vývoj, jako strategie zajišťující to, že společnost bude schopna uspokojit své současné i budoucí potřeby. Kongres si klade za cíl zamyslet se nad těmito skutečnostmi a výzvami, které jsou před sociologií venkova kladený.

Kongres bude jednat v 17 pracovních skupinách vedených vědci, jejichž jména jsou uvedena v závorce:

1. *Společenská regulace: Udržitelný rozvoj jako proces soutěžení a vyjednávání.* (Philip Lowe, Centre for Rural Economy, University of Newcastle upon Tyne.)
2. *Platformy umožňující vyjednávání o využití zdrojů.* (Niels Roling, Dept. of Communication and Innovation Studies, Wageningen Agricultural University.)
3. *Hledání nových paradigmat v rozvoji venkova.* (Andrej Kaleta, Uniwersitet Mikolaja Kopernika, Toruń.)
4. *Od státem řízeného produkcionismu k tržně řízené krizi: Hledání životaschopných modelů a strategií venkova střední a východní Evropy.* (Nigel Swain, Centre for Central and Eastern European Studies, the University of Liverpool and Gejza Blaas, Institut for Agricultural Economy, Bratislava.)
5. *Globalizace, udržitelnost a restrukturalizace zemědělsko-potravinářského komplexu.* (Sarah Whatmore, University of Bristol and Terry Marsden and Luis Llambi.)
6. *Rodinná farma – konceptuální a operační souvislosti.* (Goran Djurfelt, Lund University and Imre Kovach.)
7. *Optimalizace lovu ryb, směřující k udržitelnému rozvoji rybolovu: příslib a problémy.* (Oddmund Otterstad, the University of Trondheim.)
8. *Změny v zemědělském podnikání a rozvoj jeho alternativ.* (Demetrios Damianos, University of Patras.)
9. *Udržitelnost: Je možný rozvoj venkova a současně dodržení závazků vůči životnímu prostředí?* (Maria Kousis, University of Crete.)
10. *Nové otázky zemědělství: společenská hnutí usilující o nové společenské uspořádání na venkově.* (Jan Douve van der Ploeg, Wageningen Agricultural University.)
11. *Společenské, kulturní a psychologické důsledky ekonomické transformace venkova střední a východní Evropy.* (Zdeňka Pechačová, Czech University of Agriculture, Prague.)
12. *Model udržitelného rozvoje a Třetí svět: rurální a urbánní zemědělství včetně kulturních aspektů.* (Friedhelm Streiffeler and Bernhard Glaeser, Humboldt University, Berlin.)
13. *Věda, příroda a kultura: Lokality a utváření venkova.* (Jonathan Murdoch, University of Newcastle upon Tyne.)
14. *Farmářské kultury v urbánním světě: tradice spravování půdy a podnikání v měnící se krajině.* (Simon Miller, University of Manchester.)
15. *Jak se vyrovnávají zemědělské odbory se změnou od produkcionismu k managementu území a se zavedením modelu udržitelného rozvoje venkova v evropském zemědělství?* (Eduardo Moyano and Bertrand Hervieu, Edificio Univers. de Servicios Multiples, Cordoba.)
16. *Ženy, trhy a zemědělství: styl farmaření resp. zemědělského podnikání a životní styl.* (Maria Fonte and Elisabetta Basile, Università di Napoli.)
17. *Venkovská turistika (agroturistika) – je strategie diverzifikace udržitelnou strategií venkovských oblastí?* (Dezso Kovacs and J. W. te Kloeze, Godollo Agricultural University.)

Jednací jazykem kongresu je angličtina. Další informace získáte na adrese Dr. J. Špaček, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6-Suchbát, tel. 02 3382313, fax 02 393708.

Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice*

IVO MOŽNÝ**

Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic

Abstract: In the command economy, full employment lent legitimacy to the political and social system of despotic socialism by providing everyone with social security. New political elites are now facing the problem of how to reconcile economic rationality with full employment. Two case studies of large privatised factories support the hypothesis that the new (capitalist) owners (mostly the former managers of the state-owned enterprises) are seeking the legitimacy of private ownership in a similar way. Low social distance and open access to the managerial class for sons of blue collar workers in the old system makes a social contract possible in which the owners feel responsible for full employment and workers perceive the new managers (owners) as delegates. A low intensity of industrial conflict characterises the Czech economy thus far and the attempt to establish a paternalistic sort of capitalism can be seen.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 463-473)

1.

Plná zaměstnanost byla definičním atributem socialistického státu sovětského typu. Nezaměstnanost tu neexistovala, aspoň ne ve statistikách. A v českých zemích ani v realitě: od roku 1939 až do zhroutení systému v roce 1989, tedy po celé půlstoletí bylo pro českou ekonomiku charakteristické, že na trhu práce poptávka výrazně převyšovala nabídku.

Komunistické režimy udržovaly plnou zaměstnanost hlavně ze dvou důvodů. Za prvé, plná zaměstnanost legitimovala režim. Byla hlavním důkazem, že třeba i „reálný“, socialismus je humánnější společenské uspořádání než kapitalismus. Pro starší generaci bylo platným argumentem srovnání s traumatizujícím zážitkem masové nezaměstnanosti za velké krize v třicátých letech. Pro mladší generace, které už tento zážitek nepamatovaly ani z dětství a byly zvláště mocně přitahovány konzumním bohatstvím sousedních zemí, představovala plná zaměstnanost kompenzaci za šedivou nabídku socialistického trhu. Veškerá propaganda přesvědčovala občany, že blahobyt výkladních skříní kapitalistického světa zakrývá před náhodným návštěvníkem trvalou úzkost všech, kdož jsou zaměstnaní, ze ztráty zaměstnání. A nezaměstnaných je mnoho, i když v obchodech, samozřejmě, nejsou vidět. Jakákoli zmínka o systémech sociálního zabezpečení, jak byly

*) Tento text byl napsán v květnu 1993 pro zasedání RC 19 ISA v Oxfordu a byl otištěn v původní anglické verzi v *Czech Sociological Review* Vol. 1, No. 2 (Fall 1993). Prakticky nezměněný přetisk jeho české verze po dvou letech naznačuje odpověď na otázku položenou v závěru.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Ivo Možný, Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

postupně budovány v Západní Evropě v poválečném období, byla tabuizována a pouze doklady negativních dopadů nezaměstnanosti, jež nebylo nesnadné citovat ze západního tisku v jejich nejdramatičtější podobě (žebrota, sebevraždy nezaměstnaných a podobně), byly systematicky prezentovány, aby vytvořily odpudivý obraz zbídačeného nezaměstnaného. Tato propaganda, stejně jako každá reklama, byla na povrchu odmítána a vysmívána, ale v hlubších vrstvách vědomí byla překvapivě účinná. Jako u reklamy, její objekty si toho ovšem nebyly vědomy.¹

Druhý důvod se dotýkal samé podstaty fungování despotického socialismu. Žádný zasvěcenější pozorovatel nemohl přehlédnout, že právě plná zaměstnanost byla nejefektivnějším nástrojem totálního ovládnutí populace. Není pravda (přinejmenším pro střední Evropu), že páteř státu despotického socialismu byla tvořena policejní mocí. Byla tvořena totální ekonomickou mocí; státní policie už stačilo jen zvládat marginalizované disidenty,² na které se ukázal cukr a bič (povinné) plné zaměstnanosti býtí neúčinným. Kdo však ztratil místo v systému, ztratil i práci a stál tvář v tvář celoživotní nezaměstnanosti či živoření v nádenickém povolání, bez nároku na podporu, na hranici životního minima. A to byla nezaměstnanost jako vystřižená z propagandistické brožury o nezaměstnanosti v kapitalismu. Celá populace plně ekonomicky závisela na monopolním zaměstnavateli – státu. I celý systém sociálních dávek byl odvozován od pracovního zařazení. Ty, kdož se „vyřadili z pracovního procesu“ (tedy: nebyli zaměstnanci státu), pojednával stát jako non-persons. Jak píše Večerník [1993: 127]: „Klíčem k vysvětlení sociální politiky v totalitním systému je univerzalita (povinné) zaměstnanosti a (státní) kontroly, nikoli tedy univerzalita sociální velkorysosti a solidarity. Práce nesloužila jako právo, ale jako povinnost a současně jako mechanismus kontroly.“

Vedle legitimační a koercitivní funkce sloužila plná zaměstnanost i byrokratické potřebě plné rozvržitelnosti všech zdrojů v plánovaném hospodářství, a byly tu i další praktické důvody.

Všechny tyto důvody však ležely mimo ekonomickou racionalitu. Prakticky působily proti ní. Systém si toho byl vědom. Dlouho byl přesvědčen, že tuto cenu za stabilitu může platit. Ostatně – nebylo zbylí. Jak však rostla ekonomická tíseň, se znepokojením začal zkoumat, jaký vlastně už v znárodněné ekonomice vznikl rozdíl mezi reálnou absorpční kapacitou pracovní síly, která by se byla vyjevila na neregulovaném trhu práce, a mezi plnou zaměstnaností, danou ideologickým a mocenským imperativem. Už v roce 1983 odhaduje analýza, kterou si objednal ÚV KSČ od Ústavu pro filozofii a sociologii Akademie věd, že tento rozdíl činí asi 25 až 30 % průměrného stavu pracujících v národním hospodářství. (Skrytou nezaměstnanost vykazuje tento dokument ve třech pozoruhodných kategoriích: (1) nezaměstnanost na pracovišti v pracovní době, (2) neza-

¹) U jisté části publika měla tato propaganda paradoxní efekt: mnozí Češi si na předpokladu, že komunisté jsou prohaní podvodníci (což se dalo potvrdit pozorováním), vybudovali představu nezaměstnaného, jenž v zimě tráví své báječné volno ve vysokohorských lyžařských střediscích a přes léto si krátký čas windsurfingem a rybařením. Pro podporu v nezaměstnanosti si jezdí vlastním autem! (I to ovšem může pozorovatel na místě spatřit.)

²) K 30. červnu 1989 bylo „aktivních“, resp. „zvláště aktivních“ disidentů podle evidence StB pro ČSSR celkem 318 osob. I když připočteme 5 732 osob, které se podle názoru StB „v případě mimořádných událostí mohou zapojit do protistátní činnosti“ a 7 296 vedených v kategorii „ostatní protisocialisticky zaměřeni lidé“, pořád je to v patnáctimilionové populaci naprosto marginální skupina – něco přes 0,1 % v úvahu připadajícího obyvatelstva [Encyklopedie 1993].

městnanost mimo pracoviště v pracovní době a (3) zaměstnanost na pracovišti takovou prací, jejíž neexistence by nevedla ke snížení celkového výkonu ekonomiky [Sociální 1983].)

V reálných číslech to byly dva až tři miliony lidí. Taková síla bez kontroly v ulicích byla noční můrou normalizačních politiků. A pokud bylo použito metodiky, která bere v úvahu nikoli jen podíl ne-práce v pracovní době zaměstnance, ale i jeho výkon tehdy, když a pokud opravdu pracuje, výsledky byly ještě nepříznivější. P. Kysilka uváděl propočty odhadu relativní přezaměstnanosti v ČSSR na základě GNP ve srovnání s některými vyspělými kapitalistickými ekonomikami a došel k hodnotám 65 % měřeno úrovní Spolkové republiky Německo, 62 % vůči Francii a 67 % v relaci s Belgií. [Kysilka 1988, cit. dle Mlčoch 1988].

Tyto analýzy vypovídaly o tom, že státem garantovaná plná zaměstnanost efektivně plní svou funkci v masovém donucování, ekonomicky však vede systém ke katastrofě. Výsledky nebyly pochopitelně publikovány. Vládnoucí kruhy však měly tyto informace na stole. Stály tváří v tvář neřešitelnému dilematu. Proto také přijaly kolaps systému pasivně a rezignovaně; viděly, že je fatální.

2.

Noví politici byli rozhodnutí postavit svou moc na radikálně nových mechanismech dominance, pokud vůbec nesnili o „nepolitické politice“ či nezůstávali v hloubi své mysli věrni socialistickému snu o státě bez dominance a vykořisťování.

V celém svém spektru však, od konzervativní pravice přes autentické socialisty po bývalé komunisty, kteří se nevzdali své víry a chtějí ji jen modernizovat, všichni měli a mají hluboce inercializovanou zkušenost, že právě direktivní ekonomika přivedla starou moc ke krachu. Ať tedy měli a mají před sebou jako cíl neoliberalistický model pokud možno nulové státní intervence do ekonomiky, anebo by chtěli zřídit „velký sociální stát“ skandinávského typu, všichni byli a jsou přesvědčení, že základním ekonomickým mechanismem nového systému musí být volný trh a jeho základním subjektem suverénní soukromý vlastník. Ekonomická racionalita systému se stala pro všechny jeho nejvyšší prioritou; levice jen dodává, že nesmí být prioritou jedinou...

To však vrací nové politiky ke starému dilematu. Stojí opět před problémem, jak smířit ekonomickou racionalitu s plnou zaměstnaností. Je vůbec možno otevřít ekonomiku svobodnému působení tržních sil, zajistit suverenitu vlastnických práv nových ekonomických subjektů a při tom se vyhnout nezaměstnanosti?

Letitá zkušenost ekonomik Evropského společenství, mezi něž se chce obnovovaná česká tržní ekonomika co nejdříve zařadit, není ani zdaleka jednoznačně povzbudivá. A k tomu ještě čeští vládní ekonomové čelí daleko tvrdším ekonomickým a sociálním limitům. Spolu s devastovanou ekonomikou plnou redundantních zaměstnanců zdědila nová politická elita od elity staré i její noční můru – jen v jiné podobě. Nezbytnost stability, nyní v podobě „sociálního míru“, jeví se být stejným imperativem pro znovuzavedení kapitalismu, jako to kdysi bylo pro „pokojné budování socialismu“. Tu i tam vznáší se nad sociálním systémem hrozba velkého segmentu nelояální populace. Pro starý systém to byli bývalí kapitalisté (a později nezdolný soukromovlastnický duch nejširších vrstev), teď bývalí komunisté (a stejně nezdolná nároková mentalita na plnou sociální bezpečnost, které za čtyřicet let paternalistického státu nejširší vrstvy pevně přivykly).

Všichni ovšem byli a jsou přesvědčeni, že cesta ke kapitalistickému *státu všeobecného blahobytu* „povede údolím smrti“: nezaměstnanosti se alespoň přechodně nelze vyhnout. Bílé límce čtou statistiky v novinách a vědí, že průměrná nezaměstnanost v té části Evropy, ke které by nový stát rád co nejdříve patřil, kolísá kolem 10 %. Modré límce statistiky neznají. Nepotřebují to: vidí zjevný nadbytek pracovních sil kolem sebe.

Česká veřejnost se zdá být v tomto ohledu dobře informovaná. Má méně iluzí, než mají ostatní populace v obdobné situaci. Mezinárodní srovnávací výzkum reakcí obyvatelstva devíti postkomunistických zemí na nové poměry na přelomu let 1990/91 zjistil, že v Rumunsku 92 % obyvatel vnímá demokracii jako něco, co je spojeno „s větší možností pracovních příležitostí, s menší nezaměstnaností“. V Bulharsku mělo toto mínění 90 % respondentů, a i v Maďarsku, které je relativně otevřené západnímu světu přes deset let, si to myslí 74 % dotázaných. Česká republika je jediným postkomunistickým státem, kde toto očekávání nechová ani polovina obyvatelstva (48 % podle ERASMUS Research Report, cit. dle [Kende 1993]).³

Ale pozor: To, že konec padesát let trvající plné zaměstnanosti Češi očekávají, neznamená ještě, že kterýkoli z nich je ochoten se s ní smířit. V. Havel vyjadřoval postoj převážné většiny obyvatel, když ve své první řeči v parlamentě jako nově zvolený prezident řekl, že směřujeme k demokratické společnosti a ekonomice volného trhu, na vládě však je, aby nepřipustila nezaměstnanost. (Jak to má udělat, zůstalo nespecifikováno.)

Racionální ekonomický kalkul vskutku odsunuje takový požadavek do kategorie zbožných přání. Vývoj nezaměstnanosti v letech budování základů tržního hospodářství však jakoby dokládal vítězství zbožných přání nad ekonomickou realitou. Proti všem očekáváním a na rozdíl od všech ostatních postkomunistických zemí, v České republice⁴ tři roky po zhroutilí plánovaného hospodářství, jež udržovalo celou jednu třetinu pracovních sil v umělé zaměstnanosti, po zhroutilí trhů Varšavské smlouvy, kam česká ekonomika směřovala 80 % svého exportu, navzdory ekonomické depresi na trzích západní Evropy, kde česká ekonomika hledá nová odbytiště za zvláště obtížných podmínek, míra nezaměstnanosti v České republice je nižší než 2,5 % (Viz tabulka 1).

³) Citovaný výzkum proběhl v létě 1991. Dá se předpokládat – protože očekávaná nezaměstnanost stále nepřichází – že i mezi Čechy postupně stále vyšší podíl populace propadá iluzi, že se nám nezaměstnanost vyhne. Při stále opakovaných ujištěních vlády, že všechno jde výborně a půjde dále výborně, může se česká populace dožít pěkného překvapení, až jí některé nevyhnutelné následky transformace komunistického marasmu přece jen spadnou na hlavu.

⁴) Tu je nezbytné zdůraznit, že předmětem naší pozornosti je vývoj v české společnosti. Proč neplatí ani uvedená pozorování, ani naše další závěry pro Slovenskou republiku, ví český odborný čtenář z denního tisku, a co k tomu dodáváme nového, všimne si v dalším textu. Speciální analýza odlišností těchto dvou společností v reakci na postkomunistickou transformaci zasloužila by si samozřejmě zevrubnější analýzu, ale to už by bylo téma na jinou stať.

Tabulka I. Míra nezaměstnanosti v České republice, Slovenské republice, Polsku a Maďarsku 1990-1993

	Česká republika	Slovenská republika	Maďarsko	Polsko
1990	0,8	1,5	1,7	6,3
1991/I	1,7	3,7	3,0	7,3
1991/II	2,6	6,3	3,9	8,6
1991/III	3,8	9,6	6,1	10,7
1991/IV	4,1	11,8	8,5	11,8
1992/I	3,7	12,2	8,9	12,1
1992/II	2,7	11,3	10,1	12,6
1992/III	2,6	10,6	11,4	13,6
1992/IV	2,6	10,4	–	–

Pramen: [Uchazeči 1991, 1992, 1993]

Národní hospodářství bylo po léta strukturálně deformováno podle potřeb sovětského impéria; nepřírozně vysoký podíl těžkého průmyslu, sloužícího zbrojní výrobě, byl soustředěn do několika regionů. I při zachování průměrně nízké nezaměstnanosti, dalo by se očekávat, že strukturální nezaměstnanost v některých regionech dosáhne až po katastrofální míru. (Je známo, že např. v bývalé NDR překročila míra nezaměstnanosti lokálně i 50 % hranici.) Rozdíly v míře nezaměstnanosti v českých zemích skutečně existují, jsou však daleko menší, než by se dalo očekávat. Pozoruhodné je, že spíše než průmyslové oblasti postihuje zatím nejvyšší nezaměstnanost zaostalé zemědělské regiony, kde jistá část populace žije v naturální ekonomice, má prakticky nulovou kvalifikaci a sociální pohyblivost a pojem nezaměstnanosti tu nabývá poněkud specifického obsahu.

Jsme tu svědky zajímavého paradoxu: zatímco v ostatních postkomunistických zemích očekávali od demokracie vyšší nabídku pracovních příležitostí a dočkali se místo toho vyšší nezaměstnanosti, v České republice byla nezaměstnanost očekávána jako nezbytná součást tržního hospodářství, zatím však tu panuje plná prakticky zaměstnanost.

3.

Čím si vysvětlíme tento paradox, alespoň pokud jde o jeho českou stranu? Ekonomie nám nabízí dvě vysvětlení: (1) redundanci pracovních sil absorbuje v českých zemích dynamicky se rozvíjející soukromý sektor, zejména v oblasti služeb a (2) tržní hospodářství dosud nefunguje, protože tzv. velká privatizace je ještě daleko od toho, aby působila skutečně tržní chování velkých podniků; větší díl z nich je také stále ještě v rukou státu.

Oba tyto argumenty platí. Vysvětlují ekonomicky podstatný díl pozorovaných faktů. Srovnání s nejbližšími postkomunistickými ekonomikami, Polskem a Maďarskem, však ukazuje, že přinejmenším stejně podstatný díl pozorované skutečnosti takto ekonomicky vysvětlit nelze. Soukromý sektor se v těchto zemích rozvíjí nejméně stejně dynamicky; popravdě má v Maďarsku i Polsku tento sektor před Českou republikou náskok. Je tam nejméně stejně rozvinutý, začal se však rozvíjet daleko dříve a má daleko silnější kapitálové zdroje. Ani pokud jde o tempo reformy hospodářství, postup privatizace a míru tržního klimatu pro velkou ekonomiku, srovnání mezi těmito třemi zeměmi,

jakkoli je obtížné, nevyznívá jednoznačně v tom smyslu, že by česká ekonomika privatizovala velký průmysl pomaleji než Polsko a Maďarsko. Také současná míra státní intervence je ve všech třech zemích zhruba srovnatelná. Česká republika však, přesto, že průmyslová produkce tu klesla srovnávána k roku 1989 zhruba o 25 %, nezaměstnanost se drží blízko 2,5 %, kdežto Maďarsko a Polsko se pohybují dosti vysoko v dvouciferných číslech míry nezaměstnanosti.

Ekonom by jistě nabídl některá další, sofistikovanější vysvětlení tohoto rozdílu. Podíl nevysvětlené difference by se dále zmenšil, ale nezmizel by. Jsem přesvědčen, že stojí za pokus uvažovat také některá mimoekonomická vysvětlení, i když jsou empiricky těžko postižitelná a hrozí nám, že zůstaneme v oblasti dohadů.

Prvního takového mimoekonomického důvodu jsme se už dotkli. Je to zděděná noční můra ztráty sociálního míru, která svazuje českým politikům ruce a vede je k tomu, aby udělali všechno pro plnou zaměstnanost – i když už zase za ni začínají platit jistou ztrátou ekonomické efektivity. Nové zdroje, nedostupné komunistickým vládám (zisky z turistického ruchu se například více než zesateronásobily) a odkrytí dřímajících rezerv v lidském kapitálu, snížení výdajů na armádu a redukce některých nesmyslných výdajů komunistického režimu spolu s přísně restriktivní rozpočtovou politikou udržují státní rozpočet bez deficitu. Vláda má tedy zdroje i na to, aby za sociální mír mohla platit, jako za něj platily vlády starého režimu. A stále ji ještě z direktivní ekonomiky zůstalo k tomu dost ekonomické moci. Ač je to vláda pravicové koalice s neoliberálním ekonomem Klausem v čele, její státní rozpočet na rok 1993 přerozděluje 46,3 % hrubého národního příjmu; poslední komunistický rozpočet na rok 1989 přerozděloval 54,8 %.

Současná liberální vláda v České republice je totiž především vláda pragmatická. Velice pozorně odměřuje míru reforem (o šokové terapii se už i mluvit přestalo) tak, aby byla „sociálně únosná“. I pokud jde o politiku zaměstnanosti, pečlivě dbá na to, aby na ní nekolaboval sociální smír. Zdržením zákona o bankrotech a vládní intervencí do zadluženosti podniků zdržuje a rozkládá vlnu bankrotů neefektivních výroby, která je nevyhnutelná. Rozložením nevyhnutelných bankrotů do delšího časového období se zatím daří dosáhnout toho, že nové pracovní příležitosti v soukromém sektoru stačí růst dosti rychle, aby absorbovaly zde uvolňovanou pracovní sílu.

Racionalitou všech těchto ekonomických opatření není v prvním plánu racionalita ekonomická, ale racionalita politická. Současný režim koalice stran, které se bez výjimky označují jako pravicové – a svými cíli pravicové autenticky jsou, je v ekonomice neoliberální jen svou rétorikou. V soukromých rozhovorech vedoucí politici přiznávají rozpor mezi svou veřejnou rétorikou a politickou praxí. „My musíme tvrdit, že teď už se musí každý postarat sám o sebe, že státní paternalismus skončil. Ale jsme vláda národa, který se o sebe starat po čtyřicet let nemohl. Musíme zároveň držet sociální záchranou síť velmi vysoko. Kdybychom to však přiznali, všichni se na ni zase spolehnou a změna bude postupovat ještě pomaleji“ vyjádřil jeden z náměstků ministra práce a sociálních věcí logiku svého ministerstva v soukromém rozhovoru už v roce 1991.

4.

Stále ovšem zůstává otázkou, zda a jak dlouho si vláda může tento postoj dovolit. Zajišťuje sice sociální mír, ale nezbytí udržet sociální mír za každou cenu nakonec ekonomicky zničilo starý režim.

Odpověď na tuto otázku nelze hledat na makroúrovni. Reakce podniků, chování a úspěch či neúspěch jejich managementu a osazenstva rozhodne, zda zvolené dávkování

míry ekonomické tvrdosti, vedené snahou po zachování sociální únosnosti povede či nepovede jako reforma příliš zdlouhavá a váhavá k ekonomickému makrobankrotu či jako změna příliš radikální ke kolapsu sociálního konsensu v takovém rozsahu, že to bude zase znamenat i kolaps ekonomický – a nakonec i politický. Hrozba restaurace direktivního socialismu skrze mechanismus demokratických voleb není v postkomunistických zemích jen teoretickou možností.

Pokusili jsme se přispět k hledání odpovědí na tyto otázky dvěma případovými studii privatizovaných českých podniků, jež tu budeme nazývat *DOMUS* a *MECHANICA*.⁵ Výsledky mají, jak je dáno metodou případových studií a technikou polostukturovaných a hloubkových interview, jen omezenou heuristickou hodnotu. Přesto si dovoluji v několika bodech naznačit, na co ukazují.

a) oba podniky ztratily v roce 1991 v průběhu několika měsíců 60-80 % svých odběratelů. *DOMUS* byl monopolním producentem výrobku prodejného jen na vnitřním chráněném socialistickém trhu. Tento trh se liberalizací mezinárodního obchodu a cen totálně zhroutil. *MECHANICA* vyvážela 60 % své produkce do Sovětského svazu a tamní zákazníci ztratili platební schopnost. Oba podniky zvládly transformaci. Dokázaly se během jednoho roku prosadit na světovém trhu a obnovit svou produkci takřka v původním rozsahu. V obou případech toho dosáhl víceméně tentýž management, který vedl podniky v posledních letech direktivní ekonomiky. V obou případech se opřel o starou „kapitalistickou konexi“. *DOMUS* v privatizaci koupilo šest osob: pět bývalých členů nejvyššího vedení socialistického podniku – a syn bývalého majitele a zakladatele firmy, který byl před čtyřiceti lety vyvlastněn. Tento „junior“ firmy, dnes již téměř sedmdesátiletý, po zničení rodinného podniku rozvinul svou znalost oboru jako vysokoškolský učitel na Slovensku, kam unikl z dohledu vyvlastňovatelů v Čechách.

⁵) Krycí jména. Výzkum je součástí rozsáhlého projektu, koordinovaného a sponzorovaného United Nations Research Institute in Social Development v Ženevě. Monografické zpracování výsledků výzkumu (v angličtině – [Možný et al. 1995]) je v tisku. Ze spolupracovníků, kteří přispěli k tomuto článku svými postřehy a pozorováními, bych zejména rád poděkoval Petru Marešovi, Liboru Musilovi a Jarmile Premusové.

Továrny pro případové studie byly vybrány tak, aby reprezentovaly dva nejcharakterističtější způsoby privatizace: 88 % kmenového jmění podniku *MECHANICA* (4 500 zaměstnanců) přešlo v první vlně privatizace na DIKy buď přímo, nebo přes privatizační fondy. Továrna *DOMUS* (2 500 zaměstnanců) je součástí podniku, z něhož 65 % akcií získalo v přímém prodeji šest soukromých vlastníků; na kupónovou privatizaci připadlo jen 25 %.

Informace byly shromážděny v 72 semi-strukturovaných rozhovorech v podniku *DOMUS* a 40 rozhovorech v podniku *MECHANICA*. Respondenti byli vybíráni v dvoustupňovém výběru (zastoupení všech složek zaměstnanců a náhodný výběr). Od členů vrcholového vedení obou podniků a vedení odborů byly získávány informace hloubkovými rozhovory, byly studovány dokumenty atd.

Ve výběru chybí podnik, který by zastupoval neúspěšnou reakci na probíhající politickoekonomickou změnu. Mám na mysli podnik, který je zřetelně odsouzen k bankrotu a nachází se ve stavu, pro který se vžilo označení předprivatizační agonie. Často to znamená, že je právě privatizován tou nejpřímější metodou, totiž rozkrádáním. Nikdo se nám nebude divit, že za takových okolností se nám vstup do podniku neotevřel. K nahlédnutí pod pokličku tohoto procesu souhlas získat nelze. Sociologický výzkum nedokáže konkurovat orgánům činným v trestním řízení; i ty usilují o rozkrytí těchto procesů dosud vesměs bez úspěchu. Jak ale napovídají makroekonomická data citovaná výše, netvoří tento způsob privatizace přece jenom její hlavní proud.

Postupně si vypracoval možnost navštěvovat mezinárodní veletrhy a odborná symposia a tak obnovit a rozvinout mezinárodní kontakty. Tímto „sociálním kapitálem“ vstoupil do vedení nového podniku. Získal v Německu úvěrovaný pronájem moderních strojů, splácených produkcí *DOMUSu*, a velkou zakázku renomované švédské firmy. *MECHANICA* byla privatizována kupónovou metodou. Spravuje ji rovněž starý management, ředitelem firmy byl zvolen bývalý náměstek ředitele. Také tato firma má osmdesátiletou tradici. Na rozdíl od *DOMUSu*, což byl rodinný podnik, byla *MECHANICA* před znárodněním akciovou společností. Opět jí je. Podařilo se v ní i za starého režimu vyhnout se komunistickému marasmu a udržet vysokou kulturu managementu, danou blízkostí i dlouholetou spoluprací s Baťovými závody. Modernizaci podniku a změnu exportní orientace připravoval management už před rokem 1989. Politická změna mu jen rozvázala ruce k založení dceřiné společnosti v USA s podporou emigranta z roku 1968. Následovalo založení dceřiné společnosti v Singapuru a v Kijevě a firma se etablovala na světovém trhu.

Obecně lze z těchto případových studií vypožorovat něco, co bychom nazvali „dědečkovská výhoda“ české ekonomiky. Před čtyřiceti lety byly české země vyspělou průmyslovou společností. Hrubý národní produkt na hlavu tu byl dvojnásobný než v sousedním Rakousku. Dnes je poloviční, ale tradice průmyslové výroby jsou tu delší. Na rozdíl od Slovenska, Maďarska a Polska jsou tu ještě živé staré latentní struktury manažerské kultury – a občas i šedesátiletí „junioři“ bývalých průmyslových podnikatelů. George Bush v sedmdesátých letech po své první, ještě viceprezidentské návštěvě východní Evropy poznamenal, že je tu stále ještě vidět hranice, na níž se na konci devatenáctého století zastavila průmyslová revoluce ve své cestě Evropou. Zdá se, že zůstala být vidět ještě i v devadesátých letech století dvacátého.

b) Ani jedna z firem nereagovala na odbytovou krizi hromadným propouštěním. Firma *DOMUS* na několik měsíců téměř úplně zastavila výrobu a vyhlásila celozávodní dovolenou, firmy se zbavily dělníků v důchodovém věku a dělníků s termínovanou pracovní smlouvou, ale jinak propouštěly jen minimálně. Ačkoli to v jistých okamžicích vyžadovalo nerealistický optimismus, firmy si udržely základní pracovní sílu nutnou k okamžitému obnovení výroby v původním rozsahu. Nešlo však jen o ekonomickou strategii. Hloubkové rozhovory s managery odkrývají u nich paternalistický postoj k zaměstnancům, včetně odpovědnosti za jistotu jejich práce.

Tato paternalistická odpovědnost získala v transformaci vlastnických vztahů nový aspekt. Soukromé vlastnictví bylo v zemi po čtyřicet let nelegální a (také houževnatým působením propagandy) stalo se i nelegitimním. Managementy výrobních podniků však měly taková dispoziční práva, že se cítily svého druhu vlastníky podniků, které spravovaly: nebyl nad nimi žádný vlastník s kontrolní mocí a zájmem. K rozkladu starého systému přispěla (nereflektovaná?) touha managementu legitimovat tato dispoziční práva jako legální vlastnická práva (více viz [Možný 1991]). Když se však tyto vlastnické vztahy v procesu privatizace legalizují, tak se i odhalují. Co bylo skryto, teď je vidět. Potřeba legitimace tedy nezmizela, ba svým způsobem se ještě zintenzivněla. Patří k paradoxům transformace, že se tu ustavuje společnost, kde majetek má být legitimován výkonem tak, že se stát snaží celý svůj ohromný majetek – rozdat každému stejně v kuponové privatizaci. A všichni vědí, že výkony, jimiž je možno získat v tomto procesu rozhodující výhodu velkého vlastníka, nemají nic společného s výkony ekonomické racionality. Jedním ze způsobů, jak se za této situace snaží noví vlastníci svá

vlastnická práva legitimizovat, je právě paternalistický postoj a péče o jistotu zaměstnaneckých práv dělníků.

c) Také ze strany dělníků dochází k nové formulaci sociální smlouvy, která je v pozadí každé zaměstnanecké smlouvy. Za starého režimu vyměňovali dělníci nejen toleranci k dominačním praktikám establishmentu za jistotu zaměstnání [srv. Keller 1993, Potůček 1993], ale také nízký výkon za omezené možnosti konzumu: *oni předstírají, že nám platí, my předstíráme, že pracujeme*. I dělníci viděli, že tyto nekalé směny ovšem vyčerpávají systém z podstaty a vedou ho ke kolapsu. Tušili intuitivně, ale stále zřetelněji: tím, že se dávají korumpovat, přispívají k tomu, že je brzy nebude korumpovat z čeho. I oni tedy měli a mají svůj zájem na společenské změně. Novému systému nabízejí vyšší intenzitu a odpovědnost v práci, ale požadují vyšší možnosti konzumu (tedy lepší platy), a jistotu zaměstnání. Jistotu zaměstnání samozřejmě hned, zvýšení životní úrovně popřípadě později (realisticky vidí, že jejich produkce k tomu vesměs dosud nedává podklad), ale brzy. Od managementu očekávají, že jim opatří práci a přinese do podniku takový zisk, aby se jejich platy mohly rychle zvyšovat. Dělníci nejsou solidární k těm z nich, kteří jsou propouštěni jako redundantní: starý systém rozbil dělnickou solidaritu. (Na rozdíl od Polska solidarita v konfrontaci s majiteli nebylo to, co v České republice přivedlo změnu.) Naznačují však, že kdyby došlo k hromadnému propouštění, dokáží se zorganizovat a zpochybní oprávněnost managementu. Připomenou mu, že manažeri jsou „staré struktury“, jež revoluce pardonovala jen za příslib výkonnosti. Ostatně: současní ředitelé ještě vzešli z jejich volby. Je tedy vedení podniku o úroveň níže v obdobné situaci, jako je vláda: je tlačeno osazenstvem k tomu, aby zajistilo ekonomickou racionalitu bez sociálních obětí.

d) Vztah mezi managementem, který se dnes stává legálním vlastníkem průmyslových podniků, a mezi jejich dělníckými zaměstnanci nemá v České republice klasickou podobu třídního antagonismu, sociální distance či dvou polárních stran v průmyslovém vyjednávání. Naše hloubkové rozhovory s dělníky i manažery naznačují, že ředitelé jsou vnímáni jako *delegáti* dělníků – a v jistém smyslu se tak i cítí. Od rozbití vlastnických vztahů v roce 1948 po několik desetiletí byl přístup do manažerských pozic u nás otevřenější než v kterékoli jiné industriální společnosti. Podstatný podíl dělnických rodin delegoval svoje nadanější děti do řídicích pozic. Zůstávaly tu rodinné vztahy. Ani pokud jde o životní styl, nevytvářela se mezi manažery a dělníky sociální distance. Nebyla pro to ani příjmová báze: česká společnost se vyvinula ve společnost s nejnižší mzdovou diferenciací ze zemí Varšavské smlouvy (a ty měly nižší příjmovou diferenciací než kapitalistické průmyslově vyspělé země [Večerník 1987]; byli jsme tedy tou nejegalitárnější zemí na světě). Ústup manažerů s tímto původem a kulturním zázemím od paternalistické odpovědnosti byl by tedy pocítován (na obou stranách) i jako kulturní a mezigenerační zrada.

Příznivá konstelace těchto skutečností (a ještě některých dalších, o nichž by bylo předčasné se zmiňovat) tedy podle našeho pozorování přispívá k dosud relativně úspěšnému a překvapivě bezbolestnému průběhu transformace českého hospodářství a společnosti. Pomáhá také vysvětlit nízkou míru nezaměstnanosti. Zatím. Nakolik jde jen o krátkodobé zvýhodnění, o odklad konfliktů a propadů, které nevyhnutelně přijdou (a snad i čím později, tím horší), či zda zmíněné faktory budou v naznačeném směru působit dlouhodobě a v českých zemích se vynořuje cosi jako evropská modifikace paternalistického kapitalismu, to ukáže jedině budoucnost.

(Otázka snad jen zdánlivě mimo kontext: je v Japonsku dnes občanská společnost?)

* * *

Toto jsou některé předběžné závěry z jednoho výzkumu. Jsou tu nabízeny jako hypotézy, které bude zapotřebí ještě testovat další prací nad shromážděným materiálem a dalšími výzkumy. Brzy je také otestuje další vývoj české společnosti. V každém případě jsme však přesvědčeni, že mimoekonomické důvody ekonomických jevů, jako je míra nezaměstnanosti, zaslouží si při studiu velkých sociálních změn v postkomunistických společnostech systematickou pozornost.

IVO MOŽNÝ je profesorem sociologie a sociální filozofie. Po studiu literární vědy na univerzitě v Brně pracoval jako publicista, od poloviny šedesátých let se věnuje sociologii jako plodný autor a vlivný vysokoškolský učitel, který je teoreticky uznávaný mezinárodním společenstvím zejména pro své práce v sociologii rodiny. Vedle četných odborných statí vydal česky k tomuto tématu práce *Rodina* vysokoškolsky vzdělaných manželů (Brno 1983) a *Moderní rodina* (Brno 1991). Po roce 1989 vedl katedru sociologie a sociální práce na Masarykově univerzitě, od letošního roku je ředitelem Školy sociálních studií FF MU v Brně. Zabývá se problematikou sociálních souvislostí politické změny (Proč tak snadno: Některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha 1991).

Literatura

- Encyklopedie špionáže: Ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti. 1993. Praha: Libri Praha.
- Götting, U. 1993. „Welfare State Development in Post-Communist Bulgaria, Czechoslovakia and Hungary. A Review of Problems and Responses 1989-1992.“ *Zes-Arbeitspapier*, Nr. 6. Bremen.
- Kysilka, P. 1988. *Sociální aspekty výkonnosti čs. ekonomiky jako předmět prognózy*. Praha: IP EÚ ČSAV, č. 201.
- Keller, J. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno.
- Kende, P. 1983. „Rovnostářské a etatické dědictví ve střední a východní Evropě.“ In *Politická a ekonomická transformace v zemích východní a střední Evropy*. Cahiers du CeFREs, No. 3.
- Mlčoch, L. 1988. *Zamyšlení nad hodnotovými východisky československého plánovacího a ekonomického systému*. Nепublikované pojednání přednesené na Masarykově univerzitě v Brně.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: SLON.
- Možný, I. 1993. „An Attempt at Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czechlands.“ Paper prepared for the conference *Comparative research on welfare states in transition*. Oxford, September 9-12.
- Možný, I, et al. 1995. *Social consequences a change in ownership*. (in print).
- Okresy České republiky v roce 1992. ČSÚ, Praha 1993.
- Potůček, M. 1993. „Quo vadis: social policy in Czechoslovakia.“ In *Societies in Transition: East Central Europe Today*, ed. by S. Ringen and C. Wallace. Prague: CEU.
- Sociální prognóza 2000-2010*. 1983. Praha: ÚFS ČSAV.
- Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1990*. 1991. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.
- Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1991*. 1992. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.

Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1992. 1993. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.

Večerník, J. 1987. *Mzdová diferenciacie v socialistických zemích.* Praha: ÚFS. (mimeo).

Večerník, J. 1993. „Utváření nové sociální regulace v Československu.“ In *Politická a ekonomická transformace v zemích východní a střední Evropy.* Cahiers du CeFReS, No. 3, June.

Summary

Communist governments had two main reasons for maintaining full employment. First, full employment gave legitimacy to their regime. It was the ultimate proof that even „real“ socialism could provide a more humane social arrangement than capitalism. The other reason was that full employment was the most effective tool of total control over the population.

Both of these reasons operated against economic rationality. With growing economic pressure, the system began to investigate the gap between a real labour absorption capacity, as it would appear on an unregulated labour market, and full employment, necessitated by ideological and power imperatives. Analysis in 1983 and in 1988 revealed that the gap comprised of about 30 % to 65 % of the Czech workforce. These analyses demonstrated that state-guaranteed, full employment led the system to disaster.

Together with a ruined economy full of redundant employees, the new political elite inherited its nightmare from the old elite – only in a different form. The need for stability, now in the form of „social peace“, which is still based on full employment, appears to be an imperative for the re-establishment of capitalism, where once it had been necessary for the „peaceful building of socialism“. So far, full employment has been maintained.

The two case studies reported here reveal that one method of legitimising property rights open to the new owners is their paternalistic attitude and care for the guaranteed employment rights of their workers. The relationship between managers who are now becoming the legal owners of industrial plants and their working class employees is not assuming the form of a traditional class antagonism, social distance or two polar parties in industrial negotiations. Our interviews with workers and managers alike indicate that managers are perceived and to some extent perceive themselves as the workers' delegates. Since the destruction of property relationships in 1948, entry to managerial positions has been easier than in any other industrial society. A significant proportion of working class families have delegated their children there. Family relationships have been maintained. With regard to life styles, no gap between managers and workers ensued. For one thing, no income basis would allow it: the Czechs developed a society with the least income differences among all COMECON countries. Retreat from paternalistic responsibility would be considered (by both parties) intergenerational treason.

It remains to be seen to what extent this is merely a short-term advantage, a postponement of inevitable conflicts and slumps that lie ahead, or whether for a long time to come, the factors will continue to operate in the direction outlined here and that what is emerging in the Czech Republic is a European variant of paternalistic capitalism.

Škola sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

vás zve na konferenci

Chudoba a chudí v České republice

která se koná ve dnech 10. a 11. dubna 1995

v budově Filozofické fakulty MU Brno, Arne Nováka 1

Konference bude zaměřena na dosavadní poznatky české sociologie a dalších příbuzných vědních disciplín o stavu chudoby v české společnosti a o reakci české sociální politiky na ni.

Základními otázkami pro jednání konference budou:

- transformace staré chudoby v chudobu novou
- problém nového vymezení statusu chudoby v sociální politice, veřejném mínění i vědomí chudých
- životní strategie chudých
- filozofie české sociální politiky ve vztahu k chudobě
- zkušenosti s měřením chudoby a stanovením „poverty line“ v České republice

Tato témata mohou být dále rozšířena na základě nabídky účastníků. Vítány jsou vystoupení účastníků, zabývající se konceptualizací zmíněných problémů i vystoupení referující o empirických zjištěních a zkušenostech s těmito problémy.

Odborný garant konference:

prof. PhDr. Ivo Možný, CSc., ředitel Školy sociálních studií FF MU

Organizační výbor:

doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie

doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., katedra sociální politiky a sociální práce

JUDr. Petr Fiala

ing. Libor Caha (tajemník)

Ubytování bude zajišťováno na kolejích MU (ubytování, stravování a cestovné hradí vysílající organizace). Vložené bude cca 200 Kč (občerstvení a náklady na sborník). Příspěvkem bude přednesený referát cca 15-30 minut, jeho písemná verze pro sborník cca 10-25 normostran (předpokládá se předání jeho vytištěné verze a textového souboru na 3,5" disketě v T602, WP či MS-Word). Termín odevzdání organizátorům do 31. března 1995.

Přihlášku pošlete na adresu: doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Škola sociálních studií – katedra sociologie, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu*

PETR MAREŠ**

LADISLAV RABUŠIC**

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Czech Unemployment from a Regional Perspective

Abstract: The aim of this article is to analyse Czech unemployment during the 1991-1993 period from a regional perspective. First, it is maintained that the current low levels of unemployment in the Czech Republic (which could be characterised rather as „the natural rate of unemployment“ or „full employment“ than real unemployment) should be seen as a temporary phenomenon. This period is called „the first wave of unemployment“. The main trends of regional unemployment are then presented. Although there were regional differences in unemployment during the period, all regions have more or less maintained their 1990 unemployment rate position. The intrinsic, characteristic feature of Czech regional unemployment is that it is fundamentally based on the economic and social attributes of the respective regions. Since these qualities were formed decades ago, the self-reproductive trend of regional employment is relatively stable.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 475-498)

Jedním ze staronových jevů, s nimiž se musí v dnešní době česká společnost po více než padesáti letech znovu vyrovnávat, je i nezaměstnanost. Tento sociální fenomén se tak opět stává součástí životní zkušenosti české populace, byť zatím spíše jako latentní hrozba než faktický prožitek. Z řady ekonomických a politických důvodů není totiž na počátku 90. let průměrná míra nezaměstnanosti v České republice nijak vysoká. Její přibližně 3,3 % v polovině roku 1994 představují úroveň, která je ekonomy tradičně chápána jako stav plné zaměstnanosti. Je to v určitém protikladu nejen k vysoké míře nezaměstnanosti v ostatních postkomunistických zemích, kde se většinou míra nezaměstnanosti pohybuje nad 10 % i nad 15 %, ale může to být překvapující i ve srovnání se situací se státy EU, jejichž míry nezaměstnanosti se většinou blíží 10 % (a často tuto úroveň přesahují). Celkově byl vývoj nezaměstnanosti v ČR od roku 1991¹ do poloviny roku 1994 stabilizovaný jen s mírným vrcholem v lednu roku 1992.²

*) Podklady pro tuto stať byly shromážděny díky grantu č. 859/91 Research Support Scheme of the Central European University v Praze. Za technickou pomoc při vytváření grafů pro tuto stať děkujeme ing. Liboru Cahovi.

**) Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., resp. doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 32 12 58, fax (05) 41 12 21 41, e-mail: sclg@phil.muni.cz

¹) Ačkoliv se nezaměstnanost u nás sleduje od podzimu roku 1990, z našich analýz rok 1990 vylučujeme.

²) Oficiálně uváděná nízká míra nezaměstnanosti je ve skutečnosti asi o 1 % vyšší, jak ukazují první výběrová šetření. Jejich výsledky jsou zajímavé, ale pro analýzu regionální nezaměstnanosti

Vysvětlení pro dosavadní překvapivě relativně nízký stav nezaměstnanosti v ČR³ mohou být ekonomická i mimoekonomická. Mezi ekonomická patří prozatím dostatečná absorpční schopnost rostoucího privátního sektoru a rozvoj terciární sféry (v letech 1991-92 odešlo ze státních podniků kolem 1,5 milionu osob a prakticky všechny pohltil vznikající soukromý sektor – zejména v terciéru) či naopak nedostatečný stav privatizace velkých státních podniků. Mimoekonomickým faktorem může být snaha o co nejdelší udržení „celospolečenského“ sociálního smíru⁴ („v zájmu“ udržení tempa ekonomické reformy). Těžko říci, zda jde o uvědomělou snahu. Zejména z okolních postkomunistických zemí se ovšem ozývají hlasy [např. Michnik 1993], že Klausova vláda používá sice liberální rétoriku, ale současně sociálně demokratickou praktickou politiku. Otázkou je, zda noční můra porušení sociálního smíru a jeho politických konsekvencí (kterou nová elita možná zdědila po staré) je či není reálnou hrozbou.

O politických konsekvencích nezaměstnanosti se vedou spory. Podle jednoho názoru ve stabilizované společnosti nezaměstnanost sama o sobě neovlivňuje politické poměry, neboť ztráta zaměstnání je chápána spíše jako selhání jedince než sociálního systému. Podle jiného názoru vede masová nezaměstnanost k masové podpoře extrémistických politických stran, nabízejících jednoduchá řešení. Již Jahodová, Lazarsfeld a Zeisel [1933] ve své studii o nezaměstnanosti v rakouském Marienthalu ve třicátých letech konstatovali, že krize a nezaměstnanost nezměnily tradiční rozložení hlasů odevzdaných jednotlivým stranám.⁵ Sama Jahodová ovšem v reminiscenci na výzkum v Marienthalu [Jahoda 1982] konstatuje, že když v roce 1938 Hitler vtrhl do Rakouska, vítala ho větší část obyvatelstva právě proto, že přicházel s příslibem plné zaměstnanosti. Ještě padesát let po těchto událostech se lidé v Marienthalu vyjadřovali, že by podpořovali kohokoliv, kdo by jim dal zaměstnání. I když nezaměstnaní nemusejí vytvářet koherentní politickou sílu, mohou být snadno přístupni argumentům levých i pravých extrémistů.

Výsledky regionálních analýz [viz Gregor, Caha 1993 nebo Rabušic, Mareš 1994] naznačují vztah mezi mírou nezaměstnanosti a počtem hlasů, které dosáhly v parlamentních volbách roku 1992 jednotlivé politické strany. I když je nutné brát je s rezervou, přesto ukazují, že čím nižší byla míra nezaměstnanosti v daném okrese, tím

na úrovni okresů jsou nepoužitelné z důvodu nízkého počtu respondentů, kteří v tomto výběrovém republikovém souboru jednotlivé okresy zastupují.

³) Mimochodem, na počátku reformy byla Česká republika zemí s nejvyšší zaměstnaností i nejdelší délkou pracovní doby [Horálek et al. 1993].

⁴) Jiným faktorem mohou být paternalistické postoje části nových vlastníků podniků vůči svým zaměstnancům. Jako jeden ze způsobů, jimiž se snaží legitimizovat svá nová vlastnická práva (a udržet „vnitropodnikový“ sociální smír), je garance pracovních míst pro zaměstnance [Možný 1993]. Nebo jsou takovým faktorem i strategie managementů velkých podniků, které nemohly transformovat svůj sociální kapitál v ekonomický koupí „svých“ podniků (pro jejich příliš vysokou cenu) a které proto prosadily jejich zařazení do kuponové privatizace. Nyní potřebují se zaměstnanci uzavírat sociální koalice proti velkým privatizačním fondům jakožto rozhodujícím akcionářům [Mareš 1993a; Mareš, Musil 1994].

⁵) K podobnému závěru dospívají o padesát let později také Urwin a Peterson [1990]. Konstatují, že s výjimkou Francie nepřinesl návrat masové nezaměstnanosti v Evropě žádnou podstatnou politickou změnu.

vyšší podíl hlasů zde získaly pravicové strany. Naopak, čím byla v okresech tato míra vyšší, tím více v nich bodovaly Hnutí za samosprávnou demokracii⁶ a Levý blok.

Jelikož má česká nezaměstnanost výrazně regionální charakter, je její rozbor z regionálního pohledu i předmětem této statě. Snažíme se v ní prostřednictvím analýzy existující statistické evidence regionální nezaměstnanosti v období leden 1991-prosinec 1993 nalézt některé relevantní faktory její diferenciacce.

Regionální nezaměstnanost

Relativně nízká míra nezaměstnanosti v České republice komplikuje analýzu spojitosti mezi mírou nezaměstnanosti a charakteristikami jednotlivých regionů.⁷ Přesto je však evidentní, že regionální aspekt je pro nezaměstnanost v České republice stejně významný jako odvětvová struktura její ekonomiky či charakter populace (všechny tyto aspekty jsou ostatně vzájemně spojeny právě prostřednictvím regionů, odlišujících se specifikou těchto charakteristik). Notoricky známý a banální fakt, že existují okresy s nízkou a naopak okresy s vysokou mírou nezaměstnanosti, obrací pozornost k regionální nezaměstnanosti.⁸ Zatímco dnešní přibližně 3 % průměrná míra nezaměstnanosti v České republice napovídá o existenci stavu „tzv. plné zaměstnanosti“, mají některé mikroregiony již zkušenost s její 20 % i 30 % výší. Tedy s „masovou nezaměstnaností“. Rozdíly v míře nezaměstnanosti nacházíme zejména mezi přirozenými regiony, existujícími uvnitř okresů, ale i přesahujícími jejich hranice. Jelikož však data jsou k dispozici jen za okresy⁹ jakožto administrativní a statistické jednotky, jsou okresy i našimi analytickými jednotkami.

Vývoj regionálních měr nezaměstnanosti v období 1991-1993 je zachycen v tabulce 1.

⁶) Není to jen tím, že se tito voliči koncentrují na více nezaměstnaností postižené Moravě, ale i jejich státně paternalistickou orientací [Mareš, Musil, Rabušic 1991]. V případě Sládkova Sdružení pro republiku se zdá, že preference jeho voličů jsou motivovány jinými frustracemi – zejména etnickými konflikty. V místech, kde existují, došlo k markantnímu zvýšení hlasů odevzdaných pro tuto stranu.

⁷) Zatímco v datech okresů, které mají míru nezaměstnanosti vyšší než 4-5 % lze najít některé souvislosti mezi úrovní této míry a sociálními a ekonomickými charakteristikami okresů, v datech okresů s nižší mírou nezaměstnanosti tyto souvislosti zatím nalézt nelze. Proto také trendy, které se potvrzují v moravských okresech, nenalézáme v okresech českých.

⁸) Ve vztahu k průmyslově vyspělým zemím EU je českou anomálií nízká nezaměstnanost ve velkých městech. Průměrná míra nezaměstnanosti za období 1991-1994 byla v Praze 0,7 %, v Brně 1,76 %, v Ústí nad Labem 2,51 %, v Plzni 2,53 %, v Hradci Králové 2,13 % a v Ostravě 3,65 %. Specifikou ČR je i nízká nezaměstnanost v okresech hraničících s Bavorskem (pendlerství a stěhování se drobného kapitálu ze SRN za levnější pracovní sílu).

⁹) Jsme si vědomi metodologických omezení spojených s využíváním oficiálních statistik o nezaměstnanosti: nepodchycení všech případů, počet v okrese pracujících (nikoliv bydlících) osob jako základ pro výpočet míry nezaměstnanosti, fixní základ ekonomicky aktivních osob z roku 1991 pro všechna následující léta atd. O těchto omezeních hovoří podrobněji např. naše výzkumná zpráva pro CEU nebo i studie Institutu pro studia Východ-Západ [Greenberg, Heintz 1994].

Tabulka 1. Průměrné míry nezaměstnanosti okresů 1991-1993

okres	1991	1992	1993	průměr 1991-1993	faktorový skór	pořadí
Praha	1,36	0,40	0,30	0,69	-1,84939	1.
Benešov	2,26	2,04	2,00	2,10	-0,87077	15.
Beroun	2,53	2,31	2,39	2,41	-0,65751	22.
Kladno	3,48	4,69	5,12	4,43	0,78760	60.
Kolín	2,69	3,33	4,11	3,38	0,02261	44.
Kutná Hora	3,04	3,06	3,26	3,12	-0,11385	40.
Mělník	2,38	2,23	2,68	2,43	-0,63007	23.
Mladá Boleslav	1,42	1,20	1,35	1,32	-1,45245	4.
Nymburk	3,73	4,19	4,01	3,98	0,47309	54.
Praha-východ	1,88	1,03	0,93	1,28	-1,43816	5.
Praha-západ	3,30	2,19	1,14	2,21	-0,75193	18.
Příbram	6,71	5,58	4,61	5,63	1,72080	71.
Rakovník	3,02	2,68	2,56	2,75	-0,41376	29.
České Budějovice	2,51	1,52	1,58	1,87	-1,00135	12.
Český Krumlov	3,87	3,18	3,08	3,37	0,04933	45.
Jindřichův Hradec	3,74	3,11	2,49	3,11	-0,17680	38.
Pelhřimov	2,91	2,82	2,35	2,69	-0,46820	27.
Písek	3,51	2,97	2,79	3,09	-0,16838	39.
Prachatice	3,18	2,88	2,93	3,00	-0,20573	36.
Strakonice	3,68	3,24	2,83	3,25	-0,03473	41.
Tábor	3,38	3,02	1,98	2,79	-0,36707	32.
Domažlice	2,06	1,37	1,51	1,65	-1,18393	9.
Cheb	1,89	0,77	0,46	1,04	-1,59365	3.
Karlovy Vary	0,81	0,67	0,80	0,76	-1,82837	2.
Klatovy	3,12	3,39	3,49	3,33	0,00089	42.
Plzeň-město	2,28	2,50	2,82	2,53	-0,55109	26.
Plzeň-jih	1,90	1,22	1,25	1,45	-1,31479	8.
Plzeň-sever	2,10	2,43	2,86	2,46	-0,61645	24.
Rokycany	3,17	3,63	3,97	3,59	0,17834	47.
Sokolov	2,10	2,14	2,23	2,16	-0,84510	16.
Tachov	5,68	4,12	5,52	5,11	1,32677	67.
Česká Lípa	2,96	2,52	2,67	2,72	-0,42437	28.
Děčín	3,10	3,70	4,56	3,79	0,30276	51.
Chomutov	3,64	4,40	4,82	4,29	0,70159	57.
Jablonec nad Nisou	3,16	1,75	1,15	2,02	-0,88163	14.
Liberec	2,99	2,73	2,51	2,75	-0,40133	30.
Litoměřice	3,37	3,52	3,15	3,35	0,01818	43.
Louny	4,87	5,26	6,88	5,67	1,70883	70.
Most	2,51	2,83	3,37	2,90	-0,27183	35.
Teplice	3,12	3,50	4,25	3,62	0,19881	49.
Ústí nad Labem	2,56	2,37	2,61	2,51	-0,56654	25.
Havlíčkův Brod	2,59	2,89	2,96	2,81	-0,38456	31.
Hradec Králové	2,72	1,82	1,85	2,13	-0,81396	17.
Chrudim	2,90	2,65	3,20	2,92	-0,30978	33.
Jičín	3,33	3,11	2,40	2,95	-0,29411	34.
Náchod	2,93	2,21	2,14	2,42	-0,65794	21.

Tabulka 1. Průměrné míry nezaměstnanosti okresů 1991-1993 (pokračování)

okres	1991	1992	1993	průměr faktorový		pořadí
				1991-1993	skór	
Pardubice	2,35	1,75	1,80	1,96	-0,96197	13.
Rychnov n. Kněžnou	3,02	2,11	1,90	2,34	-0,72473	19.
Semily	1,57	1,50	1,16	1,41	-1,38716	6.
Svitavy	3,61	5,52	4,78	4,64	0,89125	61.
Trutnov	2,24	2,42	2,57	2,41	-0,67078	20.
Ústí nad Orlicí	4,32	4,21	2,84	3,79	0,31114	52.
Blansko	2,92	3,90	4,05	3,62	0,19197	48.
Brno-město	2,21	1,65	1,42	1,76	-1,09895	10.
Brno-venkov	3,75	3,41	3,16	3,44	0,08679	46.
Břeclav	5,79	5,06	5,30	5,38	1,50550	68.
Hodonín	3,64	4,69	4,50	4,28	0,64203	56.
Jihlava	4,80	5,22	4,62	4,88	1,10502	62.
Kroměříž	4,38	3,99	3,75	4,04	0,50006	55.
Prostějov	4,06	3,73	3,89	3,89	0,39641	53.
Třebíč	6,16	6,06	5,70	5,97	1,87953	74.
Uherské Hradiště	2,29	1,78	1,71	1,93	-1,02278	11.
Vyškov	5,10	5,62	4,78	5,17	1,32191	66.
Zlín	1,52	1,33	1,56	1,47	-1,33614	7.
Znojmo	5,93	4,93	6,54	5,80	1,79521	72.
Žďár nad Sázavou	4,17	4,28	4,57	4,34	0,70227	58.
Bruntál	5,57	6,03	7,06	6,22	2,05080	76.
Frýdek-Místek	4,39	3,97	4,82	4,39	0,72898	59.
Karviná	5,45	4,86	6,15	5,49	1,55427	69.
Nový Jičín	4,16	4,81	6,54	5,17	1,27389	64.
Olomouc	3,35	2,84	2,96	3,05	-0,17877	37.
Opava	5,48	4,58	4,92	4,99	1,22560	63.
Ostrava-město	3,38	3,21	4,36	3,65	0,23936	50.
Přerov	4,39	5,86	5,49	5,25	1,30769	65.
Šumperk	5,44	6,43	5,81	5,89	1,80529	73.
Vsetín	5,16	6,20	6,77	6,04	1,91630	75.

Tabulka 1 též zachycuje hodnoty faktorových skórů¹⁰ a pořadí okresů podle velikosti faktorového skóru. Postiženými okresy jsou zejména okresy moravské, a to jak z jižní, tak severní Moravy. Jde zejména o:

- Bruntál, Vsetín, Šumperk, Karvinou, Přerov, Nový Jičín (s průměrnou nezaměstnaností v letech 1991-93 převyšující 5 %), Frýdek-Místek a Opavu (s průměrnou nezaměstnaností 1991-93 převyšující 4 %) na severní Moravě;
- Třebíč, Znojmo, Břeclav a Vyškov (s průměrnou mírou nezaměstnanosti v období 1991-93 převyšující 5 %), Kroměříž, Hodonín, Žďár nad Sázavou a Jihlavu (s průměrnou nezaměstnaností převyšující v celém období 4 %) na jižní Moravě.

¹⁰) Byly získány faktorovou analýzou, do které vstoupily jako proměnné všechny údaje o míře nezaměstnanosti za jednotlivá čtvrtletí od ledna 1993 do ledna 1994. Ukázalo se, že vývoj byl ve všech okresech natolik analogický, že se tato čtvrtletí seskupila v jediném faktoru a jeho faktorový skór určil pořadí okresů. Výhodou tohoto postupu je odlišení okresů podle jejich vztahu k průměrné míře nezaměstnanosti za celou ČR.

– Louny a Tachov (s průměrnou nezaměstnaností v letech 1991-93 převyšující 5 %), Svitavy, Kladno, Chomutov a Nymburk (s průměrnou nezaměstnaností převyšující 4 %) mezi českými okresy.

Analýza vývoje míry české nezaměstnanosti období 1991- 1993 naznačuje určité společné determinanty nezaměstnanosti, které nás vedou k tomu, abychom ji označili jako **první vlnu české nezaměstnanosti**. O první vlně nezaměstnanost hovoříme proto, že nezaměstnanost má – přes některé difference – ve sledovaném období zhruba stejné rozhodující determinanty, tendence jejího vývoje je ve sledovaném období setrvalá a v jednotlivých čtvrtletích či letech se pouze mění váha determinant: některé nabývají na významu, jiné ustupují do pozadí. První vlna nezaměstnanosti byla v naší společnosti odstartována v roce 1991 a dosud neodezněla.

Celková míra nezaměstnanosti se vyvíjela s největší pravděpodobností v závislosti na jednotlivých etapách restrukturalizace české ekonomiky. Rok 1991 byl poznamenán zejména rozpadem různých byrokratických struktur (aparátu KSČ, aparátu tzv. společenských organizací a státního aparátu) a redukcí pracovních míst, spojených s centrálním plánovitým řízením ekonomiky, jak na úrovni různých státních orgánů, tak i v podnicích. Podniky se též v tomto období zbavovaly nespolehlivé pracovní síly (absentérů, nevykonných osob, ale i žen s malými dětmi) a současně rapidně klesal počet zahraničních pracovníků. Některé podniky řešily potřebu redukce počtu svých pracovníků zejména propouštěním cizích státních příslušníků, ale i pracujících důchodců a často i žen.¹¹

V roce 1992 pokročila transformace zemědělství, což vedlo k snížení počtu pracovních míst v tomto odvětví, zejména zánikem státních statků. V průběhu celého období docházelo nejen k propouštění „nadbytečných“ pracovníků, ale i k odchodu celé řady osob z vlastní iniciativy. Z velké části se jednalo o neaktivnější složku populace, která odcházela ze státních podniků do sice méně jistého, ale dynamičtějšího a lepší podmínky nabízejícího soukromého sektoru. Dělo se tak formou přechodu do nového zaměstnaneckého poměru v tomto sektoru nebo založením živnosti či firmy. Část těchto osob procházela krátkým obdobím registrace na úřadech práce, část jich přecházela do nového pracovního poměru přímo a nebyla úřady práce registrována.

Vývoj nezaměstnanosti v ČR měl od prvopočátku zřetelně rozdílnou regionální úroveň a – což je podstatné – tato úroveň¹² se **neustále reprodukovala a dosud reprodukuje**.¹³

Na dostupná data o regionální nezaměstnanosti se můžeme podívat i z hlediska jejich dynamiky za dvanáct čtvrtletí období 1991-1993. Tato časová řada již v sobě skrývá variabilitu a její průběh nám umožnil vytvořit základní typologii okresů ČR, která je

11) Z několika případových studií podniků [Mareš, Musil 1994] na druhé straně víme o tendenci držet pracovníky i ve fázi podnikové odbytové recese v naději v brzkou konjunkturu (často se jedná o kvalifikované pracovníky, jejichž kvalifikace roste s délkou stáže v podniku).

12) Svědčí o tom i rozdílná celková průměrná míra nezaměstnanosti v Čechách a na Moravě ve sledovaném období: 2,8 % (Čechy) a 4,4 % (Morava).

13) Je na místě znovu připomenout, že teprve vyšší míra nezaměstnanosti je sociálním fenoménem a teprve u ní má smysl hledat její determinanty. Evidentní je to např. ve vztahu mezi vzdělanostní strukturou populace regionů (okresů či krajů) a mírou nezaměstnanosti. Regresní analýza ukázala, že ve středních a západních Čechách nebyla nezaměstnanost vzděláním téměř vůbec ovlivňována, zatímco na severní Moravě byl vliv vzdělanostní úrovně podstatný.

založena na vývoji nezaměstnanosti v těchto okresech za dané období a na odchylkách od průměru nezaměstnanosti v České republice. Celkem jsme identifikovali šest následujících typů:

Typ A – míra nezaměstnanosti trvale nižší než průměr ČR

Praha, Karlovy Vary, Cheb, Praha-východ, Plzeň-jih, Zlín, Mladá Boleslav, Semily, Domažlice, Brno-město, Pardubice, České Budějovice, Uherské Hradiště, Jablonec nad Nisou, Praha-západ, Sokolov, Benešov, Hradec Králové, Beroun, Náchod, Trutnov, Rychnov nad Kněžnou, Ústí nad Labem, Mělník, Plzeň-město, Plzeň-sever;

Typ B1 – míra nezaměstnanosti mírně pod průměrem ČR

Chrudim, Česká Lípa, Havlíčkův Brod, Liberec, Rakovník, Pelhřimov, Prachatice;

Typ B2 – míra nezaměstnanosti kopíruje průměr ČR

Brno-venkov, Klatovy, Písek, Litoměřice, Strakonice, Olomouc, Kutná Hora;

Typ B3 – míra nezaměstnanosti kopíruje průměr ČR s malými odchylkami

Jindřichův Hradec, Jičín, Kolín, Teplice, Rokycany, Blansko, Český Krumlov, Most, Děčín, Ústí nad Orlicí, Ostrava-město, Tábor;

Typ B4 – míra nezaměstnanosti mírně nad průměrem ČR

Nymburk, Žďár nad Sázavou, Kroměříž, Prostějov, Hodonín, Chomutov, Kladno;

Typ C – míra nezaměstnanosti trvale vyšší než průměr ČR

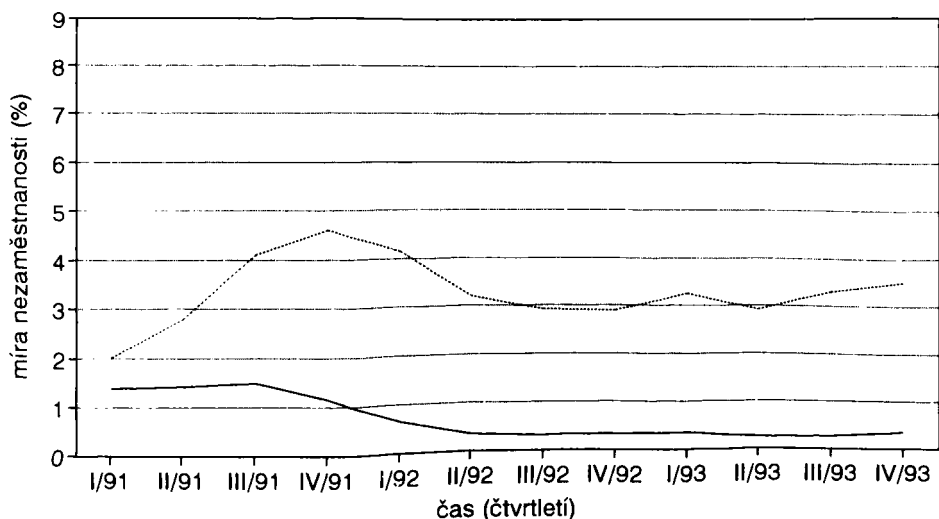
Bruntál, Znojmo, Vsetín, Louny, Karviná, Nový Jičín, Šumperk, Třebíč, Přerov, Tachov, Břeclav, Opava, Frýdek -Místek, Vyškov, Svitavy, Jihlava, Píbram.

Obrázek 1. Ilustrace jednotlivých typů průběhu nezaměstnanosti

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

Praha 1991-1993

Typ A

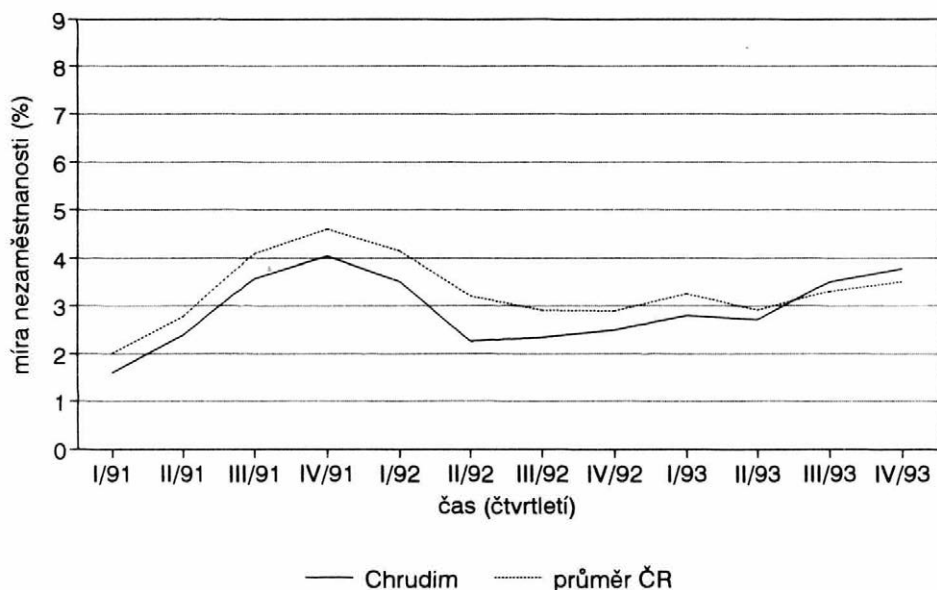

— Praha průměr ČR

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

Typ B1

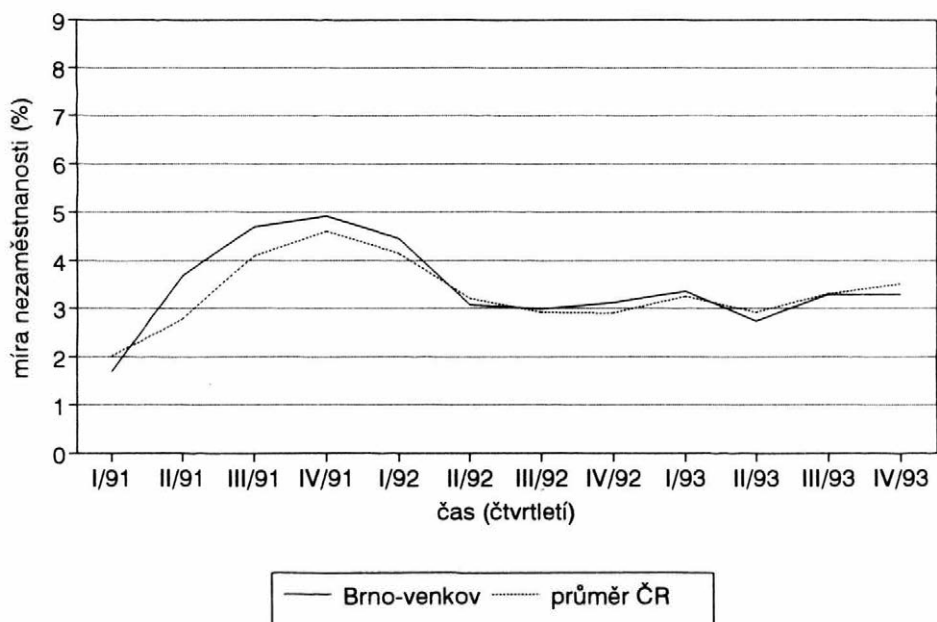
Chrudim 1991-1993

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

Typ B2

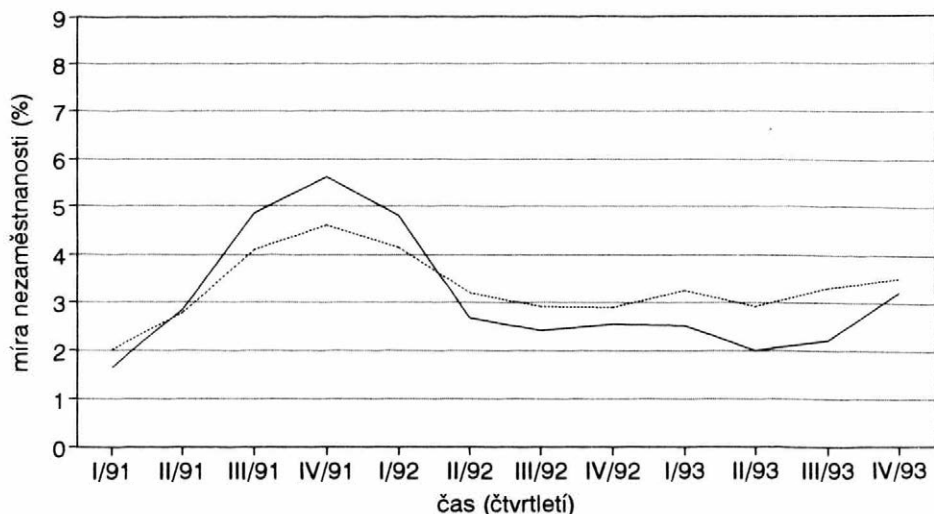
Brno-venkov 1991-1993

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

Typ B3

Jindřichův Hradec 1991-1993

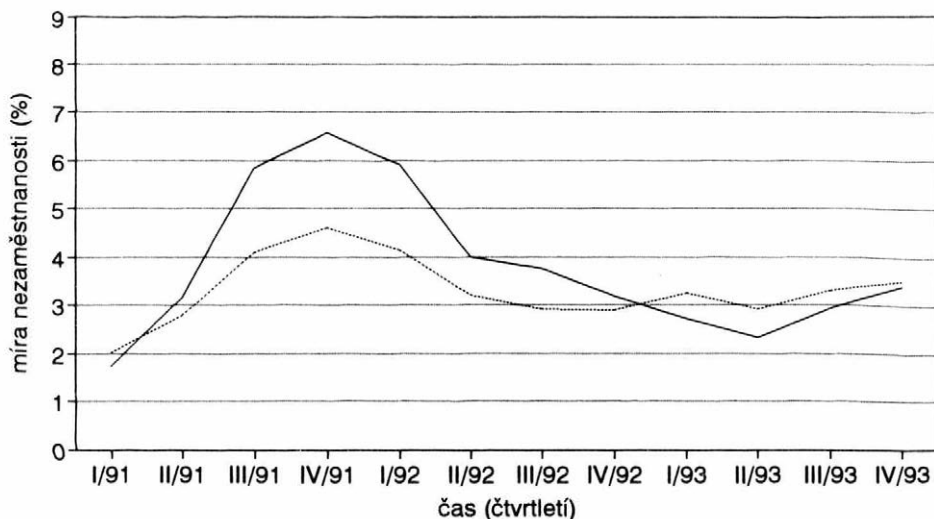

— J. Hradec průměr ČR

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

Typ B4

Ústí n.O. 1991-1993

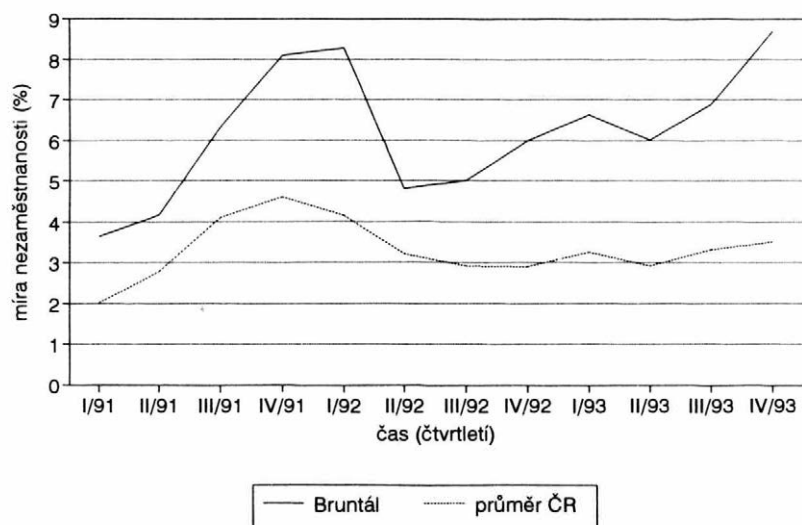

— Ústí n.O. průměr ČR

MÍRA NEZAMĚŠTNANOSTI

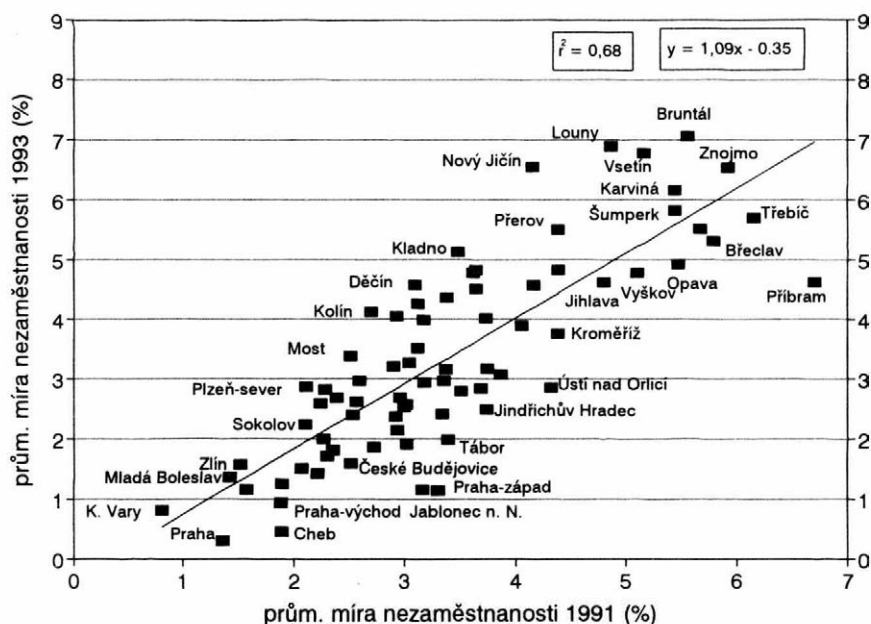
Typ C

Bruntál 1991-1993

Jak ukázala jednoduchá regrese, v ČR existuje vysoká korelace mezi mírou nezaměstnanosti okresů v roce 1991 a mírou nezaměstnanosti v roce 1993 (ať již vezmeme v úvahu průměrnou míru pro tyto roky či její okamžité stavy na počátcích či na koncích těchto let). Ukazuje se, že **současná diferenciací okresů podle míry nezaměstnanosti byla v naprosté většině případů založena již na samém počátku první vlny nezaměstnanosti v roce 1991** (viz obrázek 2).

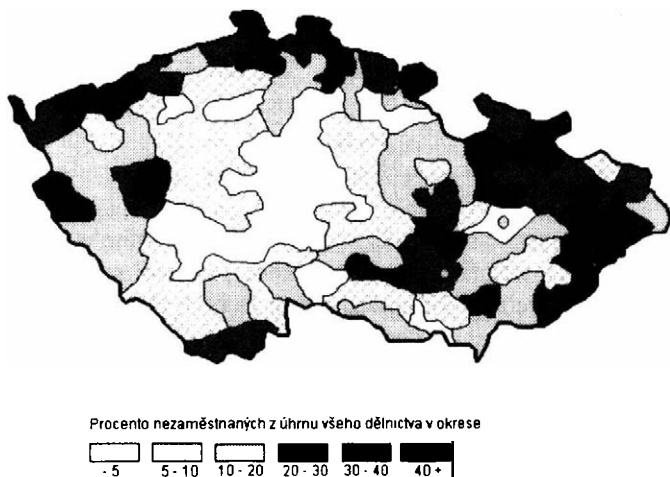
Obrázek 2. Vztah mezi výchozím a konečným stavem míry nezaměstnanosti (průměr roku 1991 a průměr roku 1993)

Jak analýza trendů, tak i některé korelační analýzy napovídají, že celé období do začátku roku 1994 (a lze říci, že i nadále) lze považovat z hlediska tendencí v regionální nezaměstnanosti za homogenní. Z tohoto důvodu je oprávněné hovořit o první vlně nezaměstnanosti, jež byla ovlivněna určitými charakteristikami jednotlivých území (okresů), jejichž působení se u velké části z nich v jejím průběhu nezměnilo. Co způsobuje regionální proměnlivost nezaměstnanosti a to, že zůstala v průběhu jednotlivých let sledovaného období relativně stejná? Je zřejmé, že tyto rozdíly jsou způsobovány jednak makrostrukturálními charakteristikami regionu a jeho ekonomickými aktivitami, jednak také demografickými charakteristikami jeho obyvatelstva.

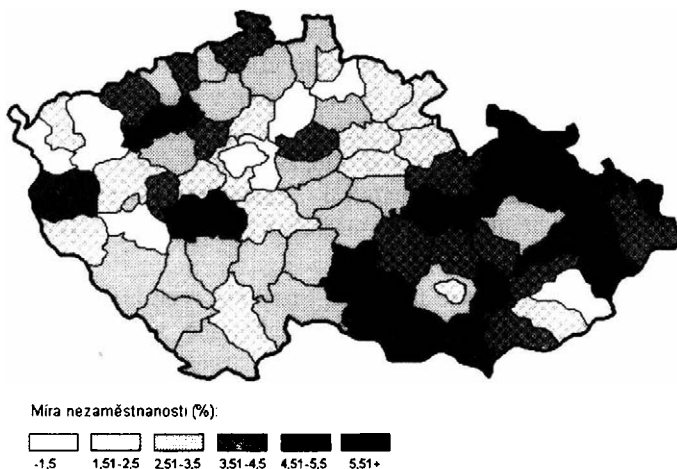
Regionální nezaměstnanost je fenomén, který má svou historii. Je to dáno tím, že ji ovlivňují faktory, které jsou vázány na dlouhodobě se formující charakteristiky ekonomiky a populace regionu (strana poptávky a strana nabídky na regionálním trhu práce). Protože jsou tyto faktory formovány v dlouhodobých sociálních a demografických procesech, můžeme dnes v mnoha jednotlivých regionech České republiky sledovat vývoj s jistými analogiemi k regionální nezaměstnanosti v třicátých letech. Do jaké míry jsou tyto tendence podobné a nakolik již podlehly změnám, respektive do jaké míry se dnešní recese dotýká stejných či jiných odvětví jako před 60 lety, lze vyčíst z map na obrázku 3. Míra podobnosti či odlišnosti regionální nezaměstnanosti 30. a 90. let v ČR je, vedle odlišností v míře postižení jednotlivých ekonomických odvětví recesí,¹⁴ vázána na historické změny: (1) ve věkové struktuře obyvatelstva daného území; (2) ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva daného území a v jeho profesní skladbě; (3) v počtu obyvatelstva a hustotě osídlení příslušného území; (4) v podílu jednotlivých sektorů (primárního, sekundárního, terciárního a kvartárního) ve skladbě ekonomiky území a v podílu osob zaměstnaných na daném území v jednotlivých sektorech; (5) v rozvinutosti a výkonnosti infrastruktury a dopravní sítě.

Obrázek 3a. Regionální nezaměstnanost v 30. letech

¹⁴) V třicátých letech byla recesí relativně málo postižena zemědělská výroba a silně byl postižen lehký průmysl závislý na exportu svých výrobků [Kříž 1934]. To nekoresponduje se současným postižením zemědělských okresů, ani s relativně výhodnou pozicí okresů s převahou zmíněného lehkého průmyslu (např. textilní Semily, Náchod apod.).

Obrázek 3b. Regionální nezaměstnanost v období 1991-1993

Je všeobecně známo, že jednotlivé ekonomické sektory¹⁵ jsou různou měrou náchylné na postižení nezaměstnaností. Z tohoto důvodu je důležité porovnat míry nezaměstnanosti v okresech s odlišným podílem osob zaměstnaných v jednotlivých ekonomických sektorech. Poměr jednotlivých sektorů (primárního, sekundárního a terciárního) je ve vyspělých zemích asi 1:4:8. Propočítat obdobný poměr pro ČR je poněkud obtížné, neboť u české statistiky nelze předpokládat kritéria pro přiřazení statistických zjišťovacích jednotek (zaměstnaneckých organizací) shodných s kritérii platnými v EU.¹⁶ Přesto se však zdá, že většina okresů pochopitelně zmíněných proporcí nedosahuje. Poměr se obecně vychyluje (ve většině okresů) ve prospěch sekundárního sektoru a specificky (v případech některých okresů) ve prospěch sektoru primárního.

Vyšší míru nezaměstnanosti měly zejména okresy s vyšším podílem mužů a žen v zemědělství (Pearsonův koeficient korelace $r = 0,23$). Rizikovým faktorem pro okres byl především vysoký podíl primárního sektoru (zejména v letech 1991 a 1992), kterého se první vlna propouštění dotkla zejména. Výraznější bylo riziko v případě žen ($r = 0,42$) než u mužů ($r = 0,28$). Co se týče žen, naznačený trend pokračoval ještě v roce 1992 ($r = 0,38$, u mužů jen $r = 0,19$). Odezněl pak v následujícím roce 1993 (u žen $r = 0,11$, u mužů dokonce $r = -0,11$). Negativní korelace v případě mužů napovídá o jistém přesunu propouštění do jiného sektoru a to do sektoru sekundárního ($r = 0,22$).

Stabilizujícím faktorem byl naopak vyšší podíl terciárního a kvartárního sektoru, které pravděpodobně nejen absorbovaly uvolňovanou pracovní sílu, ale které i vytvářely prostor pro ty, kdo odcházeli z přezaměstnaných (tehdy téměř bez výjimky státních) výrobních podniků, aby se pustili do podnikání. To působilo jako multiplikátor možností tohoto sektoru zaměstnat propouštěnou sílu, ale i přetahovat ze sekundárního sektoru další osoby. Pro celé období 1991-1993 platí, že existovala negativní korelace mezi

¹⁵) V ekonomické teorii se stalo konvencí používat pro klasifikaci ekonomiky sektorové schéma, navržené Fisherem a ve známost uvedené Clarkem [1940].

¹⁶) Nejen, že sčítání lidu a bytů z roku 1991 operuje s nejasnými kategoriemi (ostatní a bez zařazení), ale nemůžeme si být jisti ani obsahem jednotlivých kategorií (obsahují např. služby i služby výrobního charakteru, nebo jsou tyto služby zahrnuty do sekundárního sektoru?).

počtem podnikatelů a mírou nezaměstnanosti v okresech¹⁷ (Pearsonovo r se ve všech třech letech blíží hodnotě $-0,30$). Napovídá to, že v první vlně nezaměstnanosti hraje formování soukromého sektoru a rozvoj podnikání nezanedbatelnou roli při absorpci nezaměstnaných osob.

Zajímavé výsledky poskytuje clusterová analýza seskupující okresy podle podílu osob zaměstnaných v jednotlivých ekonomických sektorech (viz obrázek 4). Do clusterové analýzy vstoupily všechny okresy ČR charakterizované podílem mužů a podílem žen v jednotlivých sektorech (zemědělství, lesnictví, průmyslu, stavebnictví, obchodu, službách, vědě, školství), které jsme získali z výsledků sčítání lidu a bytů v roce 1991. Okresům v seskupeních (clusterech) vytvořených touto analýzou byly přiřazeny jejich míry nezaměstnanosti.

Takto se ukázala určitá tendence v míře nezaměstnanosti v rámci jednotlivých seskupení, i když se z ní některé okresy vymykají. To může být interpretováno dvojím způsobem:

- 1) Odchytky mohou signalizovat, že o žádnou tendenci způsobenou sektorovou strukturou nejde, neboť jednotlivé okresy se z hlediska míry nezaměstnanosti v seskupeních nechovají shodně, jak by se předpokládalo v případě, kdyby sektorová skladba pracovní síly okresů byla rozhodující determinantou míry nezaměstnanosti v nich.
- 2) Odchytky mohou naznačovat, že sektorová skladba pracovní síly okresů by mohla být významnou, ale ne jedinou determinantou míry nezaměstnanosti. V tomto případě by odchytky představovaly výraz konkrétního převládnutí vlivu jiných determinant nad vlivem sektorové skladby pracovní síly.

Přikláníme se k názoru druhému a předpokládáme, že v první vlně české nezaměstnanosti hraje výchozí sektorová skladba pracovních sil okresu roli významné determinanty jeho míry nezaměstnanosti, byť nevysvětluje variabilitu (varianci) této míry plně. Podívejme se nejprve na seskupení (clustery) charakterizované společně především silným primárním sektorem.

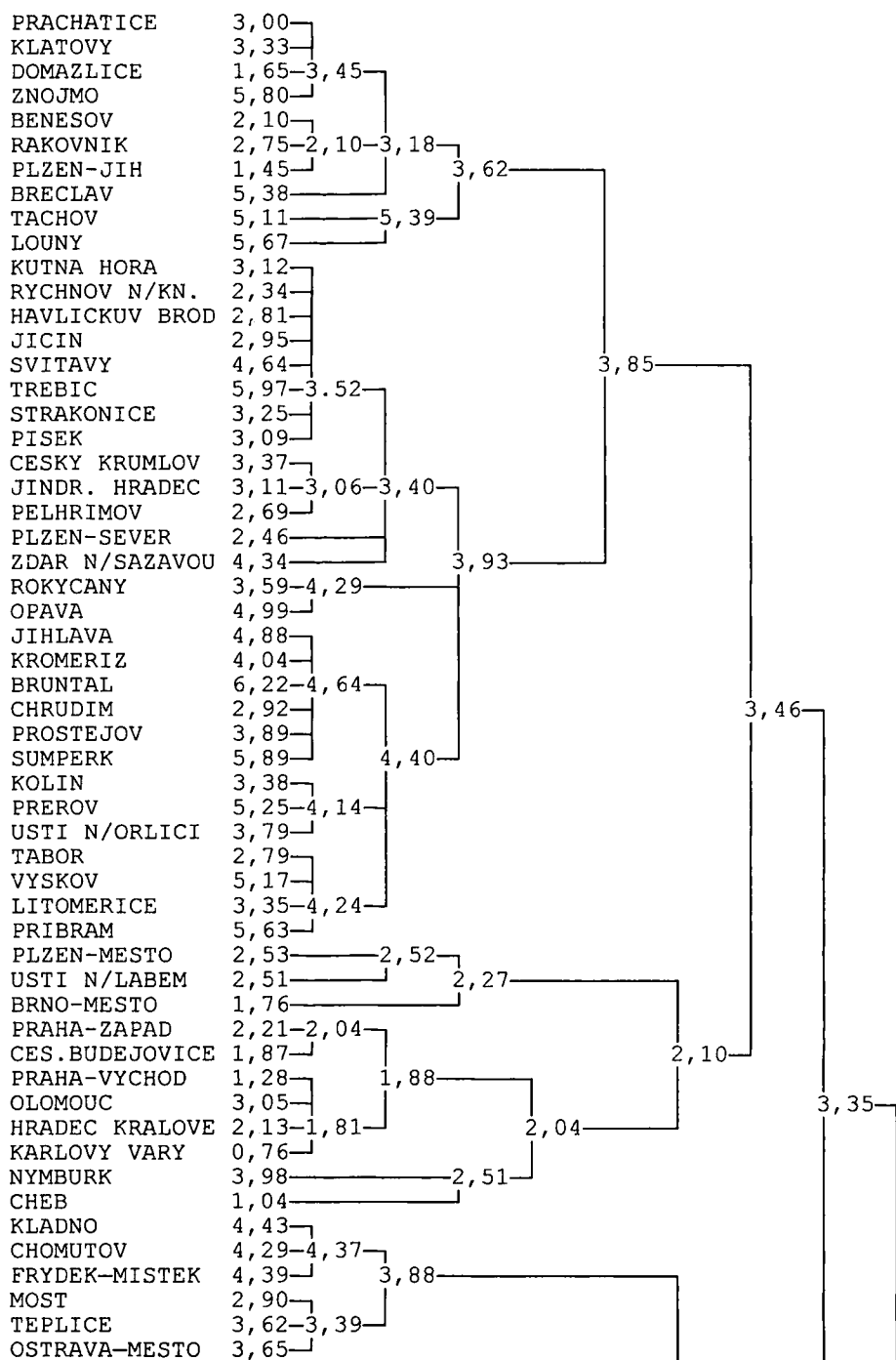
První (volněji spojený) cluster zahrnuje okresy Prachatice, Klatovy a Rakovník s průměrnou mírou nezaměstnanosti (ve vztahu k průměru ČR), ale i okresy se zvýšenou mírou nezaměstnanosti: Znojmo, Břeclav, Tachov a Louny, a naopak i okresy s nízkou mírou nezaměstnanosti: Domažlice, Plzeň-jih a Benešov. Zařazení okresů Znojmo, Tachov a Břeclav mezi nejhorší by naznačovalo negativní vliv příhraniční polohy. Protiargumentem je nízká nezaměstnanost v Domažlicích, ale i Prachaticích a Klatovech. Intervenujícím faktorem je patrně rozdílná možnost pendlerství.¹⁸ Dobrá pozice Benešova a okresu Plzeň-jih nasvědčuje možnou intervenci dojížděky do blízkých průmyslových center.

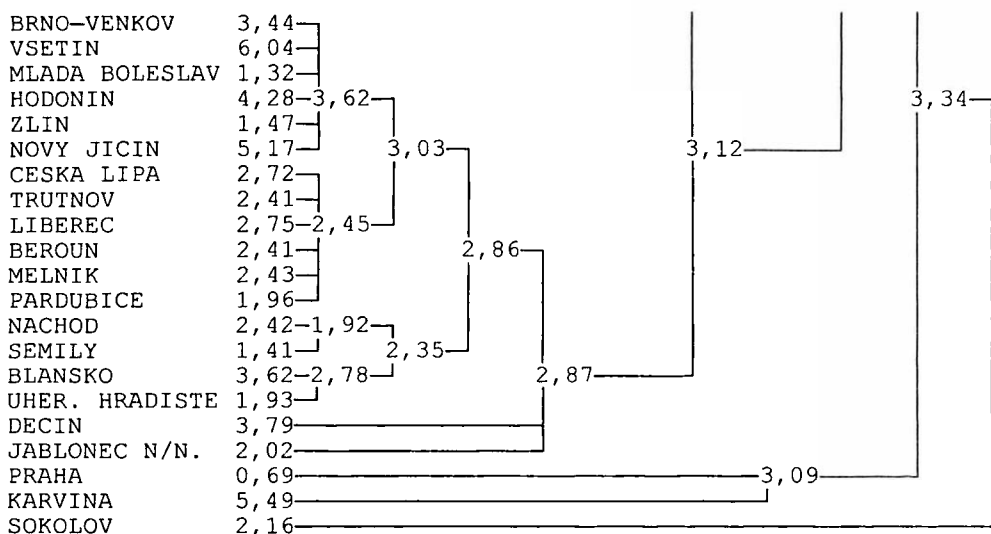
V **druhém clusteru** okresů typických zvýšeným podílem primárního sektoru nalézáme opět jednak okresy s průměrnou mírou nezaměstnanosti ve vztahu k průměru

¹⁷) Musíme si uvědomit, že podnikatelé – při nedostatku volného kapitálu v počátcích ekonomické transformace – se objevovali v letech 1991 až 1993 především v terciárním sektoru (živnosti a menší podniky).

¹⁸) Získat pracovní povolení v Rakousku je velmi obtížné, ne-li (s výjimkou několika málo profesí) nemožné. Na nelegální práci v zahraničí nejsou použité statistiky citlivé.

Obrázek 4. Seskupení okresů podle podílu osob v ekonomických sektorech (primární, sekundární, terciární, kvartární)

Poznámka: Připsaná čísla představují průměrnou míru nezaměstnanosti za celé období 1991-1993.

ČR (Kutná Hora, Rychnov nad Kněžnou, Havlíčkův Brod, Jičín, Strakonice, Písek, Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Pelhřimov a Plzeň-sever), jednak i okresy se zvýšenou mírou nezaměstnanosti (Svitavy, Třebíč, Žďár nad Sázavou). Není zde však žádný okres s mírou nezaměstnanosti výrazněji pod průměrem ČR. Vysvětlení odlišnosti je zde složitější a nebude pravděpodobně založeno na zvýšeném podílu primárního sektoru.¹⁹

Třetí cluster „zemědělským“ (i když zastoupení primárního sektoru je méně výrazné) představují okresy se zvýšenou mírou nezaměstnanosti: Kroměříž, Bruntál, Šumperk, Přerov, Příbram, Vyškov a snad i Opava, Jihlava. Nižší mírou nezaměstnanosti se zde vydělují okresy Tábor, Litoměřice, Chrudim, Kolín a snad i Rokycany, Prostějov, a Ústí nad Orlicí. Z výčtu je zřejmé, že zde bude (spíše než výraznější podíl primárního sektoru) hrát roli jednak relativně nízký podíl terciárního a kvartárního sektoru, jednak specifická skladba sektoru sekundárního.

Zajímavý je **čtvrtý cluster**, sdružující okresy s dominancí (specifického) sekundárního sektoru: Kladno, Chomutov, Frýdek-Místek, Ostrava-město (zvýšená míra nezaměstnanosti) a Most, Teplice, (průměrná míra nezaměstnanosti).

Neméně zajímavý je i **pátý cluster** sdružující okresy s dominantními zaměstnavateli. Zde vysoká míra nezaměstnanosti u jedněch (Vsetín, Hodonín, Nový Jičín) a nízká míra nezaměstnanosti u zbývajících (Mladá Boleslav a Zlín) naznačují, jaký význam může mít kolaps dominantního zaměstnavatele – a naopak, jaký význam má pro okres jeho „prosperita“.

Ve **zbývajících clusterech** je zajímavá nízká míra nezaměstnanosti v takových okresech jako jsou Trutnov, Náchod, Semily s významným podílem textilního průmyslu.

¹⁹) Primární sektor byl sice výrazně postižen nezaměstnaností zejména v souvislosti s likvidací státních statků a transformací zemědělských družstev, ale nízký podíl osob v něm činných může celkovou míru nezaměstnanosti ovlivnit jen dílčím způsobem.

Pendlerské a na službách stojící okresy Karlovy Vary a Cheb se svou nízkou mírou nezaměstnanosti blíží až výlučnému postavení Prahy.

Sektorová skladba regionu se pojí se vzdělanostní úrovní regionu. Zkušenosti ze zahraničí opakovaně potvrzují, že nezaměstnanost postihuje více osoby s nižším vzděláním než se vzděláním vyšším. Analýzy struktury osob hledajících práci, které si jednotlivé úřady práce v českých a moravských regionech samostatně provádějí, tyto zkušenosti potvrzují: z hlediska struktury nezaměstnaných je skutečně mezi evidovanými uchazeči o zaměstnání nejvíce osob s nižším vzděláním (základním nebo vyučením). V rutinně publikovaných statistikách se ovšem v této oblasti objevuje jeden podstatný problém (stejně je tomu např. i u dat o nezaměstnanosti z hlediska věku nebo profese): Známe pouze strukturu, avšak nemáme pravidelné informace o specifické nezaměstnanosti jednotlivých vzdělanostních (věkových apod.) skupin.²⁰

Nás v naší analýze nezaměstnanosti z regionálního pohledu zajímala ovšem poněkud jiná otázka. Totiž, do jaké míry se vzdělanostní charakteristiky regionu váží na jeho míru nezaměstnanosti? Pro tuto úlohu jsme použili jednak průměrnou míru nezaměstnanosti v okrese za období 1991-1993, jednak proporce obyvatel v jednotlivých vzdělanostních kategoriích, které jsou známy ze sčítání 1991.²¹

Souvislosti mezi podíly obyvatel s příslušným vzděláním v jednotlivých regionech ČR a průměrnou mírou nezaměstnanosti v období 1991-1993 sumarizuje tabulka 2, která je výsledkem regresní analýzy, provedené na datech okresů v jednotlivých (bývalých) krajích.²²

Jak je z tabulky patrné, stupeň determinace nezaměstnanosti vzdělanostní strukturou okresu je v různých regionech odlišný. Na jedné straně jsou oblasti západních a středních Čech, kde je souvislost mezi vzdělanostní strukturou a mírou nezaměstnanosti nízká, na druhé straně jsou oblasti jižních Čech a oba moravské regiony, kde se jedná vskutku až o determinaci.²³

20) **Struktura nezaměstnanosti** byla v březnu 1994 následující: ze všech nezaměstnaných evidovaných na úřadech práce bylo 39 % se základním vzděláním, 42 % se vzděláním vyučen, 17 % se středoškolským vzděláním s maturitou a 2 % se vzděláním vysokoškolským. **Specifická nezaměstnanost** (tedy podíl nezaměstnaných z celkového počtu pracovníků s příslušným vzděláním) z konce prosince 1992 byla taková: lidé se základním vzděláním 5 %, se vzděláním vyučen 2,5 %, s gymnaziálním vzděláním 2,5 %, se středním odborným 1,5 % a s vysokoškolským 0,8 % (*Ekonom* 18/1993).

21) Jelikož česká statistika neuvádí každoročně vzdělanostní strukturu obyvatelstva, museli jsme se spokojit s jedním průřezovým ukazatelem, strukturou vzdělanosti okresu podle výsledků sčítání lidu 1991. Jsme si vědomi toho, že vztahovat průměrnou nezaměstnanost z let 1991-1993 k údaji o vzdělanostní struktuře v roce 1991 není právě nejpřesnější. Nicméně jiná data k dispozici v české statistice nejsou. Navíc zkrselení nemůže být příliš velké, neboť vzdělanostní struktury se z roku na rok mění jen velmi zvolna.

22) Vstupními daty zde byla průměrná míra nezaměstnanosti za období 1991-1993 v každém okrese kraje a podíly osob se vzděláním základním, středním a vysokoškolským v těchto okresech. Jednoduchá regrese byla počítána prostřednictvím software SPSS/PC+ tím způsobem, že byly postupně hledány regresní rovnice pro míru nezaměstnanosti v jednotlivých okresech kraje a pro podíl obyvatel s jednotlivými stupni vzdělání. Pro každý kraj jsme tak získali tři regresní rovnice.

23) Vzdělání bylo pro míru regionální nezaměstnanosti vskutku silnou nezávisle proměnnou. Testování modelu vícenásobné regrese s další nezávisle proměnnou, již byla věková struktura

Tabulka 2. Nestandardizované koeficienty (B) a Pearsonovy koeficienty (r) mezi průměrnou mírou nezaměstnanosti v jednotlivých krajích ČR (1991-1993) a podíly obyvatel okresů se základním, středoškolským a vysokoškolským vzděláním

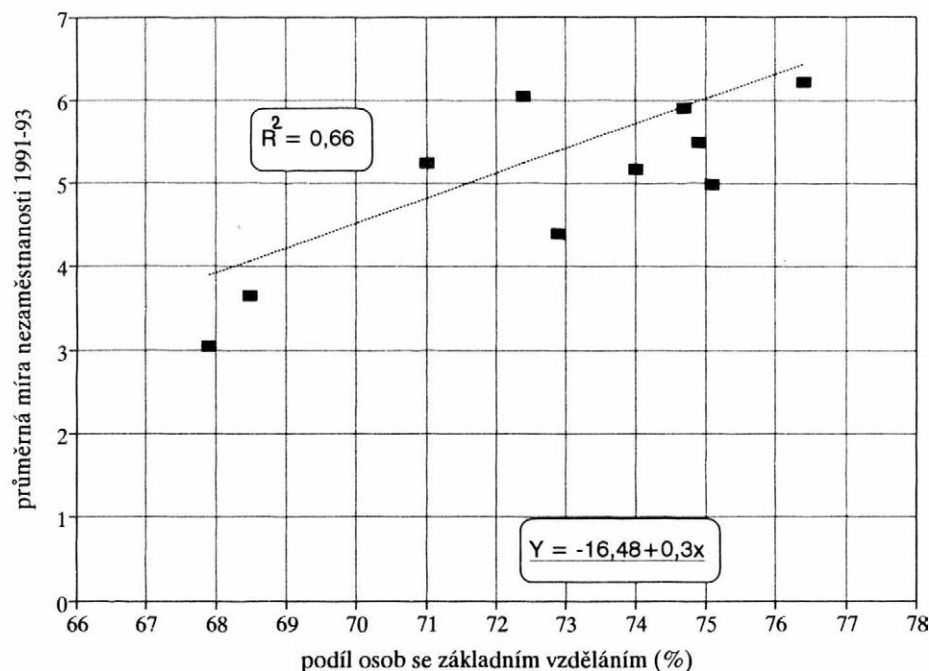
region	základní			vzdělání středoškolské			vysokoškolské		
	B	r	R ²	B	r	R ²	B	r	R ²
střední Čechy	0,11	0,44	0,20	-0,22	-0,42	0,18	-0,20	-0,45	0,21
jižní Čechy	0,10	0,77	0,60	-0,14	-0,73	0,54	-0,29	-0,81	0,65
západní Čechy	0,00	0,01	0,00	-0,02	-0,05	0,00	-0,xx	0,05	0,00
severní Čechy	0,21	0,54	0,30	-0,34	-0,56	0,32	-0,50	-0,49	0,24
východní Čechy	0,12	0,49	0,24	-0,21	-0,51	0,26	-0,xx	-0,43	0,19
jižní Morava	0,16	0,58	0,34	-0,31	-0,59	0,35	-0,30	-0,55	0,31
severní Morava	0,30	0,81	0,66	-0,45	-0,69	0,48	-0,66	-0,87	0,76

Poznámka: Koeficienty determinace (R^2) indikují, že vzdělání je vskutku v některých regionech významným prediktorem variability míry nezaměstnanosti. Vždyť např. v jižních Čechách vysvětluje podíl obyvatel se základním vzděláním 60 % variability nezaměstnanosti a podíl lidí s vysokoškolským vzděláním dokonce 65 % variability. V severomoravském regionu podíl populace se základním vzděláním vysvětluje 66 % variability míry nezaměstnanosti a podíl populace se vzděláním vysokoškolským dokonce plných 76 % variability nezaměstnanosti.

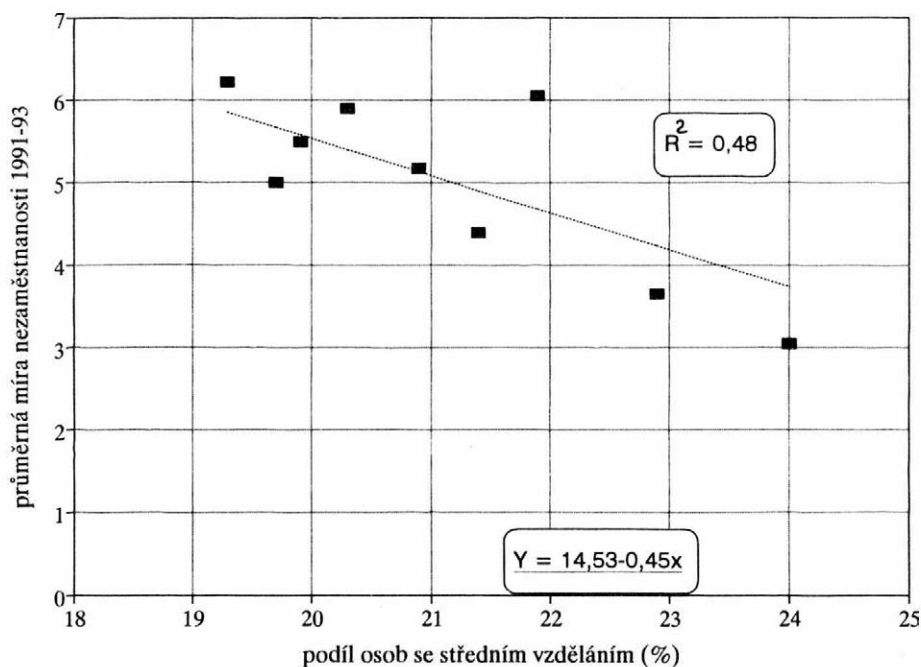
Ilustrací této skutečnosti jsou grafy regresní analýzy pro oblast severní Moravy (viz obrázky 6A-6C).

okresu (měřená jako průměrný věk v okresu v období 1991-1993) nepřineslo žádný interpretačně zajímavý výsledek. Použitá metoda *stepwise* buď vůbec tuto novou proměnnou do modelů nevpuštěla, nebo i v případě, že jí bylo umožněno do modelu vstoupit, byl její příspěvek zanedbatelný.

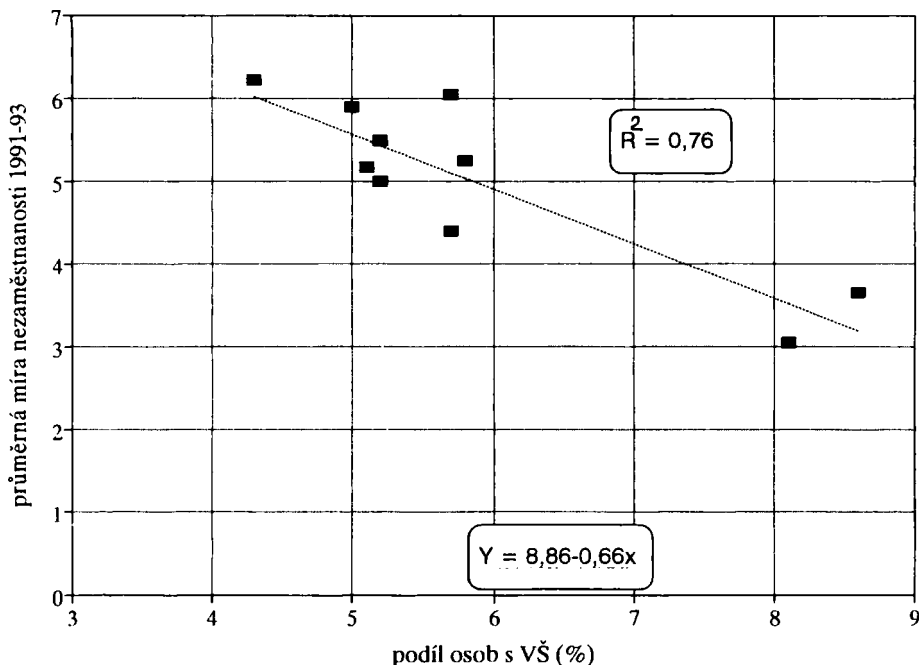
Obrázek 6A. Průměrná míra nezaměstnanosti v letech 1991-1993 a podíl obyvatelstva se vzděláním základním a vyučen na severní Moravě

Obrázek 6B. Průměrná míra nezaměstnanosti v letech 1991-1993 a podíl obyvatelstva se středoškolským vzděláním na severní Moravě

Obrázek 6C. Průměrná míra nezaměstnanosti v letech 1991-1993 a podíl obyvatelstva s vysokoškolským vzděláním na severní Moravě

Regresní rovnice naznačují, že pokud by se snížil podíl osob se základním vzděláním v okresech severomoravského regionu o jedno procento, míra nezaměstnanosti by se snížila o 0,3 %. Pokud by se zde ale zvýšila o jedno procento vzdělanost středoškolská, míra nezaměstnanosti by klesla o 0,45 %; pokud by se o jedno procento zvýšila vzdělanost vysokoškolská, nezaměstnanost by klesla o 0,66 %.

Z analýz dalších nezávisle proměnných, které by se mohly podílet na ovlivnění regionální nezaměstnanosti v její první vlně, míra nezaměstnanosti zpočátku nekorelovala ani s průmyslovou výrobou, ani s investicemi v rámci okresu. Až v roce 1993 nalézáme korelaci mezi mírou nezaměstnanosti v tomto roce a průmyslovou výrobou a s celkovými investicemi v předchozím roce. Čím vyšší byla průmyslová výroba a čím vyšší investice v předchozím roce, tím nižší míra nezaměstnanosti.

Závěr

Regionální pohled na dosavadní průběh nezaměstnanosti v ČR odhaluje jeden důležitý fakt. Míry nezaměstnanosti se regionálně odlišují, někdy i podstatně,²⁴ avšak rozdíly,

²⁴) Všechno je samozřejmě relativní. Zatímco u nás už mluvíme jako o podstatném rozdílu v regionálních mírách nezaměstnanosti tehdy, pokud se v některém okrese nezaměstnanost vyšplhá ne na průměrná tři procenta, nýbrž na sedm procent, v sousedních zemích bývalého socialistického bloku je situace mnohem dramatičtější. Tak např. ve Slovenské republice byla v Bratislavě v polovině roku 1993 nezaměstnanost 4,8 %, zatímco v okrese Rimavská Sobota 23,8 %, v Polsku ve Varšavě 7 %, ale v Koszalinském vojvodství 27,5 % a v bývalém NDR v Drážďanech 25,7 % a ve Zwickau 45,3 % [údaje převzaty z Greenberg, Heintz 1994].

s nimiž jednotlivé regiony do první vlny nezaměstnanosti vstoupily, se neustále udržují a reprodukují. Což podle našeho názoru neznamená nic jiného, než že vznikající trh práce má v České republice dva aspekty: (1) Trh práce je strukturální, což se projevuje v různém postavení jednotlivých sociálních kategorií vymezených kvalifikací, věkem, pohlavím, rodinným stavem (především v případě osamělých matek) a etnickou příslušností (zejména Rómové) na trhu práce. Některé sociální kategorie jsou obtížněji zaměstnavatelné a okresy, v nichž se tyto kategorie vyskytují ve zvýšeném počtu, mají vyšší míru nezaměstnanosti. Tento aspekt trhu práce může vést k formování tzv. *underclass* ze sociálních kategorií postižených masově dlouhodobou nezaměstnaností. (2) Trh práce je (a bude) regionální a v jednotlivých regionech bude charakterizován odlišnou strukturou nabídky pracovních příležitostí.

Oba aspekty se projevují v rozdílné míře nezaměstnanosti jednotlivých okresů spojené zejména s charakteristikami (strukturou) pracovních příležitostí, strukturou obyvatelstva podle sociodemografických charakteristik (a mírou vzájemné korespondence obou determinant), infrastrukturou,²⁵ geografickou polohou apod. Tento regionální aspekt nezaměstnanosti se zdá být významným faktorem rozdělení společnosti (stejně jako její aspekt strukturální). Významným z toho důvodu, neboť působícím, alespoň v kratší perspektivě, až téměř fatálně.

Z této skutečnosti vyplývá, že Česká společnost si asi bude muset opět zvyknout na to, že její určité regiony budou chudší (a možná že i podstatně) než regiony ostatní. Vždyť o tom, jak vysoká je dnes v jednotlivých regionech nezaměstnanost, rozhoduje, jak vyplývá z našich analýz, především to, jaké charakteristiky dané území má. A ty, které se jeví v tomto ohledu jako rozhodující, se formují desetiletí a často i staletí. Jde zejména o následující:

- Nevhodnou sektorovou a odvětvovou strukturu ekonomiky umrtvenou za komunistického režimu v podobě, jakou jsme zdědili z 19. století (s předimenzovanými tradičními odvětvími).
- Nerozvinutou infrastrukturu (nízká telefonizace, špatný stav dopravních komunikací, omezený dopravní systém, nedostatečně rozvinuté služby atd.) území.
- Nízkou hustotu osídlení, zejména ve spojení s kolapsem dopravního systému.²⁶
- Nízkou či nevhodnou úroveň vzdělanosti a kvalifikační struktury obyvatel území.
- Nevýhodnou věkovou strukturu obyvatelstva území²⁷ a jeho strukturu podle pohlaví a tradiční tendence zaměstnanosti žen.

²⁵) Význam infrastruktury pro nízkou nezaměstnanost si můžeme např. uvědomit při relativně vysoké negativní korelaci mezi telefonizací okresů (vyjádřenou počtem telefonů na počet bytů) a mírou nezaměstnanosti (Pearsonův koeficient $r = \text{až } -0,40$). Tato korelace zůstává vysoká i po vyřazení atypických regionů (Praha a Brno), kde je telefonizace ve srovnání s ostatními okresy relativně vysoká.

²⁶) Mimo jiné je to handicap i v tom, že obce s malým počtem obyvatel netvoří koupěschopnou poptávku po službách, jež by dovolily jejich expanzi. To je významné z toho hlediska, že většina pracovních příležitostí se dnes ve světě tvoří právě ve službách a růst sektoru služeb se ukázal jako jedna z rozhodujících determinant zaměstnanosti i v ČR.

²⁷) V důsledku iracionálně vyvolané demografické vlny z poloviny 70. let se narodilo v období 1973-1978 přibližně o 200 tis. dětí více. Tyto „dětí navíc“ dnes začínají vstupovat na trh práce

– Koncentraci sociálních kategorií ohrožených strukturálními vlastnostmi trhu práce na určitém území (tzv. gheta „underclass“).

Takové charakteristiky pak mohou vést až ke vzniku tzv. „kapes chudoby“.²⁸

Je zřejmé, že regionální aspekt nezaměstnanosti je velmi významným momentem fenoménu nezaměstnanosti, a to především z hlediska jejího zvládnutí. Jeho další studium, které ovšem bude muset být založeno na speciálních výzkumných projektech, k tomu bude nezbytnou podmínkou.

PETR MAREŠ je docentem a současně i vedoucím katedry sociologie Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou nezaměstnanosti a chudoby. Přednáší kursy „Nezaměstnanost jako sociální problém“ a „Chudoba, problém chudých nebo bohatých?“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Sociologickém časopise. V roce 1994 vydal v nakladatelství svou monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém*.

LADISLAV RABUŠIC je docentem a současně i vedoucím katedry sociální politiky a sociální práce Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době se specializuje na problematiku populačních studií, v jejichž rámci přednáší kursy „Populace a

jako přivažek k dlouhodobému průměru. Podíl obyvatelstva ve věku ekonomické aktivity se u nás v nejbližších letech může zvýšit až téměř na 61 % [Rabušic 1994].

²⁸) Naši domněnku o vzniku kapes chudoby potvrdil nepřímo i ředitel Okresního úřadu práce Znojmo Lubor Dvořák v interview, které nám poskytl v rámci našeho výzkumu. Ve své odpovědi na naši otázku, jak mu je, když z přehledů o nezaměstnanosti permanentně zjišťuje, že „jeho“ region, Znojmo, je na tom velmi špatně, shrnul přesně současný problém regionální nezaměstnanosti: „Není to dobrý pocit, ale v tomto okrese je nezaměstnanost vysoká a vysoká i nadále bude. Na to si budeme muset zvyknout. Musíme se také připravit na to, že v rámci republiky budou oblasti, kde nezaměstnanost bude vysoká trvale. Pak to dopadne tak, že mladí se z takové oblasti vystěhují – pokud bude fungovat trh s byty – a oblast se postupně vyčistí. A proč tomu tak je? Totální zanedbanost infrastruktury. Okres Znojmo měl obyvatelstvo zaměstnané převážně v zemědělství, často na státních statcích a v přidružené zemědělské výrobě. S transformací ekonomiky se JZD rozpadla, zrušily se přidružené výroby, pak padly státní statky, a proto onen náraz nezaměstnanosti v okresech podobných našemu. A jelikož jiný zaměstnavatel nebyl a zatím není, má nezaměstnanost v tomto typu okresů navíc cyklický charakter, jenž je způsoben sezónními pracemi v zemědělství. Když přijde podzim, najatí zaměstnanci se propustí, jdou na úřad práce a jsou šest měsíců na podpoře, pak jsou znovu postupně zaměstnáváni a tak pořád dokola... Je otázka, zdali vybudování infrastruktury přitáhne podnikatele. Proč by šli podnikat odněkud, kde už ta infrastruktura vybudovaná je? Pracovní síla je levná u nás všude a tady navíc jsou lidé, kteří celý život pracovali pouze na poli. Jsou tedy naprosto nekvalifikovaní, takže co sem může podnikatele přitáhnout? A že by vznikli podnikatelé z místních? Vzhledem k tomu, že naše kvalifikační struktura je jedna z nejnižších v republice, ne-li dokonce vůbec nejnížší, pak nemůžeme doufat, že by se zde našlo příliš mnoho podnikatelských štik. Celkově to tedy vidím dost fatálně.“ Navíc se zdá, že vznikla skupina lidí, pro kterou je celkově přijatelné, že pracovat nebudou. Tuto skupinu lidí, podle názoru mnohých expertů z úřadů práce, k práci nepřinutí žádná opatření zaměstnanosti. Kromě této skupiny ale podle Dvořáka vznikla ještě další skupina osob, která si na vesnicích zvykla na nízký příjem, podpora v nezaměstnanosti jim stačí a v kombinaci s vlastní produkcí ovoce, zeleniny a masa celkově vyjdou. Tito lidé se uspokojili a život v relativní chudobě se jim stal životním stylem. Z nezaměstnaných evidovaných na okresním úřadě ve Znojmě se podíl těchto lidí odhaduje až na třicet procent.

rozvoj" a „Stárnutí a česká společnost“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Demografii a v Sociologickém časopise. Do tisku připravil svou monografii Česká společnost stárne.

Literatura

- Clark, C. 1940. *Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan.
- Greenberg, M. E., S. B. Heintz 1994. *Jak odstranit bariéry*. Praha: Institute for East-West Studies.
- Gregor, M., L. Caha 1993. „Volby a okresy.“ *Sociologický časopis* 29: 493-515.
- Horálek, M. et al. 1993. *Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice 1991-1993*. Praha: Projekt Nadace Friedricha Eberta.
- Jahoda, M., P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel 1933. *Marienthal: The Sociography of Unemployed Community*. London: Tavistock.
- Jahoda, M. 1982. *Employment and Unemployment: A social psychological analysis*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Kříž, K. 1934. *Tragický vývoj nezaměstnanosti u nás: léta krize 1929-1934*. Praha: Svěcený.
- Kudernatsch, M. 1993. „Bojíme se nezaměstnanosti?“ *Ekonom* číslo 23.
- Mareš, P. 1993a. „Legitimacy of Privatization.“ Paper presented at the VIIth EADI General Conference, Berlin, September 13-18, 1993.
- Mareš, P. 1993b. „The Unemployment in the Czech Republic.“ The Conference on the Social Research on Social Policy, Amsterdam.
- Mareš, P. 1994a. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. SLON, Praha.
- Mareš, P. 1994b. *Some Characteristics of Unemployment in Czech Republic*. Brno: SPFFBU, G 34.
- Mareš, P., L. Musil 1994. „The Legitimacy of Privatisation: Two Case Studies of Privatised Enterprises.“ *Czech Sociological Review* 2: 187-197.
- Mareš, P., L. Musil, L. Rabušic 1991. *Is the Moravian Movement the Last Straw which the Moravians Grasp?* Brno: SPFFBU, G 34.
- Mareš, P., L. Musil, L. Rabušic 1994. „Values and the Welfare State in Czechoslovakia.“ In *The New Great Transformation?* ed. by G. A. Bryant, E. Mokrzycki. London: Routledge.
- Michnik, A. 1993. *Národní obroda*, 22. 11. 1993.
- Miškovská, O. 1994. „Poučné svízele na trhu práce.“ *Hospodářské noviny*, 3. 3. 1994.
- Možný, I. 1993. „An Attempt at Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 1: 199-210.
- Rabušic, L. 1994. „Populační projekce České republiky do r. 2030.“ *Demografie* č. 2.
- Rabušic, L., P. Mareš 1994. „Regionální nezaměstnanost v České republice.“ *Závěrečná zpráva Research Support Scheme of the Central European University in Prague*. Brno.
- Urwin, D. W., W. E. Paterson (ed.) 1990. *Politics in Western Europe Today*. London: Longman.

Summary

Our paper takes a regional perspective on Czech unemployment over the 1991-1993 period. Unemployment has become a new social problem in the transformed Czech society. Despite the fact that numbers of people experiencing unemployment thus far are low by European standards (about three percent of labour force), the phenomenon exists such that the society is forced to tackle it.

In our research report, we argue that the low unemployment rate (many economists would call the three percent unemployment rate the natural rate of unemployment, some would even call such a situation full employment) is a temporary phenomenon which reflects the first phase in the

transformation of the Czech economy. We call it the first wave of unemployment and we think that it will be succeeded by a second wave of much larger numbers of unemployed.

We identify some reasons for such low numbers: the ability of the growing private sector to absorb work force laid off by state enterprises, the growing tertiary sector, the slow privatisation of giant state enterprises, and the Czech government's efforts to maintain social peace: keeping unemployment low being at the top of the agenda of the Klaus administration. An indication of this can be seen in the Cabinet's preference for a high inflation rate (18% in 1993) and low unemployment rate, the very contrary to the Western governments' strategy which advocates low inflation at the cost of higher unemployment.

The reasons for our prediction of a second wave of unemployment hitting the Czech Republic are manifold: the Czech economy is gradually resembling that of Western counterparts, seeking the most effective technologies and management structures which will have necessary effects in structural unemployment; the present demographic situation is very different to that of developed nations: due to the Czech baby boom of 1974-1978, the proportion of the working force will continue to rise until 2000 (almost five percent increase). To increase job opportunities, the Czech economy will have to expand its capital: this constituting a problem in a technologically underdeveloped economy. The structural conditions of the Czech economy thus suggest that it is useful to be prepared for a higher unemployment rate of 10%-15% in the near future.

The unemployment data have been collected in all administrative regions of the Czech Republic (counties or „okresy“ in Czech) in the period from January 1991 till December 1993, to depict the main trends and to analyse the relations between some regional variables to regional unemployment rates.

First, the main trends of Czech regional unemployment rates are presented, followed by the typology of regions based on the course of the 1991-1993 development of regional unemployment measured as the difference of each regional unemployment rate from the national mean. The graphs show that five types of regions can be distinguished. They show that all regions have more or less kept their position in the unemployment rate over the entire three year period meaning that the level of unemployment has had a reproductive tendency. As our further analyses show, the intrinsic characteristic feature of Czech regional unemployment is that it is fundamentally based on the economic and social qualities of the respective regions: on the infrastructural level as on the qualification of the work force, and its demographic profile. Since these qualities have been formed for decades and are deep rooted in each region, it is quite clear why the level of regional unemployment is relatively rigid, stable and self-reproducing. As we show in the final section, a small inquiry among some directors of Regional Labour Offices suggest that these unemployment experts also perceive the whole problem with a certain fatalism („Unemployment in our region is high and will be high in the future. The problem has had a forty-five year maturation period and, as such, cannot be solved immediately“, says one of them). For these reasons the highest rate of unemployment has been permanently recorded in both North-Moravian and South-Moravian regions.

The fatalistic approach to unemployment can even be enhanced by our comparison of 1993 unemployment levels with that of the 1991-1993 period, where we can see many analogies, especially in regions of Moravia.

Among other hypotheses, we have tested those concerning the segmentation of the labour market. If this notion concerning the division of the labour market into several relatively independent segments, which place their own demands on the quality of the labour force, is true, then it means that the flow of workers and employees on such a market is limited and not totally free, especially in terms of the transition from the secondary labour market to the primary one. What is even worse, access to the primary market (which offers far better conditions in terms of career prospects, incomes and occupational prestige) is often denied to many social categories (e.g. women, ethnic minorities, low-qualified and low-educated workers).

Due to the lack of adequate data, we were only able to use regional educational structures (the proportion of the population with elementary, secondary and university education). As the simple regression showed, regions in Moravia (and also in South Bohemia) show a strong relation between the educational structure and unemployment rate (for instance, in North Moravia, a one percent increase in the proportion of the university-educated population would mean a 0.7% decrease in the unemployment rate). On the other hand, areas of Central and Western Bohemia showed almost no relation between these two variables.

It is generally recognised that various economic sectors suffer to varying degrees from unemployment. In the Czech Republic, regions with a higher proportion of men employed in trade and scientific research have experienced lower unemployment rates, while regions with a high proportion of both male and female in agriculture have experienced higher unemployment rates. The risk factor, in our view, has been the high proportion of regional populations in the primary sector. A stabilising factor has been the presence of a higher proportion of tertiary and quarter sector in the region. These have not only absorbed the laid-off labour force but also created favourable conditions for those leaving over-employed state enterprises in order to start up and run private business enterprises. The correlation between the number of entrepreneurs in a region and the regional unemployment rate has been negative and relatively strong. This indicates how important a role has been played by the growing private sector in the first wave of Czech unemployment. In 1991 and 1992, there was no correlation between regional unemployment and industrial output, nor between unemployment and the amount of money invested into regional economies. In 1993, however, a modest correlation (Pearson's $r = .40$) between the former variables appeared, and some correlation was found between the latter ($r = .25$).

A cluster analysis of regions with regard to the proportion of the population working in various sectors of the economy and the unemployment rate has revealed that all Czech regions can be divided into five groups (clusters). Graphic outputs are presented and each cluster is discussed.

Some methodological notes are also made. We express our dissatisfaction with the quality of existing data on unemployment. We argue that the currently available data on the general rate of unemployment is insufficient. To better understand regional unemployment, specific unemployment rates – e.g., the age-specific, gender-specific, education-specific – should be routinely calculated. Although some are occasionally published, they are not regularly available in a regional form.

Nová náboženská hnutí

Konfliktní formy religiozity v diferentním světě

DUŠAN LUŽNÝ*

Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

New Religious Movements

Conflicting Expressions of Religiosity in a Different World

Abstract: The phenomenon of new religious movements is a very important topic in the contemporary sociology of religion. The author suggests a classification of the new religious movements operating in the Czech Republic: 1. movements arising from European religious traditions, 2. movements arising from non-European religious traditions and 3. quasi-religious movements. The new religious movements are interpreted as legitimate expressions of religiosity in a culture based on the admission of differentness. Nevertheless, the activity of religious cults is a reason for religious conflicts. The focus of the paper is the description of some aspects of these conflicts and a basic presentation of new religious movements in the Czech Republic.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 499-511)

I. Krize legitimacy a nová religiozita

Fenomén nových náboženských hnutí je spojen se specifícností situace euroamerické kultury druhé poloviny XX. století. V tomto období je silně pocitována eroze legitimacy moderní kultury a dochází k zesílení pocitu probíhající fundamentální změny.

Příčiny krize legitimacy moderního světa mohou být nahlíženy různě. Podle amerického sociologa Roberta N. Bellaha, který analyzoval náboženské a sociální oživení 60. let, je to kolaps dvou interpretací skutečnosti, na kterých stojí moderní americká (a nejen americká) společnost – utilitárního individualismu a náboženství vycházející z bible.

Ve své podstatě šlo v 60. letech o krizi smyslu – o náboženskou krizi s různými sociálními a kulturními souvislostmi. Utilitární individualismus již nebyl schopen poskytnout smysluplný vzorec osobní a sociální existence. Zdůrazňováním maximalizace osobních zájmů zcela ignoroval existenci sociálního, přetvořil všechno na prostředky a zkorumpoval i biblickou tradici, která se tak pro mnohé stala pouhým prostředkem pro maximalizaci individuálních zájmů. Proto kriticismus 60. let odmítal nejen výsledky moderní sekulární společnosti (rozbití tradic, narušení rodiny a venkova, nárůst ekonomických a společenských sil, které nemohou být uspokojivě pochopeny a převedeny do termínů vlastního vědění a způsobů žití) spojené s působením utilitárního individualismu, ale byla také odmítnuta tradice biblických náboženství, která se zdála být pevně svázána s vládoucím status quo [srv. Bellah 1976].

Snahy o vytvoření humánnější alternativy vůči stávajícímu sociokulturnímu systému nabývaly různé podoby a sledovaly různé cíle – od politického boje za

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Dušan Lužný, Ústav religionistiky FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 32 12 58, E-mail: luzny.phil.muni.cz

celospolečenskou emancipaci (např. New Left) až po zintenzivnění individuálních prožitků (např. hippies). Zkušenosti z 60. a počátku 70. let nepříspěly k uskutečnění reálné sociokulturní alternativy vůči dominantnímu systému; jejich výsledkem však bylo zřetelnější uznání práva být odlišný. Toto rozšíření legitimacy diferentního platí jak v rámci naší kultury (alternativní životní styly, kontrakultura apod.), tak interkulturně (otřesení legitimacy hierarchické dominance euroamerické kultury nad ostatními kulturami).

Specifičností procesu legitimizace diferentního v druhé polovině XX. století je jeho globalistický, a tedy interkulturní rozměr. Posílení vzájemné provázanosti jednotlivých částí globálního společenství má výrazné důsledky nejen v oblasti ekonomiky a politiky, ale také ve sféře náboženství. Dříve relativně nezpochybnitelná legitimita domácích náboženských tradic je ohrožena každodenním střetem s náboženskými tradicemi jiných kultur, především islámu a náboženských tradic jižní a jihovýchodní Asie.

Vzájemné ovlivňování kultury Západu a Dálného Východu má dlouhou historii. Prostřednictvím koloniálního panství v Asii bylo však toto ovlivňování jednostranné. Teprve v druhé polovině XX. století zesílil explicitní vliv cizích kultur na kulturu moderní Evropy a Ameriky.

Mezi významné události, které znamenaly objevení se a šíření asijské náboženské tradice na Západě, patří Světový kongres náboženství, který se konal v Chicagu současně se Světovou výstavou v roce 1893 a kde se poprvé sešli zástupci všech velkých světových náboženství. Mezi řečníky snad nejvíce zaujal Swami Vivekananda, který v roce 1896 založil v New Yorku první organizaci pro americké hinduisty Vendanta Society. Buddhismus zde reprezentoval Anagarika Dharmapala z Cejlonu – několik dní po kongresu byli přijati první Američané do buddhistické organizace Maha Bodhi Samaj. Na kongresu také zaujala Annie Besantová, pozdější představitelka organizace, jejíž základy spočívají v učení hinduismu a buddhismu – Theosofické společnosti. Následoval vznik řady menších náboženských společenství.

Je logické, že zatímco v Británii se jako důsledek koloniálního panství nejvíce šířily směry pocházející z indického subkontinentu (théravádový buddhismus, hinduismus, sikhismus), ve Spojených státech to byly především formy japonského a čínského buddhismu. Při rozšiřování vlivu asijských kulturních tradic hrálo v USA velkou roli Západní pobřeží, kam přicházeli emigranti z Japonska a Číny. Proto právě v Kalifornii vznikaly první střediska zenového buddhismu a zde také působil významný propagátor zenu D. T. Suzuki. Všechny tyto a mnoho jiných aktivit a sociálních procesů připravily podmínky pro druhou velkou vlnu zájmu o kulturu Dálného Východu, která přišla v 60. a 70. letech a v různé intenzitě působí dodnes.

Nárůst zájmu o některá asijská náboženství byl spolupodmíněn některými událostmi po druhé světové válce v samotné Asii. Především to bylo proniknutí amerického liberalismu do tradičně uzavřeného Japonska, prosazení samostatnosti Indie a masový útěk uprchlíků v průběhu čínské revoluce do Hong Kongu. To připravilo podmínky pro snažší cestování i následnou domestikaci Japonců, Indů a Číňanů v západních zemích.¹

¹) Krátce si jen připomeňme příjezdy některých významných východních guruů a učitelů na Západ: 1964 – Šrí Chinmoy, 1965 – Swami Bhaktivéďanta Prabhupáda (Hare Kršna hnutí), Sant

Již od počátků procesu domestifikace nezápadních náboženských tradic se stalo zkoumání nových náboženských hnutí integrální součástí sociologie náboženství. Dnes již klasickou prací z počátečního období bádání v oblasti nových náboženství je práce Roberta Wuthnowa *The Consciousness Reformation* [1976]. Wuthnow vidí formování zájmu o nová náboženství v 60. a na počátku 70. let jako součást širokého procesu experimentování. V této době se na scéně objevuje fenomén kontrakultury, pro kterou je typické experimentování v oblasti politiky, ekonomiky, náboženství, rodiny, vzorů sexuálního chování a v oblasti volného času.

Politické experimentování se projevovalo ve snaze zavést nové a nebo modifikovat současné formy vládnutí. Konkrétním projevem tohoto experimentování byla činnost studentského protestního hnutí, anarchistických, socialistických a maoistických skupin mládeže. Ve sféře ekonomického života se ve snaze zformovat nezávislou samostatnou ekonomiku experimentování zaměřovalo k organizování zemědělských komunit, socialisticky řízených družstev, obchodu s léčivými a potravinami. Experimenty směřovaly také k vytváření alternativních životních stylů. Volná láska, komuny hippies, kampaně za svobodu menšin sexuálních (osvobození homosexuality) a rasových byly součástí procesu změny rodinných a obecně mezilidských hodnot.

Wuthnowova studie vycházela z empirického výzkumu, který provedl na jaře a v létě 1973 v oblasti San Francisco Bay Area, což byla velmi příhodná oblast pro studium sociálního experimentování. V oblasti náboženského života byla výzkumem zjištěna poměrně velká popularita náboženských hnutí, které Wuthnow rozdělil do tří kategorií – *kontrakturní* (které jsou odnoží nezápadních a nekřesťanských tradic): zen buddhismus, transcendentální meditace, joga, Hare Kršna, satanismus; *hnutí osobního růstu* (mají původ v západní kultuře, ale jsou v podstatě neutrální vůči křesťanské tradici): Erhard Seminars Training, Scientology, Synanon; *neokřesťanská hnutí* (nově vytvořené křesťanské skupiny): Christian World Liberation Front, Children for God, Jews for Jesus, Campus Crusade for Christ [Wuthnow 1976, 1978; Glock, Bellah 1976: 268].

I. Nová náboženská hnutí v České republice

Před rokem 1989 byl náboženský život v Československu silně regulován. Proto mnohá z nových náboženských hnutí u nás nepůsobila; ta, která existovala, byla v ilegalitě nebo svoji náboženskou činnost maskovala. Jako příklad může sloužit jóga, která našla útočiště pod ochranou tělovýchovných jednot, závodních klubů Revolučního odborového hnutí či různých zájmových kroužků. Po roce 1989 došlo k výraznému snížení regulace náboženského života ze strany státu. Následné náboženské oživení se projevuje ve dvou značně protikladných oblastech náboženského života – v aktivizaci katolické církve a v nárůstu nových náboženských hnutí. Jde tedy ve své podstatě o značně konfliktní fenomén.

Pro další explikaci problému je zcela nezbytné konkretizovat a klasifikovat nová náboženská hnutí a některé projevy nové religiozity v České republice. Podstatným

Keshavadas (Temple of Cosmic Wisdom), Thera Bode Vinita (Buddhist Vihara Society), 1968 – Yogi Bhajan (Sikh Dharma), 1969 – Tarthang Tulku (Nyingmapa), 1970 – Swami Rama (Himalayan Institute), 1971 – Swami Satchidananda (Integral Yoga Institute), Gurudev Chitrabhanu (Meditation International Center), Mahaj Ji (Divine Light Mission), 1971 – Sun Myung Moon (Unification Church), Vesant Paranjpe (Fivefold Path). [Srov. Melton 1987: 52]

hlediskem pro naši kvalifikaci je možnost konstituování (nebo již reálná existence) nových náboženství.² Uváděný výčet zde plní pouze ilustrativní funkci a v žádném případě si nečiní nárok na úplnost.³

1. náboženská hnutí vycházející z evropských náboženských tradic

Do této skupiny by patřilo především množství křesťanských, popř. židovských skupin.

Církev sjednocení

Oficiální název zní *Sdružení Ducha Svatého pro sjednocení světového křesťanstva*. U zrodu této organizace stál reverend Sun Myung Moon, který je považován za nového mesiáše. Ježíš byl Syn Boží, ale protože byl ve své misii neúspěšný, zmocnil Bůh reverenta Moona, aby napravil nejen věci duchovní, ale také sociální, ekonomické a politické. Církev vznikla v roce 1954 v Koreji. Dnes působí v mnoha státech světa. Hlavním posvátným textem je Boží princip.

Rodina

Náboženské hnutí známé také pod názvem *Rodina lásky* nebo *Boží děti* vzniklo v roce 1968. Založil ji David Berg. Jde o poměrně konfliktní náboženskou skupinu, která vyrostla z programu radikálního odmítnutí stávajícího sociálního pořádku. Hnutí je známé svojí „sexuální politikou“, kdy je sex chápán jako prostředek misijní činnosti.

2. náboženská hnutí vycházející z neevropských tradic

Velkou skupinu zde tvoří náboženská hnutí vycházející z velkých náboženských tradic Asie.

Jóga

Jde o poměrně značně vnitřně diferencovaný proud – od nejpopulárnější cvičení nízkých stupňů hathajógy, která se provádějí v mnoha sportovních organizacích, až po vysoké stupně různých jógických systémů omezené na poměrně malé skupinky osob. Ačkoliv je joginské hnutí tvořeno mnoha systémy, které se od sebe liší především prostředky, na které jednotlivé skupiny kladou hlavní důraz, v hlavních cílech si jednotlivé systémy neodporují – jde o cestu směřující ke „spojení“, „sjednocení“, tj. o uskutečnění „božství“ v člověku.

V našich poměrech pracuje mnoho joginských skupin s různým zaměřením. Jmenujme alespoň *Společnost Jóga v denním životě* (vychází ze systému, jehož autorem je Swámí Mahéšvaránanda), hnutí *Sahádža joga* (založeno na učení Šrí Matadží Nirmaly Déví), centrum Šrí Chinmoye, hnutí Ananda Marga a mnoho dalších.

Hare Kršna hnutí

Uctívání boha Kršny vycházející z tradičního indického kultu bhakti (oddané, vroucí lásky k osobnímu bohu) je na Západě spojeno s organizací International Society for Krishna Conciousness (ISKON, Mezinárodní společnost pro uvědomování si Kršny), kterou založil A. Č. Bhaktivédanta Swami Prabhupáda. Nejdůležitější rituální praxí členů

²) Některé otázky týkající se této problematiky jsme naznačili jinde, např. [Lužný 1994].

³) Každá ze zmíněných skupin by si zasloužila důslednou analýzu. Autor tohoto textu doufá, že v nejbližší době se takové vědecky orientované studie objeví. V současné době však bohužel neexistují.

hnutí je džapa – zpěvné pronášení Hare Kršna mantry, tedy svatých jmen Boha. V České republice existuje několik středisek hnutí (Praha, Brno, Lázně Kynžvart, Lichnová), přičemž nejdůležitější je ekologická farma Kršnúv Dvůr poblíž obce Chotýšany u Benešova.

Transcendentální meditace

V České republice se po roce 1989 objevily pokusy o šíření praxe systému známého pod označením Transcendentální meditace. Autor systému Maharishi Maheš Jogi vypracoval učení a praxi, která byla určitou dobu značně populární v západní Evropě a USA. U nás tento systém zatím nezískal větší množství stoupenců.

Ošo

V současné době se i u nás začínají organizovat skupinky vyznavačů nauky a náboženské praxe, jejíž autorem je Šrí Radžníš (Rajneesh) označovaný též jako Bhagwan nebo Ošo (Osho). Jeho nauka je specifickou směsicí hinduismu, džinismu, buddhismu, tantrismu, zenového buddhismu a taoismu. Známý je důraz, který je v tomto hnutí kladen fyzickým, a zvláště pak sexuálním, praktikám. Hnutí pracuje s mnoha meditačními technikami, z nichž nejznámější je bezesporu ta, kterou Bhagwan označuje jako dynamická meditace. Jako příklad střediska, kde se praktikuje tento systém, může sloužit Meditační centrum Gít v Lažanech.

Theravadový buddhismus

V českých zemích se dlouhou dobu buddhismus vyvíjel v těsném vztahu s některými oblastmi jóginského hnutí. V současné době v naší republice působí několik skupin, jejichž praxe vychází především z buddhistické tradice theravády. Jde např. o skupiny *Přátelé Dhammy* (Praha), *Bodhi* (Praha, Olomouc) atd., jejichž základní meditační technikou je samatha-vipassana (meditace klidu a vhledu).

Soto Zen

Tradice školy Soto japonského zen buddhismu je u nás reprezentována např. skupinou Soto Zen Praha. Základ praxe spočívá v meditaci v sedě za-zen.

Kwan Um

Tato škola vychází z tradice korejského zenu, přičemž na Západ toto učení přenesl mistr Dae Soen Sa Nim *Seung Sahn*, který je modifikoval a svůj systém nazval Kwan Um – Postřehni zvuk (tohoto světa). V praxi této školy se používá práce s koany, zpívání súter a manter apod. Důležitou součástí praxe jsou období intenzivní meditace, nazývaná *jong meng džon džin* (JMDD), jejichž délka je různá (od jednodenních až po několikátýdenní). Tento systém se praktikuje v Praze, Kladně a Brně.

Vadžradhata (Šambala)

V České republice existuje malá skupinka lidí praktikující tibetský buddhismus. Napojeni jsou na Vajradhatu International, což je organizace založená v roce 1970 Trungpou Rimpoče. Sdružuje meditační a studijní střediska tibetského buddhismu po celém světě, což představuje v současné době asi stovku center. V Evropě je hlavním centrem v německém Marburgu. U nás existují studijní skupinky v Jablonci nad Nisou, Praze a Brně, které pořádají pravidelná setkání, víkendové výcviky a také intenzivní měsíční meditační praxi, tzv. dathün.

Nichiren Shoshu – Soka Gakkai

Mezi buddhistické skupiny, které získávají na Západě stále další přívržence patří Nichiren Shoshu (Ničiren Šošu), jejíž kořeny leží v Japonsku 13. století u muže jménem *Nichiren* (1222-1282), který vycházel z tradice Tendai. V naší republice existuje skupinka přívrženců této buddhistické školy, avšak k větší popularitě tohoto hnutí zatím nedošlo. Náboženská praxe je založena především na recitování Lotosové sútry.

Baha'í

Mezi nejvíce se rozšiřující nové náboženské tradice patří bezesporu Baha'í, mající kořeny v Iránu (Persii) poloviny 19. století. U vzniku Baha'í stojí Mirza Ali Muhammad (1819-1850), Baha'u'llah (1817-1872) a Abdu'l-Baha (1844-1921). Jde o monoteistické náboženství, které chápe zakladatele všech hlavních světových (Mojžíše, Ježíše, Muhammada, Buddhu, Kršnu, Zoroastra a nyní i Baha'u'llaha) jako jednotlivé manifestace jediného Boha.

3. kvazináboženská hnutí

Fenomény, které zařazujeme do této skupiny, představují určitou, ještě ne zcela vyhraněnou, formu religiozity, která často postrádá vnitřní pevné uspořádání. Jde o skupiny s malou mírou vnitřních sociálních vazeb, a tedy i sociální kontroly a přijatých závazků. Tato hnutí jsou zajímavými příklady formujících se základů možných nových náboženství nebo nového náboženství.⁴

⁴) Použití pojmu „kvazireligiozní“ není zcela vhodné, protože předpokládá představu, že autor považuje některá hnutí za více náboženská a některá za méně náboženská. V pozadí se tedy nachází substanciální přístup v definování náboženství. Autor tohoto textu si je této skutečnosti vědom a předpokládá vědeckou diskusi o této problematice, protože právě fenomén nových náboženských hnutí (a zvláště pak skupiny označované v tomto textu jako kvazireligiozní) staví před badatele základní otázku – co je předmětem jeho výzkumného zájmu (např. náboženství) a jak k němu přistupovat (metodologie studia náboženství).

Do této skupiny nelze také zařazovat fenomény, které by šlo označit jako funkcionální alternativy náboženství – např. občanské náboženství a komunismus. Moderní společnost je společností značně sekularizovanou a heterogenní, proto žádná z náboženských skupin nemůže dnes bezesbýtku plnit tuto funkci. V pluralistické společnosti slouží jako základ sociálního konsensu jiný, nový systém významů, který se někdy stává sakrálním a slouží jako forma religiozity. Sociology náboženství bývá označován jako občanské náboženství.

Robert Bellah použil tento termín pro soubor náboženských věr, symbolů a rituálů čerpající z americké historické zkušenosti, která je interpretována v dimenzích transcendence. V případě USA jde především o oslavování zakladatelů Spojených států („Founding Fathers“), prvních prezidentů a význačných osob, o pompézní oslavy národních svátků a okázalé projevy úcty k národním symbolům. Současně dochází k vytváření specifické mytologie a ke zbožštění konkrétních osob z různých oblastí občanského života společnosti – např. prezidenti Jefferson, Roosevelt, Kennedy, nebo hrdinové úspěchu a bohatství, kteří se z chudoby propracovali k bohatství, nebo váleční hrdinové (viz rituální oslavy při návratu vojáků z války v Perském zálivu). Patří sem také vše, co bývá označováno jako „americký způsob života“.

Nejde samozřejmě jen o případ USA. I v dalších demokratických společnostech je tato forma religiozity založena na podobných základech - na kolektivně sdílené víře, rituálech a symbolech, které určují lidem osobní role jakožto občanům a jejich místo v prostoru, čase a historii.

V případě komunismu je otázka, zda šlo o čistě náboženský fenomén nebo o specifickou podobu občanského náboženství.

Hnutí lidských potenci

Jde o hnutí, které klade primární důraz na rozšiřování schopností jedince. Tyto schopnosti jsou vnímány okolním sociokulturním prostředím jako mimořádné a jejich dosažení vyžaduje od jedince jisté úsilí. Často jsou dosažené mimořádné schopnosti chápány jako dávno zapomenuté, zasunuté vlastnosti transcendentního původu. Konkrétním příkladem takových schopností může být mimosmyslové vnímání nebo léčitelství a psychotronika. Jednou z mnoha metod je např. *Silvova metoda kontroly mysli*, která má mimo jiné umožnit komunikaci s každou úrovní inteligence, od úrovně neživé přírody až po úroveň Vyšší Inteligence.

UFO

Poněkud jiný způsob víry v existenci vyšší inteligence a v možnost komunikace s ní představují vyznavači UFO. Tento zvláštní kult je směsicí prvků vysoce vyvinuté industriální epochy naší civilizace s prvky starých zaniklých kultur. Kolem víry v existenci inteligenci nepozemského vyššího typu se seskupují skupiny, které k vysvětlení UFO vytvářejí různá interpretací schémata s různou mírou náboženskosti a se zárodky ritu (např. prospěvování manter nebo jiných náboženských zpěvů, meditace apod.) a formulují učení, které obsahuje např. víru, že vyšší inteligentní bytosti mimozemského původu přišli na naši planetu, aby některé z nás zachránili. Existuje však opačná interpretace – UFO je chápáno jako nástroj Satana a mimozemšťané jsou viděni jako padlí andělé, kteří se připravují k invazi na naši planetu.

Scientology

Náboženská společnost založená v roce 1954 jako Scientologická církev je známá také pod světským názvem *dianetika*. Orientuje se na „péči o duši“, což představuje snahu rozvinout skryté duševní schopnosti jedince a dosáhnout úplné duchovní svobody. Jde o značně synkretickou formu náboženství čerpající z tradic asijských náboženství kombinovaných s některými přístupy západní psychologie. Hnutí je založeno na učení L. Rona Hubbarda (1911-1986).

Transpersonální psychologie

Změnu paradigmatu od čistě mechanistické vědy směrem k vědě nového syntetického typu postulují transpersonální psychologie, která se snaží spojit metody a poznatky moderní vědy s východní spiritualitou. Transpersonální zážitky jednotlivců potvrzují, podle představitelů tohoto hnutí, dávno zapomenuté poznatky mystických ezoterních proudů všech světových náboženských systémů. Transpersonální zážitky umožňují překonat omezené pojetí vlastního já a rozšířit vědomí já na všechny sféry univerza – od nejnižších úrovní projeveného světa až k nejvyšším úrovním sakrálního, posvátného světa. Transpersonální zkušenost vede jak k identifikaci vlastního já se subatomárními částmi hmoty, tak k zážitkům Stvořitele, k náhledu do tvůrčího procesu kosmu a zážitku Metakosmického prázdna.

Bojová umění

Stejně jako jóga, také tzv. asijská bojová umění jsou někdy v našich podmínkách redukována na pouhý tělocvik, ačkoliv jádro těchto systémů má náboženský význam. Nejenže vycházejí zcela explicitně z náboženských systémů jako je taoismus (např. kung-fu, tai-ti-guan apod.) a zenbuddhismus (karate, džudo, tendo, aikido a mnoho dalších), ale také vytvářejí vlastní významový systém, blízký náboženskému (např. určité

rituály). Snad nejzřetelněji se tato skutečnost ilustruje na příkladu *aikido*, které patří do široké oblasti japonských bojových umění označovaných společným názvem *budó*.

Aikido ve volném výkladu znamená cesta harmonie s energií naplňující naše universum, cesta harmonie s přírodou a se sebou samým. Principem praktických technik je harmonizovat vlastní existenci s tímto universem a v případě, že tuto harmonii někdo poruší silou, využít této síly k dosažení původní harmonie. Jde tedy o praktickou aplikaci čínského principu *wu-wej* (ne-konání). V případě bojových umění však nejde o samostatný náboženský systém.

Zelené náboženství

Fakt ekologického ohrožení posiluje religiozní tendence v současném environmentalismu, přičemž nejde podle našeho názoru o návrat k dominantní náboženské tradici západního křesťanství, ale o formulaci zárodků nového náboženského systému. Jako příklad může sloužit *deep ecology*, kde jsou zcela zřetelné např. prvky šamanismu a východního mysticismu. Vedle věroučné stránky, která obsahuje i novou mytologii (Gaia apod.) vytváří „zelené náboženství“ rituální praktiky i akční sociální skupiny, splňuje tedy předpoklady, abychom je mohli vnímat jako formující se nové náboženství.

New Age

Hnutí Nového věku (New Age) nepředstavuje organizovanou podobu hnutí. Jde o proud myšlení, ve kterém se prolíná mnoho prvků z již zmíněných hnutí, přičemž zároveň dochází k ožívování dalších náboženských tradic – spiritismu, astrologie apod. Z astrologie také pochází představa, že vždy asi po dvou tisíci letech se Slunce dostává při jarní rovnodennosti do jiného souhvězdí zvěrokruhu a tím se mění jeho vliv na osud naší planety. A právě v dnešní době dochází k přechodu Slunce ze znamení Ryb do znamení Vodnáře. Tím se mění kvalitativně charakter dnešní doby, včetně náboženství. Zatímco období Ryb bylo obdobím křesťanství, nový věk Vodnáře bude věkem nového náboženství.

III. Náboženská hnutí

Náboženská hnutí vznikají jako výraz snahy změnit systém víry, hodnot, symbolů a praktik. Jde tedy o pohyb již ve svých základech značně konfliktní. Nejen míra sociálního napětí mezi novou náboženskou skupinou a okolní společností, ale především orientace tohoto náboženského konfliktu, je určujícím prvkem pro vymezení nových náboženských hnutí. Je třeba rozlišit, zda jde o konflikt uvnitř již existující náboženské tradice, nebo zda jde o formování nového náboženství. Jinými slovy, zda jde v případě náboženské skupiny o sektu nebo o kult.

Pod pojmem *seкта* zde chápeme určité etapy ve vývoji náboženské skupiny 1. vzniklé jako důsledek hereze v rámci domácích náboženských tradic, 2. nemající rozvinutou byrokratickou strukturu a nevytvářející vyšší organizační jednotky, přičemž je tato skupina 3. v konfliktu se sociálním prostředím, ve kterém existuje, a 4. členství je dáno volným aktem.

Kult je označení pro počáteční etapu vývoje náboženské skupiny, která nevznikla v důsledku odštěpení od domácí náboženské tradice, která má být očištěna (jak je tomu v případě sekty), ale vznikla jako 1. výraz snahy zavést nové náboženství. Stejně jako

v počátečním období sekty, také kult 2. nemá rozvinutou byrokratickou strukturu, 3. je v konfliktu se svým sociálním okolím, a také s převládající domácí náboženskou tradicí.

Základní rozdíl mezi sektou a kultem lze vyjádřit slovy Starka a Bainbridge: sekty jsou deviantní hnutí, která existují uvnitř nedevariantní náboženské tradice, kulty jsou deviantní náboženská hnutí v rámci deviantní náboženské tradice. Kult může představovat buď náboženskou inovaci (na základě prvků domácí tradice vytváří nové náboženství), nebo náboženský import (snaha domestikovat cizí náboženskou tradici, byť v modifikované formě). V případě náboženské inovace jde o revitalizaci již existující, dominantním náboženským systémem potlačené religiozity. Kulty náboženského importu představují často určitou část nebo modifikaci v jiné kultuře zavedené náboženské tradice [Stark, Bainbridge 1985: 25-26]. Příkladem náboženské inovace může být západní esoterika, spiritismus, ale také satanismus. Náboženský import je představován např. hnutím Hare Kršna, jóga, různými buddhistickými skupinami atd.

Avšak pro řadu nových náboženských hnutí je typická tendence k synkrezí. Prvky různých náboženských a sociokulturních tradic jsou spojovány ve snaze vytvořit náboženský systém, který by syntetizoval náboženská poznání různých kultur. Jako klasický příklad uveďme proud označovaný jako New Age, který může představovat směsici mnoha různorodých náboženských hnutí a tradic (mnohé z nich byly v tomto textu zmíněny) včetně modifikovaných tradic náboženství přírodních národů (šamanismus, magie, kouzelnictví), astrologie apod.

Fenomén kultů je zřetelným výrazem odklonu jisté části věřících od tradičních institucionalizovaných církví. Není výrazem snižování religiozity, ale projevem změněných sociokulturních podmínek hospodářsky rozvinutých liberálních společností. Vedle kultů, které jsou do jisté míry organizovány, se v situaci individualizace náboženských prožitků objevují kulty, které prakticky nepředstavují žádnou formu organizovaného náboženského hnutí a u kterých se „příslušnost“ ke kultu projevuje značně neformálně – návštěvami přednášek, nákupem knih, časopisů, hudebních nahrávek apod., popř. účasti na různých výcvikových a školicích kurzech. Tak je tomu často např. u kultu UFO, hnutí léčitelů, astrologie, psychotroniky, New Age.

V této práci se zaměřujeme především na kulty náboženského nebo kvazireligiozního charakteru. Vzhledem k tomu, že všechny tyto pojmy vznikly v rámci vědeckého myšlení euroamerického typu a sloužily jako nástroje k popisu náboženské situace v Evropě a severní Americe, vidíme jejich uplatnění mimo tento kulturní rámec jako značně problematické.⁵

IV. Náboženský konflikt a úspěšnost nových náboženských hnutí

Náboženská změna, která je obsažena v samotné existenci kultů je příčinou poměrně intenzivního náboženského konfliktu. Napětí mezi kultem a jeho sociálním prostředím (zahrnující jak sekulární společnost, tak zavedené cirkve) má různý charakter a nabývá různé intenzity. Nová náboženská hnutí posilují obraz vlastní výjimečnosti kritikou

⁵Někteří autoři ve snaze aplikovat pojmy západní vědy používají termíny sekta či nová náboženská hnutí i na náboženskou situaci odlišných náboženských tradic. Např. někdy se hovoří o tzv. nových náboženských hnutích v Japonsku nebo o hinduistickém sektářství. Podle našeho názoru je v takových případech třeba chápat použití těchto pojmů jako více méně ilustrativní či obrazné. Charakter převážné většiny neevropských náboženství nedovoluje podle našeho názoru použití těchto pojmů v přísně vědeckém významu.

církevní akceptace sekulární společnosti a kritikou samotné sekulární společnosti. V případě některých kvazireligiozních hnutí se tento aspekt transformuje do podoby kritiky fyzikálně mechanistického paradigmatu vědy a myšlení (transpersonální psychologie) nebo do kritiky instrumentálně racionální technologie a ideologie pokroku (zelené náboženství).

A naopak, kulty jsou velmi často prezentovány jako fanatické nebezpečné destruktivní skupiny, kde dochází k vymývání mozků a ke ztrátě vlastní identity věřícího. Případy, jako hromadná sebevražda členů skupiny Svatyně lidu (People's Temple) v roce 1978, případ skupiny davidianů, jejichž jádro včetně vůdce Davida Koreshe zahynulo v roce 1993 při útoku speciálních jednotek FBI, a masová smrt členů Řádu chrámu slunce v roce 1994 ve Švýcarsku jsou vždy uváděny jako příklady nebezpečnosti sekt a kultů. Náboženský konflikt okolo kultů dostává také institucionální ráz. Na jedné straně vznikají organizace bojující proti novým náboženským hnutím (organizace v sociologické literatuře označované jako anti-cult movement). Na straně druhé organizace ochraňující existenci nových náboženských hnutí a bojující proti anti-cult movement. [Srv. Bromley, Shupe 1987; Beckford 1983; Robbins 1988]

Také v České republice došlo k organizačnímu formalizování náboženského konfliktu okolo kultů a nových náboženských hnutí. Za speciální organizaci poukazující na nebezpečnost nových náboženských hnutí lze považovat *Společnost pro studium sekt a nových náboženských směrů*. Naopak, *Společnost za náboženskou svobodu* chápe svoji činnost jako obranu proti různým „sektobijcům“. Jedna strana hovoří o nebezpečí *brainwashingu* (manipulování členů náboženské skupiny na základě vstupního „vymytí mozku“), [srv. Remeš 1994] druhá skupina poukazuje na nebezpečí cíleného manipulování veřejným míněním v neprospěch malých náboženských skupin a na nebezpečí jejich kriminalizace. [Srv. *Informační* 1993]

Nebezpečnost kultů (popř. sekt) je oblíbeným tématem mnoha studií, avšak je třeba si položit otázku, zda kulty neplní i pozitivní funkce, a pokud ano, pak jaké. Náboženská resocializace, tedy konverze člena kultu bývá často výrazem náboženského protestu a kulty mohou představovat přijatelnou formu socializace „problémových“ a rebelujících jedinců. Etika mnoha konfliktních náboženských skupin je etikou, která je akceptována širším sociálním okolím – sexuální střídmost, odmítání drog, vyhýbání se násilí apod. Možným motivem konverze u některých členů kultů a sekt může být hodnota služby, snaha být netradičním způsobem užitečný nebo přísnější dodržování tradičních morálních norem. Kulty tak mohou být oblastí, kde si jedinec prostřednictvím života ve skupině, kterou okolní společnost vnímá jako deviantní, osvojuje nedevariantní hodnoty této společnosti.

Zkušenosti ze zemí, kde akademický výzkum nových náboženských hnutí probíhá již delší dobu, ukazují na další rovinu konfliktu okolo nových náboženství – konflikt mezi tzv. odborníky na sekty (tedy členy anti-cult movement) a badateli zabývajícími se vědeckým výzkumem tohoto fenoménu. Vědci jsou osočováni z „vědecké nekorektnosti“, z „ospravedlňování sekt“ apod. [Baumann 1994] Tento vývoj lze předpokládat i v našich poměrech.

Přes všechny konflikty, jež existence nových náboženských hnutí sebou přináší (a nebo právě kvůli nim), lze konstatovat nárůst počtu hnutí. K poměrně překvapivému závěru došel Rodney Stark: ve srovnání s USA je Evropa zaplavena nestandardními

náboženskými hnutími [Stark, 1993: 392]. Počet center indických a východních kultů je v přepočtu na počet obyvatel v západní Evropě vyšší než ve Spojených státech.⁶

V České republice došlo v letech 1989-91 k prudkému nárůstu zájmu veřejnosti o alternativní náboženské (ale i sociální) ideje. [Lužný 1992] V tomto období existovala poměrně silná otevřenost vůči „netradičním“ přístupům. Následný vývoj však směřoval k prosazování konzervativnějších přístupů a k posílení materiálních hodnotových orientací. Zájem široké veřejnosti o alternativní náboženské ideje (ale také o alternativní životní styl) sice opadl nebo se redukoval na konzumenskou percepci těchto idejí, avšak vedle toho dochází k dalšímu rozšiřování spektra náboženských skupin, které v této práci označujeme jako kulty. Lze říci, že každou chvíli vzniká v našich podmínkách další náboženská skupina neortodoxního a „netradičního“ zaměření.

V. Náboženství ve světě plurality – pokus o interpretaci

V této studii se snažíme fenomén kultů (a nových náboženských hnutí obecně) pojímat jako specifický výraz socio-kulturní situace euroamerické civilizace v druhé polovině XX. století.

Fenomén kultů chápeme jako projev náboženského života v kultuře, která směřuje k radikálnímu uznání legitimacy diferentního nejen uvnitř vlastní kultury, ale i ve vztahu k odlišným kulturním a náboženským tradicím.

Fakt globality dnešního světa, vytvářející tíživou existenci globálního problému, který je utvářen v různých rovinách (interkulturní dialog, ekologický problém, problém Sever-Jih), znamená fakticky novou sociokulturní situaci, ve které je nutno změnit základní kameny našeho obrazu světa. Dříve nikdy lidstvo nemělo možnost zničit svoji samotnou existenci a ještě nikdy nemělo nutnost vytvořit globální společenství, ve kterém by přežilo společně. Tento fakt přispěl k formování nového pohledu na svět i na vlastní (tedy euroamerickou) kulturu.

Kulturní konstruování světa jako vnitřně nediferencované univerzality se zdá být nevyhovující. V této představě pod vlivem obsese Jedním vystupuje svět jako Jeden, kde je Jedna Pravda, Jedno Dobro, jeden Bůh, jeden Vůdce. Je pro něj typické kázání, kulturní export a expanze. Svět je vnímán hierarchicky. Konkrétní je terorizováno abstraktním a univerzálním.

V nové sociokulturní situaci se formuje konstrukce světa jako společenství, které je tvořeno mnoha světy. Svět je nahlížen jako horizontální pluralita, ve které je parciálnost chráněna a kde je konflikt mezi diferentním vnímán jako běžný stav věcí.

Tento sociokulturní proces je dán nejen vnějšími vlivy (např. intenzivním kontaktem mezi kulturními diferentnostmi), ale také vlivy intrakulturními. Euroamerická společnost je společností mnoha životních forem a mnoha významových struktur, které žijí vedle sebe a navzájem se ovlivňují.⁷

⁶) Stark hovoří o počtu 1,8 středisek na milion obyvatel v západní Evropě a 1,3 v USA. V některých evropských zemích dosahuje tento ukazatel v polovině 80. let poměrně vysokých hodnot – Švýcarsko 3,8, Skotsko 3,2, Dánsko 3,1, Anglie a Wales 3,0. Naproti tomu v jiných státech se tyto hodnoty pohybovaly na poměrně nižší úrovni než v USA – Belgie 1,0, Itálie 0,7, Španělsko 0,6. [Stark 1993: 390; srv. Stark, Bainbridge 1985]

⁷) Tyto skutečnosti vedou některé autory k postulaci postmoderního náboženského paradigmatu. Mezi takové autory patří např. význačný teolog Hans Küng.

Bylo by však chybou se domnívat, že diferentnost náboženských forem je specifikou pouze dnešní doby. Přesto právě v poslední čtvrtině XX. století sílí hnutí, která směřují proti stávajícímu hierarchickému pojetí světa, přicházejí s novými perspektivami a přispívají k reflexi nové sociokulturní situace. V této perspektivě lze nahlížet na nové náboženské hnutí jako na součást širšího proudu změn v hodnotových orientacích, které probíhají v některých částech populace západních zemích. [Srv. Hillmann 1989; Inglehart 1977, 1990]

DUŠAN LUŽNÝ vystudoval sociologii na univerzitě v Brně. V letech 1987-1992 působil na pracovištích ČSAV. Nyní přednáší na Ústavu religionistiky FF MU problematiku nové religiozity a sociologie náboženství.

Literatura

- Barker, B. 1983. „New Religious Movements in Britain. Context and Membership“. *Social Compass* 30, No. 1.
- Baumann, M. 1994. „The Stigmatization of Religious Studies as an Aspect of the Debate on the New Religious Movements in Germany“. Příspěvek na Conference on New Religions and New Religiosity, pořádané Research Network on New Religions v Kodani v srpnu 1994.
- Beckford, J. A. 1983. „The Public Response to New Religious Movements in Britain“. *Social Compass* 30, No. 1.
- Bellah, R. N. 1976. „New Religious Consciousness and the Crisis in Modernity.“ Pp. 336-339 in *The New Religious Consciousness*, ed. by C. Y. Glock and R. N. Bellah. Berkeley: University of California Press.
- Bromley, D. G., P. E. Hammond (eds.) 1987. *The Future of New Religious Movements*. Macon: Mercer University.
- Bromley, D. G., A. Shupe 1987. „The Future of Anticult Movement.“ Pp. 221-234 in *The Future of New Religious Movements*, ed. by D. G. Bromley, P. E. Hammond. Macon: Mercer University. Beckford 1983; Robbins 1988: 175-178
- Glock, C. Y., R. N. Bellah (eds.) 1976. *The New Religious Consciousness*. Berkeley: University of California Press.
- Hillmann, K. H. 1989. *Wertwandel. Zur Frage soziokultureller Voraussetzungen alternativer Lebensformen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Informační list 1993. Sdružení za náboženskou svobodu, č. 1, podzim 1993.
- Lužný, D. 1992. „1989 nian hou yazhou zongjiao zai jiekeshiluofake deyingxiang“ [Vliv asijských náboženství v Československu po roce 1989]. *Shijie zongjiao ziliao*, No. 4.
- Lužný, D. 1994. „Nová religiozita (metodologické poznámky).“ *Religio* 2, č. 1.
- Melton, J. Gordon 1987. *How New Is New? The Flowering of the „New“ Religious Consciousness since 1965*. Bromley: Hammond.
- Remeš, P. 1994. „Mentální programování jako průvodní jev nového sektářství.“ *Religio* 2, č. 1.
- Robbins, T. 1988. „Cults, Converts nad Charisma: The Sociology of New Religious Movements.“ *Current Sociology* 36: 175-178.
- Stark, R., W. S. Bainbridge 1985. *The Future of Religion. Secularization, Revival and Cult Formation*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California.
- Stark, R. 1993. „Europe's Receptivity to New Religious Movements: Round Two.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 32, No. 4.

Wuthnow, R. 1976. *The Consciousness Reformation*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California.

Wuthnow, R. 1978. *Experimentation in American Religion*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California.

Summary

The crisis of legitimacy of the modern Euro-american socio-cultural system prepared the way for the successful development of many new religious movements. The present religious awakening in the Czech Republic has a different character to that in the West Europe and North America of the 60's and 70's, although common to both is the enormous number of new religious movements.

The author divides those movements into three groups: 1. religious movements arising from European religious traditions (e.g. the Unification Church, Family – Children of Good), 2. religious movements arising from non-European traditions (e.g. yoga, the Hare Krishna Movement, Maharishi Mahesh Yogi's Transcendental Meditation, Bhagwan Rajneesh's Movements, Buddhism – Theravada, Soto Zen, Kwan Um, Vajradhata (Shambhala), Nichiren Shoshu – Soka Gakkai, Baha'i), 3. quasi-religious movements (e.g. Human Potential Movements, UFO cults, scientology, transpersonal psychology, green religion).

The activity of new religious movements also causes the articulation of religious conflicts. The Society for the Study of Sects and the Society for Religious Freedom are institutions that may be introduced as an expression of such religious conflicts in the Czech Republic.

It is necessary to understand the rise of new religious movements as part of the process of socio-cultural change.

Zmírnění konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku*

HANA LIBROVÁ**

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Voluntary Moderation in Consumption – A Prestige Life-Style in the Netherlands

Abstract: The article presents information on sociological research from the Netherlands on the more austere lifestyle of higher status groups, e.g. the use of cars, fuel, clothing and others aspects of consumption relevant to the environment. Researching the motivation behind this, W. Aarts and C. Schmidt stress both the social prestige of voluntary moderation and the high level of environmental awareness. They suggest the probable future social spread by means of a trickle-down effect to lower social strata.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 513-521)

Nabádavé volání po změnách ve způsobu života v bohatých zemích, po snížení objemu spotřeby, je stará píseň. Myslíme-li na ekologický kontext, naplno zazněla v roce 1972 ve finále klasických *Mezí růstu*. Od té doby ji opakují téměř všichni ekologičtí a ekologizující autoři, aniž by se v konkrétnější a reálné poloze zamýšleli nad tím, zda a za jakých podmínek mohou být jejich výzvy vyslyšeny.

Sociologové překvapivě pozdě pochopili, že tyto stereotypní apely k obyvatelům bohatých zemí jsou zároveň výzvou pro empirické sociologické poznání. Teprve před nedávnem se začali ptát: naslouchá vůbec někdo volání po skromnějším životě a je ochoten podle něho proměňovat svůj život?

Ovšem, na tuto otázku zčásti odpověděl, aniž by to bylo jeho přímým záměrem, známý Inglehartův longitudinální výzkum [Inglehart 1977, 1990; viz též Rabušic 1990] „tiché revoluce“. Doložil, že v průmyslově vyspělých zemích roste počet lidí, kteří se slovně hlásí k postmaterialistickým hodnotám. Připomeňme, že Holandsko zaujímá v podílu tzv. postmaterialistů první místo.

Historická analýza [Campbell 1987] však ukazuje, že hodnota skromnosti byla v Holandsku proklamována i v minulosti (pověstná holandská šetrnost). Bez ohledu na asketickou rétoriku bohatí Holanďané vydatně utráceli. Pokud se tehdy a později zdálo, že žijí podle kalvinistické doktríny, tak prý proto, že peníze utráceli skrytě v interiérech svých domů [Schama 1987].

Sociologové na univerzitě v Amsterdamu (Graduate School for Social Science), vyburcováni patrně Inglehartovým zjištěním o primátu současných Holanďanů v počtu deklarovaných postmaterialistů, pojali v roce 1990 záměr empiricky zkoumat, zda je

*) Děkuji kolegovi Szaló Csabovi. Dal mi k dispozici publikace, které jsou základem tohoto textu. Děkuji také Ivo Možnému, který mi před časem po návratu z Holandska barvitě líčil, jak v domácnostech univerzitních profesorů poznal z autopsie vybraný sklon k zmírnění spotřeby.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Hana Librová, CSc., Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 32 12 58, fax (05) 41 12 21 41, e-mail: sclg@phil.muni.cz

v jejich zemi snaha o zmírnění spotřeby reálně žita. Jejich výzkumný projekt má název „Condition for a moral code of moderation“ a je součástí širšího programu – „Global Biosphere National Program“.

Výsledky práce na projektu jsou postupně publikovány. Tento článek referuje o prvních výsledcích empirických šetření, které publikovala W. Aarts [1993] a které v širších teoretických souvislostech rozvinul C. Schmidt [1993]. Holandské poznatky uvádíme bez komparujícího komentáře, a to navzdory tomu, že se na mnoha místech přímo nabízí, ba vnucuje. Existuje totiž analogický, nezávisle realizovaný český výzkum na velmi blízké téma [Librová 1994]. Takové srovnání holandské a české dobrovolné skromnosti se chystáme publikovat později v naději, že získáme další informace, které budou v Holandsku teprve publikovány.

Metoda

Citovaná studie byla výrazně typologicky zaměřená. Neusiluje o statisticky reprezentativní vyjádření. Spokojuje se se souborem z hlediska zvyklostí českých šetření povážlivě malým: staví na dotazování v desíti domácnostech, vyhledaných metodou „sněhové koule“. Za domácnost vypovídal vždy jeden dospělý člen.¹ Kritériem pro výběr bylo praktikování nějaké podoby snížení konzumu, např. ochota zřici se automobilu, vybavení domácnosti, významné šetření elektrickou energií.

Výzkum byl zaměřen na hledání skromnějších forem života ve vyšších příjmových kategoriích obyvatelstva, tj. mezi lidmi, kteří pravděpodobně nejsou ke snížení spotřeby ekonomicky nuceni. Autoři nadto vycházejí z předpokladu, že „lidé se mohou rozhodnout mít méně, jen pokud měli víc“ [Aarts 1993: 1].

Empirická část výzkumu byla realizována pomocí polostandardizovaného interview. Rozhovory se zaměřily na bližší poznání těch dimenzí konzumu, které mají největší a relativně přímý vliv na životní prostředí.² Kromě spotřeby energie a vybavení domácnosti výzkumníky zajímala prostorová mobilita. Dále byly zjišťovány verbalizované postoje k šetrnosti a k luxusu. Ve volné části rozhovorů se hovořilo o historii spotřeby v domácnosti a o motivech pro zmírňování spotřeby.

Charakteristika snížení konzumu

Výzkum přinesl základní konstatování: ve zkoumaném souboru byla spotřeba podstatně nižší než v běžných holandských domácnostech. Tato skutečnost se však týká jen některých, ekologicky nápadně riskantních dimenzí konzumu; v mnoha případech jde takové omezení ruku v ruce s „nadspotřebou“ („overconsumption“) v jiných sférách spotřeby.

Konzumpční vzorce jsou přitom nápadně variabilní, což již popsali v amerických domácnostech Elgin [1981] a Richins a Scott [1992]. Domácnosti v souboru se navzájem liší mírou „stářím“ změn ve spotřebě a také v jejich struktuře. Některé se snaží o změnu ve všech sledovaných dimenzích, jiné do souboru spadají jen tím, že nemají auto, případně, že se dokáží zřici snadno oželtitelných předmětů – např. výrobků z tropického dřeva nebo užívání monočlánků.

Většina dotázaných klade důraz na neformální zařízení bytu a styl oblečení. Nemá přitom námitek proti věcem z druhé ruky, „dědí“ zejména dětské oblečení a hračky.

¹) Věk respondentů se pohyboval mezi 30. a 50. rokem.

²) Jak jsme uvedli, tyto dimenze byly zároveň použity jako výběrové kritérium.

Respondenti nakupují i v „second hands“ obchodech. Typické je sdílení předmětů s jinými domácnostmi (např. auta nebo pračky).

Někteří dotázaní se vzdávají vlastnictví domu a bydlení ve velkých domech. Jedna z rodin si záměrně pronajala byt v „integrovaném“ domě, kde vedle sebe bydlí handicapovaní s jinými lidmi.

Jako nejvyhraněnější případy souboru uvádí W. Aarts dva „skrbliky“ („misers“). Už před lety prodali auto a nastěhovali se do malých bytů. Hledají nejlevnější a neekonomičtější způsoby, jak vytápět byt, vařit, šatit se, prát apod. Zpochybňují zvyk dávat lidem ve svém okolí dárky a holandskou zvyklost věnovat květiny. Zjišťují, že jsou schopni omezovat spotřebu víc a víc.

Změna v konzumu bývá výsledkem přemýšlení a uvědomělého experimentování. Holanďáci záměrně skromní si uvědomují moc některých konzumních předmětů a dělají různá vnější opatření, aby jí unikli. Snaží se lákavé spotřební věci držet mimo přímý dosah. Jeden manželský pár nechce mít vlastní auto, raději si je dvakrát týdně půjčuje. Dohodl se přitom, že bude platit navíc za každý kilometr jízdy. Jeden majitel auta v souboru záměrně vozidlo garážuje na druhém konci Amsterdamu. Jiní lidé, ač kuřáci, zásadně u sebe nemají cigarety a pokud jim někdo cigaretu nabídne, vždy s ní odcházejí mimo dům, do zahrady. Televizor umístili v domě o poschodí výš; jeho spuštění tak vyžaduje víc námahy než ono „stisknutí knoflíku“. Respondenti připouštějí, že ne vždy je pro ně snadné dodržovat svá předsevzetí o omezení spotřeby, bojují však o ně.

Vše je usnadněno, má-li záměrně skromný Holanďan přátele, členy rodiny, sousedy, kteří mají stejné spotřební vzorce a kteří se vzájemně ve svých postojích a chování utvrzují. V okruhu „svých“ snadněji odolávají spotřebním svodům.

Pochopitelným důsledkem programové šetrnosti je přebytek peněz. Tento problém bývá řešen změnou zaměstnání za méně placené, případně přijetím práce na část úvazku³ a někdy růstem spotřeby v jiných dimenzích, jak jsme se již zmínili.

Jeden respondent charakterizoval svůj způsob života: „sirku nadvakrát – flašu najednů“⁴ („peny-wise and pound-foolish“). Chtěl tím říci, že v každodenním životě a v drobnostech peníze vydává s rozvahou a promyšleně. „Jsem proti automatismu, podle nějž plovárna nebo kino vždycky pro děti znamená zmrzlinu nebo chipsy“. Jeho rodina si zato povolí a utrácí peníze v ritualizovaných situacích, jako je nákladná daleká dovolená nebo jako jsou večeře v drahých restauracích. Jiné podobné rodiny si dopřávají náročné koníčky, knihy, divadlo, navštěvují operu, kupují umělecké předměty.

Tyto nemateriální aktivity respondenti shledávají ekologicky neškodnými.⁵ Nezůstává po nich odpad, ale vzpomínky. Jeden dotázaný v této souvislosti poznamenal: „Lidé, zvláště ti chudší, si myslí, že by měli dětem koupit všechno nové, jinak se jim zdá, že se o ně dost nestarají. Zdá se jim, že péče spočívá v předmětech.“

Jedním z nejnápadnějších rysů popsané regulace spotřeby je její progredující charakter. Lidé procházejí na základě nových informací učebním procesem a jejich

³) Není jasné, jak se tito lidé dostali do zkoumaného souboru, který je definován vysokými příjmy.

⁴) V překladu jsem si pomohla výrokem svého slováckého dědečka. Převod anglických výrazů do češtiny požaduje recenzent tohoto článku.

⁵) Jenom za velmi specifických okolností by to mohlo platit i pro onu dalekou dovolenou.

úsporné spotřební vzorce se upevňují a rozrůstají. Zvláště zřetelný je růst nechuti k automobilismu.

Mnozí dotázaní se zmiňují, jak v průběhu let proměňovali své chování ve více dimenzích. Získávali totiž více a více informací o ekologicky negativních aspektech svého chování. Změny ve spotřebě se dějí postupně, protože lidé jsou schopni obsáhnout a internalizovat jen limitované množství nových informací, dříve než mohou přijmout informace nové. Břímě změny je přitom méně náročné, nespočívá-li jenom na ramenech jednotlivců, ale stává-li postupně samozřejmou součástí každodenního života pro širší okruh lidí, příp. celé společnosti. To platí např. pro bezfosfátové detergenty, které jsou dnes v Holandsku kupovány automaticky, bez nároků na úvahu a rozhodování spotřebitele.

Někteří respondenti hovoří o tom, že nejsou schopni držet v praktickém životě krok se svým rostoucím zájmem o ekologická řešení a se svými předsevzetími: „Stále vlastním auto, ale jednoho dne s tím udělám konec.“ Vnější a vnitřní tlak není zatím dost silný, aby je přiměl k rozhodnutí: „Jsem na auto tak zvyklý, že si bez něho neumím život představit.“

Uvažujeme-li obecně o ekologických změnách ve spotřebě, vidíme, že mají dvě dimenze: jedna představuje omezování v *objemu spotřeby*, druhá (tzv. metoda drobných kroků) spočívá v ekologicky příznivém *modifikování výběru* mezi nakupovanými předměty. Lidé se při rozhodování o koupi nějakého předmětu zajímají, jak jeho výroba – ve srovnání s výrobou jiné věci – ovlivnila životní prostředí a jaký bude ekologický dopad jeho užívání. Typické je, že tito lidé jsou zákazníci tzv. organických obchodů, obchodů s „biopotravinami“, dětem kupují dřevěné hračky, v bytech mají zásadně přírodní materiály – dřevo, vlnu, bavlnu.

Respondenti holandského výzkumu modifikovali svou spotřebu v obou těchto dimenzích. W. Aarts však poukazuje na problém mezi ekology trvale diskutovaný: Jakkoli jsou i podle prezentovaného výzkumu informace o ekologických efektech spotřeby⁶ důležitou součástí pro vytváření ekologicky příznivého životního způsobu, nesou s sebou riziko. Nejsou vždy podnětem ke snížení spotřeby. Často jen formují „zeleného konzumenta“. Ohromná pozornost, která se věnuje např. otázkám nakládání s odpady a způsobu balení, může zamlžit ten nejpodstatnější problém – požadavek, abychom se něčeho vzdali a žili skromněji.

Motivace

Autorka výzkumu hledá a do značné míry i nachází pro zmírňování spotřeby v Holandsku dva navzájem provázané hlavní motivační zdroje: jednak přesuny v obsahu sociálního statu a prestiže, jednak rostoucí ekologické uvědomění lidí.

Tradičními statusovými symboly byly v minulých letech šperky nebo auto, ale i extenzivní každodenní spotřeba. Toto zboží, které bylo v minulosti přístupné jen pro nemnohé, stává se nyní předmětem vlastnění pro masu. V důsledku toho jeho statusová hodnota klesá [srv. např. Friesen 1991]. Nositelé sociálního statu hledají pro svou spotřebu nové vzorce. Mohou být vyjádřeny ve zmírnění („moderation“) a zjemnění spotřeby. Mohou se ubírat směrem k estetice, estetické jednoduchosti a rafinovanosti. Takový typ konzumpce demonstruje dobrý vkus, vlastní styl, a také sebekontrolu,

⁶) „Zelení průvodci“, různé časopisy, osvětové ekologické kampaně, informace v televizi a rozhlas.

předvídavost a prozíravost [Bourdieu 1989, Elias 1939]. Tyto vlastnosti jsou znamením dobré výchovy a vzdělání a celkové „kulturní kompetence“. Za ilustraci tu lze považovat změny v jídlu; „nouvelle cuisine“ se vyznačuje malými porcemi a důrazem na vysokou a nově chápanou kvalitu. Jak prokázaly výzkumy stravování, užití méně tuku, cukru a masa má mimo jiné být právě projevem dobrého vkusu, znalosti a sebekontroly.

Piere Bourdieu [1989] není jediný, kdo pozoruje určité „asketické“ tendence v určitých statusových skupinách. C. Schmidt uvádí Holanďana Harryho Ganzenbooma, který zjistil, že lidé s vyšším kulturním potenciálem utrácejí méně za luxusní konzumní předměty, než lidé stejného socioekonomického statu s kulturním kapitálem nižším [Ganzenboom 1988]. Zároveň poznamenává, že tato tendence se zatím, bohužel, neprojevuje v trávení dovolených.

Tyto proměny v pojmání sociálního statu se čím dál tím častěji spojují s ekologickým uvědoměním a ekologickou motivací. 34% Holanďanů považuje ekologické otázky za hlavní problém společnosti [SCP 1990].⁷ Existující sociologické studie dokládají, že ekologicky orientovaná spotřeba je spojována s vyšším profesním statem, vyššími příjmy, vyššími vzdělanostními stupni, jakkoli informace o ekologicky příznivém způsobu života jsou přístupné všem. Podle holandských interpretů se naznačená skupina chce navenek legitimovat jako dobře informovaná a citlivě reagující.

Význam zde patrně má i snaha o vyjádření skupinové solidarity: lidé hledají prostřednictvím nižší spotřeby výraz sociální a statusové příslušnosti. Mezi skupinami majícími nejvyšší status jsou to přitom hlavně nejvýše vzdělané skupiny, které jsou ochotny proměnit svůj život s ohledem na ekologické problémy. Významné je, že téměř všichni dotázaní jsou aktivními nebo alespoň přispívajícími členy některé z ekologických iniciativ.⁸

Skutečnost, že respondenti jsou vedeni ke změně způsobu života ekologickými důvody, je dokreslována způsobem jejich vyjadřování; při zdůvodňování svých zvyklostí používají často formulace převzaté z ekologických debat v médiích. O ekologicky příznivých momentech svého chování a spotřeby dovedou snést celé série argumentů. V rozhovorech se zmiňují, že je to pro ně vlastně zábava přemýšlet o své spotřebě a modifikovat ji. Oceňují propagaci ekologických myšlenek a návodů také proto, že je inspiruje v uvědomělém výběru ve spotřebě a pomáhá jim tak formovat životní styl.

Dotázaní hovoří o jakémsi tréningu či cvičení v sebeomezování, v němž vedle ohledů na přírodní prostředí koincidují zmíněné i další cíle: péče o vlastní tělesné a duševní zdraví, o estetiku těla. A nezapomínejme ovšem, že naznačený životní způsob je levnější. Svou roli tu hraje také odpor k návyku a snaha nestat se obětí manipulace (např. reklamou). Záměrně skromní lidé usilují o svobodu založenou na sebekontrolě a sebevyjádření.

Tak se často spolu s ekologicky cílenou změnou životního stylu mění v jednom zátahu i „zotročující“ návyky, např. kouření, sledování televize. Jeden respondent dojíždí denně 50 km na kole; vyhne se dopravní zácpě a zacvičí si. O víkendu šetří časem, protože nepotřebuje pěstovat jogging. Jiný si pochvaluje, že nemít auto znamená

⁷) Zde si ovšem komparující poznámku, znevažující poněkud praktický význam výzkumu mínění, neodpustíme – připomínáme, že začátkem roku 1990 vyjádřilo takový názor 83 % Čechů!

⁸) Jak uvidíme dále, v identifikaci s ekologickými aktivisty jsou však zdrženliví.

oproštění od složitého výběru při nákupu auta; nemusíte hlídat vhodný čas pro jeho prodej, starat se o opravy, platit daně a pojištění.

Ještě k prestižní regulaci spotřeby

Širší sociální okolí neoceňuje sebeomezování samo o sobě, tvrdí autorka výzkumu. Ocenění skromnosti je spíš druhotným výrazem uznání prestiže a sociálního statu lidí, kteří je praktikují. To se zdá být potvrzeno i částí dotazování, která se týkala osobní historie zmírnění spotřeby.

Je zvláštní, že respondenti ve vybraném souboru (vysokého sociálního statu) se distancují od jiných skromně žijících lidí, osob, které například potkávají jako spoluzákazníky „alternativních obchodů“. Jsou to pro ně „ti vousáci“, kteří nosí sandály a „pletou si ponožky“ (autorka píše o negativních statusových symbolech), jsou „naivní“ a „zápecníci“ („unwordy“).

Důvod je podle W. Aarts možné hledat v historické genezi této „vousaté“ linie skromnosti: Někteří respondenti ze zkoumaných vyšších statusových skupin sami situují zdroj svých postojů do šedesátých a sedmdesátých let; zároveň se však chtějí odlišit od svých vrstevníků, kteří v duchu šedesátých let zůstali vězet. Obávají se, aby pro společnou minulost nebyli asociováni s generační skupinou šedesátých let. Slovo „the sixties“ dostalo v kontextu rozhovorů patrně mírně odíózní obsah.

V rozhovorech bylo nápadné, jak úporně se respondenti snaží odlišit od image spojovaného s touto generací. Opakovaně zdůrazňovali „nejsem dogmatický a rigidní“, „o dovolené si pronajímám auto“; zmiňovali se o estetických kritériích, jimiž se řídí v oblékání a vůbec zdůrazňovali vybraného ducha svého životního stylu. Těmto lidem tedy nejde o všeobecnou solidarizaci s ekologicky orientovanými či skromně žijícími lidmi. Svou identifikační skupinu zřejmě vymezují na základě jiných kritérií; snad právě na základě „dobrého vkusu“ v životním stylu, který je spojen s vysokým sociálním statem. Sociální distanc si dotázaní lidé vytvářejí jak vůči „konzumentům“, tak vůči záměrně skromným lidem žijícím „unwordly“ a postrádajícím společenský vliv a moc.

Možnosti v šíření modelu skromného chování

Klade-li interpretace záměrné skromnosti v Holandsku důraz na jeho statusovou motivaci a statusotvornou funkci, může nalézt relativně příznivý výhled z hlediska šíření tohoto životního stylu. Do jisté míry může totiž předpokládat, že zmírnění konzumace ve vyšších statusových skupinách bude v budoucnu sloužit jako statusový vzor pro skupiny nižší, usilující o příslušnost ke skupině vysokého sociálního statu. Omezení spotřeby by se tak mohlo stát předmětem široce sdílené sociální prestiže.

Takový efekt byl již empiricky pozorován na případě tzv. dietetického (potravního) uvědomění a chování. Tato složka životního stylu „kane“ („trickles down“) z vyšších statusových hladin k nižším [Otterloo 1990]. Podobná zjištění publikoval Schmidt [1993] pro přenos vzorců chování v některých dalších oblastech – nekuřáctví, emocionální a sexuální hodnoty.

Neměli bychom však zapomínat na zdánlivý detail pozorování, o němž jsme se již zmínili: pohled na skromnější způsob života je v některých částech populace (včetně samotného výzkumného souboru) poznamenán předsudky. Toto negativní imágo – ztotožnění skromnosti s nedostatkem estetiky, vzdělání a případně s lehkou špínou – může do určité míry být bariérou v šíření tohoto životního modu. Na druhé straně právě

znalost tohoto úskalí umožňuje modifikaci a kultivaci alternativních, skromných spotřebních vzorců.

S. Schmidt zdůrazňuje, že „statusové aspirace jsou při formování a šíření nových behaviorálních standardů mimořádně důležité. Marketingové studie to dobře vědí v oblasti konzumního chování a je to zřejmé i v samém ekologickém hnutí“ [Schmidt 1993: 42]. Podle jeho názoru je i v něm přítomný smysl pro superioritu. Nesporné je v ekologických hnutích silné skupinové „my“ vidění. Schmidt v této souvislosti mluví mj. o „kognitivním“, a odtud sociálním, oddělení ekologických aktivistů od ostatních lidí; všimněme si, jak demonstrují svou schopnost myslet v dlouhých časových perspektivách, brát ohled na budoucí generace, smysl pro blaho všech živých bytostí.

Prezentovaný výzkum mohl ovšem jen spekulovat o percepci skromného způsobu života širším sociálním okolím, o možnostech jeho sociální šíření. Skutečná superiorita existuje, jen je-li uznána jinými. Z výpovědí samotných „alternativních“ respondentů můžeme soudit jen nepřímou a nejednoznačně: Lidé někdy považují jejich chování za „divné“. Jindy jim imponuje, zejména tam, kde jde o odmítání auta.

Je pravděpodobné, že ohled na prostředí a přírodu se zvolna stává prestižní otázkou. To se projevuje i v časopisech, struktuře obchodů, v „přírodních“ relacích rozhlasu. „Misers“ získali hodně publicity v novinách, v televizi a rozhlasových pořadech. Na otázku, zda jejich způsob života poutá pozornost ostatních lidí společnosti, „misers“ sami odpovídají: „Novináři, kteří vědí, co je pro veřejnost zajímavé, mu věnují obrovskou pozornost. Můžeme je považovat za „tykadla společnosti („feelers of society“).

Závěr

Holandský výzkum přináší zajímavé poznatky, které se vztahují k ekologicky relevantnímu tématu dobrovolné prostoty, skromnosti či střídmosti („voluntary simplicity“). Je pochopitelné, že šetření daného rozsahu přináší vzhledem k tomuto velkému tématu parciální výsledky. Zabývá se pouze možnostmi skromného života, které vznikají dynamikou snížení doposud vysoké spotřeby. Výzkum formuluje stěžejní téma a vymezuje základní soubor tak, jako by přímo chtěl testovat Ingelhartovu tezi o post-materialistickém stádiu společnosti.⁹ Zdá se však navíc, že W. Aarts ani C. Schmidt vůbec neočekávají možnost ne-konzumně orientovaného života v nižších příjmových skupinách, resp. u lidí, kteří neabsolvovali zážitek vysokého konzumu.¹⁰

Občan západoevropské země je vystaven mnoha snahám a tlakům, které jej mají přivést k vyšší spotřebě; působí na něj reklama i setrvačnost dosavadního vzorce sociální prestiže. Dnes je v nich však občan vystaven i tlakům protichůdným: z mnoha stran je (v Holandsku i vládou!, aspoň co se užívání automobilů týče) nabádán ke snížení spotřeby. Zatímco u většiny lidí nepochybně převažuje vliv první, ve zkoumané skupině mu relativně úspěšně konkuruje tlak k uskromňování. Na jeho straně působí i skupinová subkultura přátel, příp. sousedů, která sebeomezování oceňuje.

Asi o polovině zkoumaných domácností je možno říci, že zatěžují prostředí podstatně méně než průměrná holandská rodina. V některých případech je však situace

⁹) Projekt však o takovém záměru nic přímo neříká.

¹⁰) Tento předpoklad vyjadřují jen implicitně a v žádném případě jej ve výzkumu neověřují. Čtenář, který čte o životním způsobu pod zorným úhlem naléhavých ekologických problémů, případně čtenář z méně bohaté země, však takovou mezeru pociťuje.

složitější, např. tam, kde každodenní šetrnost je kompenzována dalekými leteckými dovozenými. Podobně lze pochybovat o reálném ekologickém efektu jízdy autem do reformních organických obchodů na druhém konci velkoměsta. Jiní respondenti stojí teprve na prahu výraznějšího snížení spotřeby, zatím hovoří spíš jen o předsevzetích.

W. Aarts poznamenává, že v mnohých popisech a rozborech skromného způsobu života je sklon dívat se na tento typ chování jako na idealistické, nesobecké a voluntaristické. Snad je to reakce na přeceňování a zjednodušování významu sociálního statu ve starší sociologické literatuře. Ať je tomu jakkoli, podle názoru W. Aarts, právě při interpretacích snížení spotřeby bychom neměli roli sociálního statu podceňovat, naopak, měli bychom se jí interpretačně držet. Je pravda, že v rychle se měnící společnosti je hierarchie komplexnější a je obtížné statusové pozice určit [Bourdieu 1979; Campbell 1987]. Není zde jedna skupina určující vkus („taste-makers“), jedna elita, která předepisuje žádoucí sociální chování pro zbytek populace. Tato komplexita by však v pokusech o výklad neměla být důvodem k ignorování statu.

Naděje na šíření skromnějšího životního stylu plynoucí z prosazování role sociálního statu, kterou holanské publikace zatím jen naznačují, by ovšem byla empiricky testovatelná v každodenní praxi společnosti. Tím je zároveň naznačen další možný směr sociologického bádání.

Vedle těchto badatelských důvodů však podle Schmidta „existují praktické a politické důvody pro to, abychom se věnovali právě statusovému vidění tohoto problému. Můžeme pak využít statusové aspirace právě např. prostřednictvím kampaní v médiích, ve výchově. Příslušnost k té ‚pravé‘ sociální skupině je silným motorem. Environmentální politika nemusí apelovat ve snaze rozšířit ekologicky přijatelný způsob života na morální kvality. Proč by neměla využít lidskou touhu po odlišení a lidskou senzitivitu pro sociální status šíření sebeomezujícího ekologicky příznivého chování?“ [Schmidt 1993: 43].

Šíření způsobu života do nižších sociálních vrstev („trickle-down“ effect) může podle Schmidta postupovat velice rychle. V tomto názoru se opírá o práce, které dokládají, jak rychle se změnily postoje a reálné praktiky např. v oblasti demografického chování – rozvody, předmanželský sex, nesezdaná soužití, homosexualita. Za méně než 15 let došlo prý v Holandsku ke skutečnému přehodnocení všech hodnot („Umwertung aller Werte“) právě prostřednictvím mechanismu sociální nápodoby.

Holandané se cítí být osudově určeni k životu v „ekonomické“ civilizaci. Cítí se povinni ji posouvat ekologickým směrem za využití schopností sociální kontroly a sebekontroly člověka. C. Schmidt se opírá o Norberta Eliase, když zdůrazňuje, že právě to je princip civilizace.

HANA LIBROVÁ *absolvovala vysokoškolské studium biologie a chemie, postgraduálním školením je sociolog. Nyní působí jako docentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Přednáší obory stojící na pomezí společenských a přírodních věd – Sociální ekologii a Environmentální filozofii a sociologii. Její badatelská činnost se rozvíjí v oblasti ekologicky příznivého způsobu života.*

Literatura

- Aarts, W. 1993. „Some Characteristics of Voluntary Moderation and Its Snob Appeal. A Netherlands Case Study.“ Paper for the Conference *The global and the Local. Consumption and European Identity*. Amsterdam, september 8-11, 1993.

- Bourdieu, P. 1979. *Distinction*. London.
- Campbell, C. 1987. *The Romantic Ethics and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford.
- Elgin, D. 1981. *Voluntary Simplicity. An Ecological Lifestyle that Promotes Personal and Social Renewal*. New York.
- Elias, N. 1939. *The Civilizing Process, Volume I. The History of Manners*. Oxford. (cit. dle Schmidt).
- Friesen, A. 1991. *Geld spielt keine Rolle. Erziehung im Konsumrausch*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Ganzenboom, H. 1988. *Leefstijlen in Nederland*. Rijswijk. (cit. dle Schmidt).
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton.
- Inglehart, R. 1990. *The Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno.
- Otterloo, A. 1990. *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)*. Bert Bakker. (cit. dle Aarts)
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis* 26: 505-517.
- Richins, M., D. Scott 1992. „A Consumer Values Orientation for Materialism and Its Measurement: Scale Development and Validation.“ *Journal of Consumer Research* 19: 303-316. (cit. dle Aarts).
- Schama, S. 1987. *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam. (cit. dle Aarts).
- Schmidt, C. 1993. „On Economization and Ecologization as Civilizing Processes.“ *Environmental Values* 2: 33-46.
- SCP – Sociaal en Cultureel Planbureau. 1990. Rijswijk. (cit. dle Aarts)

Globální problémy – nové iniciativy, nová literatura

Koncem září minulého roku se ve francouzském městečku Les Vaux de Cernay sešlo na šedesát osobností vědeckého, kulturního a politického života, aby vyjádřilo své hluboké znepokojení nad stavem světa, ve kterém dvacet procent lidstva kontroluje osmdesát procent všech zdrojů, aniž by bylo schopno s nimi zodpovědně zacházet. Konferenci předcházela řada setkání odborníků různých profesí, mezi nimi i sociologů, v jejichž průběhu byly připravovány podklady pro toto jednání. Výsledkem konference se stal pracovní dokument nazvaný „Za zodpovědný a sjednocený svět“. Jedná se o naléhavý pokus podat diagnózu ožehavých společenských problémů naší doby a navrhnout kroky k jejich řešení.

Výsledný dokument, který byl mezitím přeložen již do patnácti jazyků (vydání v češtině připravuje Hnutí Duha), může být zajímavý i pro nás. V jeho úvodu se konstatuje, že dosavadní způsob rozvoje světa nemůže lidstvo přežít. Tento vývoj vyústil v ostré a stále se stupňující napětí mezi bohatstvím a chudobou v národním i mezinárodním měřítku a vyhroutil se v konfliktu člověka a přírody. Rostoucí napětí se daří stále méně úspěšně překrývat problematickými vědeckými a technickými výboji, bujením nadnárodní dělby produkce, umocňováním zdánlivě nekonečného proudu zboží a peněz. Modernita, jež je běžně užívanou zkratkou pro domnělou úspěšnost lidstva, vystupuje dnes otevřeně jako specifická směs svůdnosti a nekompromisního nátlaku. Dekolonizace v tomto směru pouze dokončila dílo kolonialismu, vytvořila ze Západu a jeho způsobu života vztažný rámec pro chování elit všech kontinentů. Diktát svobodného trhu dokončil destrukci netržních hodnot a vztahů. Mytologie ekonomů o blahodárnosti liberalizace toku čehokoliv přinesla první ovoce a první rozčarování. Stává se stále patrnějším, že i nejsvobodnější trh může jen málo nabídnout zchudlé populaci, životnímu prostředí, zájmům příštích generací. Autoři deklarace spatřují příčinou vazbu mezi rozvojem takzvaného svobodného trhu a tržní mentality na straně jedné a expanzí korupce, drog i nezájmu o životní prostředí na straně druhé. Trh nicméně zůstává

účinným nástrojem při naplňování cílů společnosti dostatečně nerovné, dostatečně chamtivé a dostatečně krátkozraké.

Autoři dokumentu se domnívají, že rozhodnutí přijatá na sklonku tohoto tisíciletí budou osudová pro naše šance na přežití. Formulují proto obecné principy alternativního přístupu ke světu a konkretizují je do polohy strategických doporučení, jež by měla být odpovědí na pocity bezmocnosti a apatie, které dnes paralyzují jednotlivce i celé národy. Doporučená strategie se snaží respektovat specifické problémy jednotlivých velkých světových oblastí. V případě vyspělých zemí se soustřeďuje především na otázky narůstající sociální marginality, u zemí našeho typu jsou za objektivně nejvýznamnější považovány ostudně opomíjené problémy ekologické, u zemí Jihu se jedná především o nekontrolovatelný přírůstek populace a o řadu dalších problémů, jež s tím úzce souvisí. Signatáři deklarace, k nimž se zatím připojilo dalších několik set osobností z osmdesáti zemí, předpovídají postupný ústup významu národních států při řešení všech zmíněných problémů a vznik větších, vnitřně bohatě strukturovaných bloků, jež převezmou zodpovědnost za dění na svém teritoriu.

Závěrečná část deklarace tvoří náčrt pěti programů, kolem nichž se budou v dalších fázích přednostně koncentrovat aktivity signatářů:

1. hospodaření s vodními zdroji a případné konflikty v této oblasti,
2. úspory energie a rozvoj alternativních zdrojů,
3. hospodaření s půdou a potravinová politika,
4. revitalizace ekologicky nejpoškozenějších oblastí,
5. konverze zbrojního průmyslu.

Program, jehož hlavním garantem je nadace Fondation pour le Progres de l'Homme se sídlem ve Švýcarsku a v Paříži, je artikulací série vážných problémů, které by neměly unikat naší pozornosti. Západní sociologie a příbuzné disciplíny je dokáží reflektovat naprosto zřetelně. Svědčí o tom krátký přehled zlomku nejnovější produkce v příslušných oblastech.

Francouzský sociolog Guy Roustang spolu s ekonomem Bernardem Perretem, oba blízcí spolupracovníci nadace, jsou autory knihy nazvané *L'Economie contre la société* (Seuil, Paris 1993). Jejich kniha je kritikou imperiálních ambicí ekonomického vědění a ekonomických praktik. Autoři zkoumají vztah mezi ekonomickým a neekonomickým pojetím dobra. „Peněžní bohatství je stále méně reprezentativní pro to, co podmiňuje kvalitu každodenního života. Živě to pociťujeme v souvislosti s degradací životního prostředí, s porušováním sociálního přediva ve velkoměstech i s problémy bezpečnosti, které s tím přímo souvisí“ (s. 15).

Přestože recepty ekonomů nesplnily očekávání směřovaná vůči nim již od 18. století, diktují věrozvěstové ekonomických dogmat články své víry i nadále celé společnosti. Stále méně se přitom daří to, co ekonomika vždy slibovala – integrovat sociálně čistě ekonomickými postupy. Naopak, růst počtu marginálních se stal klíčovým problémem sociální koheze nejvyspělejších zemí. Oblast práce přestala sociálně integrovat a ekonomové nejsou schopni vyvodit z této skutečnosti odpovídající závěry. Nejen ekonomická stagnace, ale i ekonomický rozkvět vyvolává stále více sociální nestability, činí ze sociální exkluze odvácenou stranu své domnělé úspěšnosti. Placená práce zůstává v moderní společnosti dominantním způsobem přístupu jak k osobní identitě, tak k sociálnímu statusu. Jestliže ekonomický růst již nedokáže tvořit nová placená zaměstnání, pak neposiluje sociální kohezi, ale ohrožuje ji. „Dnes je stále těžší a těžší připustit, že růst ekonomiky upevňuje sociální infrastrukturu společnosti, že je faktorem rozvoje kultury a že přispívá ke zlepšení vztahů mezi lidmi. Mnohé signály nasvědčují, že ekonomický rozvoj se proměnil v účel sám o sobě, ocitl se bez vztahu k jakékoli sociální finalitě“ (s. 172).

Vztah mezi ekonomickým růstem a kvalitou života je tématem obsáhlé práce dalšího z účastníků pařížských setkání nadace, irského ekonoma Richarda Douthwaite. Jeho kniha *The Growth Illusion* (Green Books, Dublin 1992) nese výmluvný podtitul: „Jak ekonomický růst obohatil nemnohé, ožebračil mnohé a ohrozil planetu“. Kniha je empiricky bohatě dokumen-

tovaným rozvinutím myšlenek, s nimiž jsme se mohli seznámit mimo jiné díky nedávnému českému vydání práce E. J. Mishana *Spor o ekonomický růst* (Slon, Praha 1994). Douthwaite dokumentuje Mishanovy myšlenky na vývoji britské společnosti během posledních třiceti let. Konstatuje, že v období ekonomického růstu dochází zároveň ke zhoršování zdravotního stavu britské populace, ke zhoršování jejího genetického fondu, k poklesu soudržnosti britské rodiny, k velkému nárůstu kriminality. Samotný ekonomický růst, pokud se na těchto zhoršeních kvality života přímo nepodílí, rozhodně jim nedokáže zabránit. Změnil se z možná užitečného nástroje v nesporně škodlivý samoučel. „Růst kvůli růstu, to je ideologie rakovinné buňky“, cituje autor Edwarda Abbeye (s. 98). Zároveň doporučuje skončit s iluzí živitou právě dosavadním ekonomickým růstem, podle níž naši potomci budou jistě bohatší, než jsme my dnes. Místo skryté závisti vůči nim bychom se měli naučit žít důstojněji s tím málem, které nám i jim ještě zbývá.

O přesnější inventarizaci toho, co nám ještě zbývá, se pokouší kolektiv holandských autorů v práci *Sustainable Netherlands* (Amsterdam 1992). Kniha svým členěním odpovídá programovému zaměření nadace, i když její autoři pocházející z okruhu nizozemských Přátel Země představují odlišnou iniciativu. Význam studie je v operacionalizaci pojmu „environmentální prostor“ chápaného jako prostor, jenž nám ještě zůstává k realizaci našeho nestřídmeho konzumu. Autoři nejprve vyčíslují neudržitelnou spotřebu energie, vody, půdy, dřeva a neobnovitelných zdrojů v Holandsku, aby se v dalším kroku zamysleli nad důsledky, jež by mělo omezení této spotřeby a její vtěsnání do zbývajících environmentálního prostoru. Předností studie je, že výklad je podán způsobem, jemuž rozumějí i technokraté, jejím nedostatkem je podcenění sociologického rozměru celého problému. Inventarizace zdrojů, jež máme ještě k dispozici, a bilance rychlosti jejich znehodnocování je četbou silně skličující. Vhodné především pro nadšené stoupence neomezeného ekonomického růstu.

Úvahy signatářů deklarace Za zodpovědný a sjednocený svět se dotýkají nutnosti prolomit

poslední zdání suverenity národních států, a to jak směrem k místním regionům, tak ve směru k vyšším nadnárodním útvarům. Tyto úvahy mohou být v ekonomické rovině podpořeny například prací Jamese Robertsona nazvanou *Future Wealth. A New Economics for the 21st Century* (Cassell, London 1990.) Autor známý svými pracemi *Power, Money and Sex* či *Profit or People?* precizuje ve své nejnovější studii svoji představu o celosvětovém ekonomickém prostoru, který by, na rozdíl od toho současného, neuváděl do stále větší závislosti lokality, regiony a celé národy. Uvažuje o systému, ve kterém by heslo volného obchodu nesloužilo jako dopředu dané rozhraní za cokoli, co je spácháno v zájmu kapitálově silných skupin. Promýšlí některá systémová opatření, která by dokázala ukončit dosavadní neblahý trend chudnutí chudých a prosperování bohatých, aniž by přitom vedla k opačnému extrému, k vývoji směrem k přílišné autarkii.

Robertsonovy přece jen popěchů obecné úvahy našly konkretizaci v knize současného amerického viceprezidenta *Earth in the Balance* (Plume, New York 1993). Al Gore zde načrtává zásady „globálního Marshallova plánu“, který by měl umožnit předat ekologicky vlivnější technologie zemím stojícím na prahu industrializace, měl by zbrzdit růst světové populace a nasměrovat ekonomický vývoj zemí Třetího světa směrem, jenž by se vyhnul slepým uličkám industrializace prováděné podle západního vzoru. Připomeňme v této souvislosti, že během uplynulých devíti let otekly ze zadlužených zemí Jihu na bohatý Sever finanční prostředky, jež se v přepočtu rovnají šesti Marshallovým plánům.

Součástí Al Gorova plánu je nejen řešení problému stabilizace světové populace a rozvoj vhodných technologií, ale také restrukturační světové ekonomiky a nový systém mezinárodních smluv, o který by se mohly zmíněné kroky opřít.

Jako vhodnou četbu k návratu ze světa lákavých perspektiv do tvrdé skutečnosti lze doporučit knížku Alana Durninga nazvanou *How much is enough? The Consumer Society and the Future of the Earth* (Norton, London 1992). Kniha může být pro sociologa zajímavá již tím, že črtá schéma sociální stratifikace, a to nikoli podle běžných kritérií podílu na moci,

výši prestiže a velikosti majetku, nýbrž podle vzorců konzumu a tomu odpovídající ekologické náročnosti životního stylu. Práce může být návodem, jak překlénout problém, s nímž si běžné komparativní stratifikační výzkumy nevědí zpravidla rady, a sice problém porovnání kulturně odlišných společností s propastnými sociálními rozdíly. Prostřednictvím Durningovy práce se obloukem vracíme k výchozímu tématu našeho krátkého přehledu, k problematice vztahu mezi dosaženým tempem a úrovní ekonomického růstu na straně jedné a kvalitou života na straně druhé. Při četbě Durningovy knihy se maně vynoří myšlenka Ivana Illiche, podle níž moderní ekonomika v honbě za lepším životem ničí předpoklady dobrého života. Durningovy propočty environmentálních nákladů našeho konzumního způsobu života vyznívají ve stejném smyslu. Celkový závěr pak zní snad až příliš netržně či snad, nedejbože, až levicově: „Peníze nikdy neučiní člověka šťastným. V jejich povaze není nic, co by ke štěstí přispívalo. Čím více člověk má, tím víc chce. Místo aby peníze vyplnily vakuum, vytvářejí je“ (s. 145). Autorem podezřelého výroku je ovšem Benjamin Franklin.

Definitivně zpět na půdu čisté sociologie se dostáváme v knize Juliet B. Schorové nazvané *The Overworked American* (Harper Collins, New York 1992). V rovině každodenního životního rytmu běžného Američana se odrážejí souvislosti povahy globální. Autorka konstatuje výrazný pokles míry volného času, k němuž došlo u převážné části americké populace v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let. Konstatuje, že prodlužování pracovní doby, k němuž zde dochází, je stěžejní pochoptitelné, uvážíme-li, že zároveň v USA stoupá produktivita práce. Pokud by se spokojil s poválečnou životní úrovní, stačilo by průměrnému Američanovi pracovat pouze šest měsíců v roce anebo čtyři hodiny denně. Anebo by také mohl každým druhým rokem čerpat placenou dovolenou, či odejít do důchodu ve věku 38 let. Američané nezvolili žádnou z těchto možností. Pracují. Autorka vysvětluje, proč Američané obětují volný čas stále vyšším příjmům, proč obětují své práci také čas, který by mohli strávit společně se svou rodinou, s přáteli, proč jí obětují i část svého spánku,

tedy prakticky vše kromě chození po nákupech a vysedávání před obrazovkami televizorů. Popisuje odlišnou motivaci tohoto jednání u nadějných yuppies, u průměrných zaměstnanců a u zaměstnaných žen. Snaží se pochopit, jak „vymačkávání času“ jedněch souvisí s rostoucí

mírou nezaměstnanosti druhých, popisuje bludný kruh vydělávání a utrácení, analyzuje kupování času druhých. Osudová otázka „How much is enough?“ zůstává i v tomto kontextu nezodpovězena.

Jan Keller

**Andrew Arato and Jean L. Cohen:
Civil Society and Political Theory**

Cambridge, MA, MIT Press 1992, 771 s.

Téma občanské společnosti a jejího vztahu k politice je dnes u nás ve středu pozornosti politiků a žurnalistů, čeká však stále na výrazné slovo politického či sociálního teoretika. Přitom čtenářům Sociologického časopisu není třeba zvlášť zdůrazňovat význam tohoto klasického tématu pro moderní sociálněpolitické myšlení. Krystalizuje v reakci na nové historické podmínky moderny, které se snaží teoreticky uchopit, a prošlo několika teoretickými podobami a kontexty, spolu s tím jak se měnila povaha toho, co jej mělo v praxi představovat. V západní politické a sociální teorii registrujeme od 70. let postupné znovuožívání zájmu o ono téma. Intenzita tohoto zájmu je přitom dána dvojjedností teoretického úkolu: kriticky reflektovat samotný status pojmu a představy občanské společnosti v nových podmínkách a zároveň se pokusit onen pojem pozitivně teoreticky vymezit a empiricky jej identifikovat jako reálný fenomén.

Kniha s názvem *Občanská společnost a politická teorie*, kterou v roce 1992 vydali autoři Andrew Arato, profesor sociologie na New School for Social Research, a Jean Cohen, profesorka politické vědy na Columbia University, je nejen důkladným a systematickým pokusem o naplnění tohoto úkolu, ale se svými 770 stranami snad i dosud nejobsáhlejší a nejsystematičtější monografií o občanské společnosti vůbec. Svými teoreticko-praktickými ambicemi se však zároveň již stala novým iniciátorem a katalyzátorem kontroverzí, jež dané téma vyvolává.

Dílo je rozčleněno do tří rozsáhlých oddílů. Již první z nich, *Diskurs občanské společnosti*, naznačuje důslednost, s jakou se autoři pustili do svého úkolu. V první kapitole této části vyjmenovávají nedávné politické

fenomény, které vedly k potřebě nové artikulace onoho pojmu. Zkušenost naší geopolitické oblasti je zde zahrnuta hned ve dvojmž záběru – poprvé jako demokratická opozice uvnitř nedemokratických režimů a podruhé jako makropokusy o revitalizaci sfér občanské společnosti po politických změnách koncem 80. let. Zde autoři poněkud podlehlí sebeidealizaci hnutí, které stály v čele oněch změn. Výrazná politizace pojmu občanské společnosti – která přišla s tím, jak se vítězná hnutí cítila být jejím pravým reprezentantem – zapadá totiž věrně do jejich vlastního teoretického projektu. Nestačili již však reflektovat proměnu historického kontextu, ve kterém zde idea občanské společnosti začala operovat později a která vedla i k proměně jejího chápání u těch, kteří se ji snaží prakticky udržet při životě.

Kniha však není žádným akčním programem. Hloubku teoretického záběru dokumentuje již kapitola *Konceptuální historie a teoretická syntéza*. Sleduje teoretickou krystalizaci ideje občanské společnosti a pro vystopování jejích kořenů se vrací až k Aristotelovi. Jde pak přes nástin středověkých křesťanských vizí a koncepcí odrážejících nástup nových politicko-společenských vazeb v tzv. stavovském státu, dále podrobněji pojednanou raně moderní politickou teorii (reprezentovanou zde Bodinem, Hobbesem a Lockem), až k Hegelovi. Teprve u něj autoři nacházejí teoretickou syntézu, jež formulovala už ryze moderní pojem občanské společnosti.

Autoři přistupují k takto hlubokému záběru, aby vyšli vstříc ambicím svého díla spojit co možná nejdůkladněji kriticko-teoretický a pozitivně praktický úkol. Reagují na stav, kdy různé politické modely přítomnosti, které užívají pojmu občanské společnosti, si nejen navzájem protřečejí, ale jsou z velké části i chabě kategoriálně fundované a nejasné i v ohledu svých praktických nároků. Historický přehled napomáhá objasnit významy klíčových

pojmu v různých teoretických kontextech a historických podmínkách a zároveň projasňuje možnosti relevantního kategoriálního aparátu dnes. Také ovšem poukazuje na základní historicko-praktickou angažovanost předkládaného díla – tj. snahu adekvátní rekonstrukcí pojmu občanské společnosti znovu oživit a postavit se za určitou politickou kulturu, na kterou je onen pojem vázán, politickou kulturu věku demokratických revolucí, jejíž motivační potenciál nebyl podle autorů dosud vyčerpán.

Z pokusů o podržení pojmu občanské společnosti a jeho přizpůsobení podmínkám 20. století vyzdvihují autoři především dva: Parsonse a Gramsciho. Oceňují na obou, že již důsledně odlišují sféru občanské společnosti nejen od státu, nýbrž také od ekonomiky, a sami dále tento trojrozměrný model užívají. Odpoutáním pojmu občanské společnosti od volného trhu se mj. ruší ostré vymezení sféry občanské společnosti jako říše soukromého, jež měla být chráněna před státem, a dříve přísně střežená hranice mezi veřejným a soukromým se do značné míry stírá. Sféra soukromého coby útočiště autonomního individuálního úsudku zůstává sice pro moderní pojem občanské společnosti nezbytnou podmínkou – ale právě jen podmínkou, nikoli jejím vlastním naplněním.

V ohledu hodnotové výplně sféry občanské společnosti však zároveň oba projekty kritizují. Parsonsův za tendenci rekonstruovat normativní obsahy pouze z empiricky dané skutečnosti, Gramsciho naopak za tendenci konstruovat je utopicky směrem k budoucnosti. Oni sami nechťejí vykročit za institucionální a hodnotový rámec moderny, zároveň si však chtějí vůči ní podržet kritický odstup. Dvoukolejnost jejich přístupu sleduje metodický vzor, který najdeme poprvé důsledně rozpracovaný opět u Hegela ve vztahu k buržoazní společnosti a státu. Občanská společnost je pro ně jak empirickou daností (byť v potenciální, redukované či deformované formě), tak ve své ideální podobě a funkci normativním kritériem, podle něhož se tato realita posuzuje. Metodická dvoukolejnost tady jde ruku v ruce s vědomím dvojího potenciálu modernizačních procesů: emancipativní racionalizace komunikace (pro kterou je třeba nalézt empirické zakotvení) a zvětčující racionalizace ekonomických a

politických institucí (pro které je třeba udržet normativní kritérium kritiky).

Druhý oddíl knihy – *Slabiny občanské společnosti* – pojednává o různých kritikách idealizovaného pojmu a normativní ideje občanské společnosti, kritikách více méně současných, nicméně již považovaných za klasické. Jsou identifikovány čtyři druhy kritiky: normativní kritika Hannah Arendtové, historistní kritika s poněkud teoreticky nesourodým spektrem reprezentantů: Carl Schmitt, Reinhart Koselleck a Jürgen Habermas, genealogická kritika Michela Foucaulta a nakonec systémově teoretická kritika Niklase Luhmanna. Při podrobném rozboru těchto kritik autoři oceňují jednotlivé postřehy, ale zároveň již hájí ideu občanské společnosti v té podobě, v jaké ji sami zastávají. Každý druh kritiky jim k tomu poskytuje specifickou příležitost.

U Arendtové se téma občanské společnosti dostává do vztahu k fenoménu, který pro Arata s Cohenovou představuje její nejvýraznější akční instanci, k fenoménu sociálního hnutí. Zatímco pro Arendtovou jsou sociální hnutí jako masová hnutí výrazem protototalitářských potencií zchudlého a nedostatečně strukturovaného politického prostoru moderní doby, autoři obhajují reflexivní a sebelimitující potence v tzv. nových sociálních hnutích (a rozvádějí tuto obhajobu především v předposlední kapitole své knihy, která je těmto hnutím cele věnována).

Arendtová brojí proti modernímu pronikání sociálního prvku do politiky, která se tak stává funkcí sociálních (pro ni především ekonomických) vztahů. Napětí mezi Schmittem a Habermasem (a myšlenkový postup od jednoho k druhému via Koselleck) pak autorům slouží jako východisko k teoretickému pročištění vztahu sociální a politické sféry. Tyto mají zůstat zřetelně oddělené, nicméně zároveň neuzavřené jedna druhé, otevřené vzájemné interakci. Zde je ovšem již sociálně chápáno jako sféra produkce morálních vztahů a norem. Se Schmittem autoři kritizují splývání politiky a morálky, s Koselleckem pak jejich pokrytecké odloučení, které má na svědomí osvěcenství. Nakonec se nicméně staví za Habermasovo bohatěji strukturované řešení jejich dilematu, jež jde

vstříc nároku na uchování nezávislosti občanské společnosti, ale zároveň i legitimacy normativních nároků veřejné sféry (ovšem při respektování morální autonomie individua). Na tento rozbor navazuje stěžejní část knihy, formulující základní teoretické argumenty autorů, tj. kapitoly o diskursivní etice a relevanci sociální teorie pro téma politické úlohy občanské společnosti.

V polemice s jednostranností Foucaultovy kritiky mocenské podřízenosti klíčových institucí občanské společnosti navazují autoři na téma onoho dvojího potenciálu modernizačních procesů a zdůrazňují, že institucionalizované normy (ve formě zákona, práv a zvyků) nejen normalizují a podmaňují, ale též významným způsobem posilují autonomii a nezcižitelnou moc těch, jejichž životy upravují. Usilují o pozitivní rekonstrukci pojmu občanské společnosti a v jejich modelu hraje právo stěžejní „vytuzovací“ roli. Ukazují, že instituce práv nejen individualizuje, jak to vidí v duchu Marxovy kritiky Foucault, ale v podmínkách moderní společnosti slouží i jako médium komunikace, sdružování a solidarity.

Důkladným rozбором daných koncepcí autoři odhalují stěžejní vazby na jimi koncipované téma občanské společnosti i v teoretické produkci, ve které tyto nevystupují na povrch explicitně. Ani Luhmann nevychází z úmyslu nějak teoreticky udržet pojem občanské společnosti. Naopak, cílevědomě míří k dekompozici ideje jakékoli autonomní sféry, v níž by se vzájemně se posilující a stabilizující normativní struktury, formy sdružování a veřejné komunikace konfrontovaly s moderním státem a ekonomikou – tedy přesně opačným směrem, než kam míří jejich vlastní koncepce. V jistém smyslu je tedy kritické pojednání o Luhmannově teoretickém systému pro ústřední ideu knihy stěžejní. Autoři se snaží osvětlit, za jakých praktických a teoretických předpokladů je možné udržet ideu a pojem občanské společnosti v moderních podmínkách.

Závěrečný oddíl *Rekonstrukce občanské společnosti* již systematicky a důkladně představuje vlastní teoretickou pozici autorů. Sestává ze čtyř rozsáhlých kapitol, z nichž první dvě jsou věnovány teoretické rekonstrukci pojmu občanské společnosti v moderních podmínkách a další dvě exemplifikují

praktickou nosnost této teoretické rekonstrukce na dvou sociálně politických fenoménech naší doby – nových sociálních hnutích a občanské neposlušnosti. Vzhledem k obsáhlosti a bohaté strukturaci zde předkládaného argumentu jej na omezené ploše recenze nelze přiměřeně reprodukovat. Jeho základní rysy byly již nicméně naznačeny. Omezím se tedy v závěru pouze na některé stěžejní či sporné body daného textu a českého čtenáře odkážu na jeho podrobný rozbor ve *Sborníku prací FF MU Brno*, řada G, ročník 1993-1994.

Horizontní představou (a v tom především spočívá političnost dané koncepce) je projekt radikální demokracie či demokratizace klasické moderní západní politické kultury a struktury. Jde tedy o její demokratizaci, nikoli alternativu. Projekt přiznává utopický element, není však revoluční. Uznává institucionální rámec zastupitelské demokracie jako podmínku naplnění demokratizačního potenciálu občanské společnosti a pohybuje se v tomto rámci. V přímé návaznosti na Habermase pak zdůrazňuje ústřední roli komunikativního paradigmatu pro teoretickou rekonstrukci pojmu občanské společnosti. Jde především o ideu demokratické legitimacy a demokratizační (tj. legitimizační) zdroje je třeba těžit z diskursivně založených sfér životního světa.

Předkládaný projekt uznává zásadní diferenciaci a značnou míru autonomie různých sfér (politiky, občanské společnosti, ekonomiky). Autoři nicméně chtějí prorazit jednorozměrnost diskursivního prostoru životního světa a odrazit se z takto konstituované platformy k tomu, co nazývají politikou ovlivňování. Demokratizační potenciál nemá být vyhrazen jen sféře, která je jeho jádrem. Vyhýbají se však jasně formulované představě, že by se tak mělo dít zvýšením míry přímé politické participace na rozhodovacích procesech. Jde jim o vytváření tzv. struktur citlivosti vůči výsledkům diskursivní participace, která se odehrává o sféru níže. Politika ovlivňování pak prochází čtyřstupňovým modelem: od více méně amorfni sféry komunikativního prostoru životního světa přes koordinované aktivity občanské společnosti (občanské aktivity a sociální hnutí, v nich nastupuje moment kolektivního jednání) ke zprostředkujícím institucím politické a ekonomické společnosti

(strany či instituce korporativního typu) až nakonec k řídicím mechanismům politického a ekonomického systému samotného. O co jde, je interakce mezi těmito vrstvami, jejichž hranice nemají být smazány.

Tady se objevují zásadní potíže, které jsou do jisté míry řešeny terminologickou opatrností. Platí to o zmíněném vytváření „struktur citlivosti“, které mají operovat mezi občanskou společností s vyššími (politickými) vrstvami, a také o představě „transcendujícího argumentu“, skrze nějž má být v nejnižší vrstvě modelu nacházena společná identita jako legitimizační báze sdílených norem. V obou případech jsou pozitivní účinky spíše předpokládány než argumentativně podepřeny. Konkrétní mechanismy tvorby společné identity a uplatňování politiky ovlivňování se tu vymykají striktnímu empiricko-teoretickému vymezení.

Není například zcela jasné, jestli se v diskursu společná identita pouze odhaluje nebo konstruuje, tj. je-li tato materiálem diskursu či jeho produktem. Přijmeme-li vysvětlení, že teprve stane-li se něco skrytého zřejmým, stane se to také funkčním (reálným), můžeme jednoduše namítnout, že diskuse může zrovna tak odhalit rozpory a akcelarovat polarizaci

(tedy přesně to, co si od ní autoři slibují překonat). Arato s Cohenovou mají za to, že nahrazením představy hledání obecného zájmu (Habermas) představou společné identity se vyhnou autoritářským konotacím. Defenzivní strategie se však může obrátit opačným směrem, k politizaci identit. Snad právě v tomto bodě je nejpatrnější, jak Aratova a Cohenové koncepce spočívá na ideálním předpokladu syntetizujícího potenciálu diskursivní sféry, jakož i její faktické a normativní superiority.

Toto je jedna z možných pastí nabízeného modelu, který je však jinak důkladně argumentativně zajištěn. Neklade pouze důraz na zdrženlivost aktérů, sama teorie si v něm ukládá sebelimitující nárok. Chce zůstat radikálně demokratickou, spolehnout se však musí na daleko subtilnější strukturované argumenty a vize, než bylo dosud v této teoretické končině obvyklé. Explicitní tendence k politizaci ideje občanské společnosti má naději vyvolat v Čechách právě dnes živou reakci. Najít a precizně formulovat námitky však bude o to obtížnější, o co argumentativně jemnější a systematicky propracovaná pozice se nám v práci Arata a Cohenové představuje.

Radim Marada

Hana Librová: Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti)

Brno, vydavatelství Veronica, ekologické středisko ČSOP a hnutí Duha 1994, 218s.

O praktické aktivitě brněnského hnutí Duha a ekologického střediska ČSOP Veronica, vydávající ekologický časopis se stejným titulem se dovídá naše veřejnost už pravidelně řadu informací. K tomu nyní přibyl i dvě významné teoretické publikace fundované sociologicky, kulturně-politicky a filozoficky (J. Keller, *Až na dno blahobytu*, 1993, recenze *Sociologický časopis* 1994/3, s. 392-393) a recenzovaná kniha.

Autorka knihy s atraktivním názvem i obsahem *Pestří a zelení* je původním vzděláním biolog, sociologii vystudovala v Bratislavě. Soustavně se věnuje sociologickým aspektům ekologických problémů, zvláště ekologické krize. Její články najdeme v našich přírodovědeckých, ekologických, sociologic-

kých a ochránářských časopisech. Už dříve vydala dvě knižní monografie: *Sociální potřeba a hodnota krajiny*, Brno, Spisy UJEP 1987; *Láska ke krajině?*, Brno, Blok 1988.

Publikace H. Librové nesporně zaujme vyhraněné místo v dnes už širokém spektru literatury tematizující ekologickou krizi. Spojuje teoretická východiska (karteziánská racionalita, evropské přecenění rozumu, počínající už v antice, osvícenská ideologie pokroku, desakralizace přírody, křesťanství a ekologie aj.) – byť z hlediska filozofie poněkud skromně pojatá – s teoreticky dobře uchopenou a přístupně podanou empirií.

Vpravdě krkolomný úkol spojit teorii, která vysvětluje příčiny globální ekologické krize, teorii konzumismu, lidských hodnot a způsobu života v několika oblastech a komunitách v Čechách nelze spojit snadno (ilustrativní fotografie jsou spíše projevem úcty autorky k lidem, kteří se rozhodli už nyní

jednat mimo převládající hodnotový model konzumní společnosti).

Úvodní kapitoly knihy pojednávají o příčinách ekologické krize, a to nejen tradičním způsobem, který autorka přehledně na malé ploše rekapituluje. I zde jí jde však o mnohem víc: především o změnu motivace chování člověka, zaměřenou na redukci jeho spotřeby. Autorka záslužně upozorňuje na velkou konzervativní odolnost (používá termínu „tvrdošijnost“) lidských hodnot a způsobu života.

Librová upozorňuje na značný význam sociologické *teorie transgrese* jako zvláštního druhu lidského překračování, vlastně opaku, repetitivních, reprodukčních aktivit, typických pro přírodu. Zvláště nebezpečná je transgrese orientovaná na hromadění věcí a jiných materiálních hodnot, majetku apod. Na druhé straně může být zdrojem naděje též opačná transgrese směřující k duchovním a sociálním, uměleckým a vědeckým či náboženským aktivitám, transgrese k lidem, k seberealizaci ap. (s. 21).

Vztah ekologie a křesťanství vidí autorka spíše kriticky: „Křesťanství skutečně historicky patří k hodnotovým zdrojům ekologické krize“ (s. 31). Až na některé výjimky (idea správcovství země – stewardship, některé biblické metafor, Greening church, Skolimowského ekoteologie) „příroda křesťany nezajímala a navzdory naléhavosti ekologických řešení je dosud dost nezajímá“ (s. 37). Autorka dovede ovšem účinně užít i starší nábožensky a existenciálně laděné texty G. Marcela o zoufalství jako odrazovém můstku k největší jistotě; nebo E. Fromma, podle něhož účinným lékem proti zoufalství nejsou povzbudivé myšlenky, ale paradoxně teprve stav, kdy je zoufalství naplno zakoušeno.

Autorka prioritně nereferuje o názorech Ingleharta, Jonase, Illicha, Améryho, Capry, Browna a dalších, zde se omezuje na minimum, ale ukazuje na sociologicky dokumentované materii, k jakým proměnám dochází u skupin, které se odklánějí od konzumní orientace a jak tyto změny odpovídají globálně identifikovaným trendům v sociologicko-ekologické literatuře. V kapitole *Hledání skromného života u nás* (s. 89-95) shrnuje některé zvláštnosti „zašlého socialismu

a rodící se tržní společnosti“. Jde o masovou snahu dosáhnout spotřebu Západu, symbolem je zde silný automobil, tvrdý turismus ap., avšak vzhledem k relativní chudobě a dosavadní uzavřenosti vůči Západu přžívá ještě značná kulturní a hodnotová diverzita, „výhoda ze zaostalosti“, které brání skončit zcela ve slepé uličce konzumismu. Typická je též známá česká nechuť k migraci, malá mobilita jak v místě, tak ve změně povolání a blízkost městských lidí k vesnici. Ekologicky příznivý je i trend k samozásobitelství potravinami, kutilství a zahrádkářství, které vedou k redukci lidských potřeb, po níž volala už ve 30. letech česká avantgarda mj. i v podobě lidového bydlení a architektury *necessismu* (s. 94).

H. Librová se hlásí k potřebě *překonání ekologické beznaděje* a dodejme, že tak činí v době, kdy řečeno provokativním aforismem J. Lece se i rozhovor o počasí stal součástí úvah o zániku světa. Zaměření knihy lépe definuje podtitul: *Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Dalo by se dokonce říci: autorka „ve velkém i malém“ a s netajenou sympatií rekapituluje příklady „dobrovolně skromného života“ před hodnoceními, která v nich spatřují spíše raritu, okrajový fenomén na velkém kulturně-civilizačním proudu a která nazírají na ekologická hnutí a skupiny, alternativní hnutí a občanské iniciativy optikou vymezující jim roli pouhopouhých okrajových skupin, rušících tzv. „normální“ vývoj či v lepším případě jen jako dočasné mediátory a přepravce aktuálních idejí a společenských nálad.

Postoj autorky vyjádřený v závěru publikace je zcela jednoznačný. Autorka sice zdůrazňuje opatrnost v interpretacích, ale přechází až v gestický souhlas o významu dobrovolné skromnosti prostřednictvím „odvážně uvažujících autorů jako jsou Illich, Capra, Metzner, kteří by tuto obezřetnost nesdíleli. „Dnešní případy dobrovolně skromného života by patrně přiřadili k projevům zásadní změny ve vývoji lidské kultury. Viděli by je jako předzvěst nebo součást blížící se ekologické globální revoluce, která se dá svým významem srovnat s revolucí neolitickou. K tomuto zlomu (který by se musel odehrát ve velmi krátké době) má dojít na základě procesů, jejichž výklad byl pro „vážnou“ vědu donedávna nepřijatelný.“ (s. 184)

K tomuto zvláštnímu stylu argumentace máme některé výhrady, a to z několika důvodů. Předně *Zahájení ekologické revoluce* je programovou statí čelného amerického ekologa Lestera R. Browna otištěnou v ročence *World-watch Institute 1992* (český překl. *Stav světa 1992*, Praha, Zbraslav 1992, s. 203-220), který autorka nejenže neuvádí, ale nevyužívá argumentů statí, ačkoliv Brown zde shrnul mnoho ekologických, sociologických, politologických a historických argumentů „vážné“ vědy, která na ně reagovala skepticky, vyhýbavě či kriticky. F. Capra byl sice ve své době „ekologicky odvážný“, ale už méně „vážný“ představitel vědy.

Nejrozsáhlejší oddíl knihy nazvaný *Ekologicky příznivý život* (s. 145-158) tvoří jádro publikace. Názvy jednotlivých kapitol se dost zřetelně podřizují zájmu oslovit a vyprovokovat čtenáře. Najdeme zde témata, která patří už k tradičnímu repertoáru ekologické kritiky. Autorka se snaží podívat se na některé fenomény nově a hlouběji: kapitoly *Auto – zlý sen* (s. 56-64), *Tvrdý a měkký turismus* (s. 65-75). Novostí zvláště zaujme kapitola *Nový pohled na jídlo a vaření* (s. 75-81), v níž autorka těží z myšlenek Američana W. Berryho („Naše kuchyně a jídelny čím dál tím víc připomínají benzinové stanice a naše domovy jsou jako motely“), aby před čtenářem sugestivně odkryla provázanost elementárního aktu jídla, jeho přípravy se vzdálením se od přírody a s narušením kultury („Spěcháme od jídla, abychom pracovali, a utíkáme od práce, abychom se o večerech, víkendech a dovolených rekreaovali a jedli“) a hodnot a tím i s ekologickou krizí.

V kapitole *Eko-feminismus. Proměny mužské a ženské role* (s. 81-88) H. Librová chce nalézt v proměnách sexuálního chování (trend 90. let: stírání polarity mužské a ženské role – „no-sex“, „Liebe ohne Sex“, „nová maskulinita“ ap.) více než módní trend – odklon od hodnot spotřební společnosti. Autorkou prováděná diagnóza o automobilu jako o zlém snu, o exotické dovolené, prácepróste kuchyni, o odtabuizování sexu probíhá v rámcovém schématu „racionálního a neracionálního“, přičemž neracionální formy jednání a chování se diskvalifikují jako spoluúčast či prohlubování ekologické krize. Vzniká otázka, zda jsme

ochotni a schopni ve svém individuálním rozhodování překročit horizonty předepisovaného konzumního chování. To vyvolává otázku po zdroji a síle motivace vedoucí ke změně (viz mj. kapitoly *Kdo jsou lidé, kteří jsou ochotni se omezovat*, s. 98-101) v prostředcích (*Skromnost v realitě: brambory, bicykl a necht' k cestování*, s. 101-109) a výsledcích tohoto úsilí (*Rozhovor o konci světa*, s. 130-132; *O naději uprostřed ekologické krize II: Škrť přes pravděpodobnosti*, s. 183-190).

H. Librová přibližuje a sociologicky dokumentuje úsilí o ekologicky příznivý život jako zcela konkrétní obohacení života individua a forem soužití (*Bohatý svět skromnými prostředky*, s. 109-120). Přesto řada údajů uváděných autorkou při interpretaci sociologického výzkumu by mohla být vložena odlišně. Máme zde na mysli přístup např. německého sociologa J. Hubera, který opustil pozice někdejšího nadšeného účastníka alternativní skupiny, získal odstup, avšak neztratil své sympatie pro tyto skupiny a odkrývá mnohem diferencovaněji rozporuplnou realitu alternativních skupin. V poslední době vydal též řadu knih, zabývajících se ekologickou modernizací (viz J. Kamarýt, *Riziková společnost a ekologická modernizace*, 1994, v tisku).

Standardním tématem ekologických publikací se stala rovněž otázka „jak to je v realitě s domnělou možností, která se otevřela naší společnosti, stojící na novém počátku? Mohla se skutečně rozhodnout svobodně, nezávisle na setrvačném pohybu ekologicky hazardních trajektorií industriálních států?“ (s. 90) se stejně standardní odpovědí, že rozhodnutí bylo provedeno u nás „v nejsetrvačnějším duchu, na nějž lze pomyslet“ (tamtéž).

Jiným nebezpečím „sociologické či filozofické ekologie“ je nepřiměřené rozšiřování jejího předmětu. Jakmile se předmětem ekologie může stát *takřka vše* – ať jde o hodnoty evropského člověka, automobilismus, jídlo a vaření či neofeminismus (máme-li stručně připomenout jen některé kapitoly recenzované publikace) – pak propadá nejen nikdy nekončícím *metodologickým sporům* s jinými obory, ale vystavuje se i *obvinění z nekompetence* (stačí připomenout jen mimořádně ostrou konfrontaci ekonomických a ekologických hledisek). A to je situace, v níž se i u nás každé

rozšíření ekologického tématu učí žít. Tento proces „ekologizace“ musí být ovšem přiměřený specifičnosti a hloubce problémů a jak ukazují analogie ve vývoji ekologických hnutí západní Evropy a Ameriky, nemůže být nikdy ukončen, neboť je patrné už předzvěsti tolik očekávaných počátků ekologické revoluce.

Ke konci knihy je připojen volný exkurs *Antropocentrická a neantropocentrická ekologická etika* (s. 159-179), o níž autorka referovala už dříve podrobněji v *Sociologickém časopise* 1992/4. Ekologickou etiku definuje autorka jako sociálně sdílenou základní normu chování „zelených“, za níž zůstávají „pestří“ pozadu. Etiku považuje za soubor dobrovolných sebeomezení, která povedou k ekologicky příznivému způsobu života, v němž se uplatní i široké iniciativy „pestrých“ (v Německu se pod termín „Bunte“ řadí právě ty nejširší občanské iniciativy).

Otázky hlubšího filozofického zdůvodnění etiky si Librová bohužel neklade. Vychází v podstatě z empirické a elementární zkušenosti, jako ostatně pestří i zelení; tato zkušenost může být bezesporu *intuitivním argumentem pro ochranu přírody*. Vždyť intuitivně všichni chápeme, že relativně nedotčená, živoucí, nádherná a pro někoho i „svatá“ či posvátná příroda má něco společného s „kvalitou života“. Totální funkcionalizace a technizace neohrožuje jen přírodu, ale i přírodní stránku člověka a ničení přírody může znamenat i sebezničení člověka. V tomto bodě trvá plausibilita antropocentrického argumentu stejně, jako je zde zakotvena naše snaha uniknout ze zkalkulovaného a proplánovaného světa a svobodně spočinout na „ňadrech matky přírody“ a tak získat novou sílu.

Avšak sama otázka, zda lidský život či život vůbec, zda příroda či dokonce přírodo-

vědecké a technické poznání mají hodnotu, je otázka, na kterou se nedá empiricky či pouze intuitivně odpovědět. To neznamena, že by otázka po hodnotách snad byla iracionální, ale pouze to, že existuje specifická, od jiných racionalit odlišná *hodnotová racionalita*. Právě její nerespektování je jednou z příčin současné ekologické krize, která má své hluboce sociální a dějinně duchovní příčiny a především v tomto smyslu je bezpochyby *filozoficky a eticky relevantní*.

Avšak pouhé intuitivní postuláty o sakrální, svaté přírodě rozšířené i u četných „vážných“ vědců a filozofů jako je např. A. Schweitzer, K. M. Meyer-Abich, A. Naess aj. vedou k rozporným a absurdním konsekvencím dnes právem kritizovaným mnoha filozofy, kteří odmítají intuitivní a naturfilozofické pokusy o zdůvodnění ekologické etiky (Hösle, Bayertz, Wandschneider, Klein, Reed aj.).

Co říci závěrem? Jestliže dříve mělo platit, že ekologická krize není tak hrozivě aktuální a katastrofická, jak ji chtějí líčit ekologičtí fundamentalisté, tak dnes lze říci: ekologická krize se stala závažnější a aktuálnější, než jsou ochotni připustit její odpůrci. Míra iracionality ekologické hrozby vyvolává a legitimuje též mnohé iracionální protesty. Proto ono úsilí *vyvarovat se ekologické hysterie*, nepodlehnout depresivnímu diktátu (viz známé: už je pět minut po dvanácté) stejně jako překonání setrvačnosti myšlení ve chvíli, kdy „z pouhého pokračování neplyne žádná budoucnost“, vyžaduje *kultivaci ekologického myšlení a jednání*. To je nemalý úkol nejen před českým ekologickým hnutím. *Pestří a zelení* Hany Librové právě tím, že jsou adresováni nejširší čtenářské obci k této kultivaci svým specifickým způsobem přispívají.

Jan Kamarýt, Oldřich Ševčík

Petr Mareš: Nezaměstnanost jako sociální problém

Praha, SLON 1994, 151 s.

Nezaměstnanost je pro soudobou českou společnost relativně novým prožitkem. Proto také zatím chyběla publikace, která by tento problém systematicky a zasvěceně popsala a vysvětlila. Přehledová studie brněnského

sociologa Petra Mareše tuto mezeru zdařile překlenuje.

Není snadné knihu recenzovat. Má totiž výjimečně široký záběr, hutný obsah a čerpá z bohatých pramenů. Sám autor ji v předmluvě charakterizuje takto: „Kniha se snaží zmapovat nezaměstnanost jako složitý sociální jev. Jejím cílem je seznámit čtenáře s vypořádáním se problému masové nezaměstnanosti, se

základními způsoby jeho vnímání společnosti, které s ním mají své zkušenosti a se způsoby jejich reakce na něj. Stejně tak se kniha soustřeďuje na důsledky masové nezaměstnanosti pro jedince, který se stal nezaměstnaný, i pro společnost, která se vyrovnává s faktem, že nezaměstnanými se stává příliš mnoho osob na to, aby tento jev mohl být chápán jen jako jejich osobní věc.“ Přes značný rozsah problematiky dokáže autor dobře čtenáře zorientovat: uspořádal a propojil totiž pojednávanou látku tak, že vlastně vypráví „příběh o nezaměstnanosti“. Přitom srovnává, upozorňuje na problémy a všimá si širších důležitých souvislostí.

Látka je uspořádána do jedenácti kapitol. První čtyři kapitoly uvádějí do obecnějších souvislostí problematiky. Autor nejprve vysvětluje pojem nezaměstnanost, konfrontuje teorie vysvětlující příčiny nezaměstnanosti, popisuje genezi masové nezaměstnanosti v Evropě a u nás a charakterizuje trh práce. Přináší přitom řadu zajímavých postřehů. Ukazuje plynulost přechodu mezi stavy zaměstnanosti, podzaměstnanosti i nezaměstnanosti, zabývá se skrytou a nepravou nezaměstnaností. Upozorňuje, že podzaměstnanost je paradoxně jedním ze způsobů, jak společnost čelí masové nezaměstnanosti. Rozlišuje a charakterizuje frikční, strukturální a technologickou nezaměstnanost, cyklickou nezaměstnanost, vysvětluje jev „stagnace na pracovních místech“, kdy vysoká nezaměstnanost brzdí profesionální a prostorovou mobilitu, neboť lidé se obávají měnit pracovní místa. Centrálním bodem autorových úvah o nezaměstnanosti je dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost, jež postihují kategorie lidí s nejvýraznějšími handicapem ve vztahu k pracovnímu trhu.

Způsob, jak je nezaměstnanost společnosti vysvětlována, spoluurčuje také způsob, jakým se jí snaží společnost čelit. Proto teoriím vysvětlujícím příčiny nezaměstnanosti autor věnuje značnou pozornost. V liberální teorii je nezaměstnanost dobrovolná – problémem je především neochota nezaměstnaných pracovat za mzdy nabízené zaměstnavateli. „Keynesiánské“ teorie rozlišují více objektivních příčin nezaměstnanosti. Jednou z nich je technologický pokrok, další pak chronický nedostatek poptávky. Úkolem státu je intervenovat a

ovlivňovat sklon lidí ke spotřebě i investicím. Takto lze „vyměnit nezaměstnanost za inflaci“. Autor připojuje zajímavý starší názor Galbraitha, a sice, že je třeba odstupňovat výši podpor v nezaměstnanosti podle kolísání hospodářského cyklu a výše nezaměstnanosti. V době vysoké nezaměstnanosti totiž podpora nekonkuruje mzdě. Navíc je významná její role při podpoře koupěschopné poptávky.

Nezaměstnanost je spojena s tržní ekonomikou a placeným zaměstnáním. Zkušenost s masovou nezaměstnaností se koncentruje do období let 1890-1930 a pak se masová nezaměstnanost znovu objevuje v průmyslově vyspělých zemích počátkem sedmdesátých let. Po druhé světové válce má ovšem na nezaměstnané menší dopad v důsledku zvýšení životního standardu včetně úspor, zajištění podporami v nezaměstnanosti, vysoké participace žen na pracovním trhu a uplatnění opatření aktivní politiky pracovního trhu. Od osmdesátých let se ale ekonomický růst a požadovaný objem práce (a tedy zaměstnanost) vyvíjejí autonomně, neboť v důsledku technologického pokroku dochází k redukci pracovních míst a masová nezaměstnanost se stává chronickým neduhem.

Charakterizovány jsou pak základní strategie pracovníků i firem na pracovním trhu. Tyto strategie sledují obecně cíl snížit konkurenci ve vlastním táboře a zvýšit ji v táboře druhé strany. Pracovní síla má ale na pracovním trhu „strukturální handicap“ (Offe). Nezná totiž žádný způsob jak kontrolovat velikost své vlastní nabídky, navíc je závislá svou existencí na prostředcích obživy, jejichž objem je jen obtížně stlačitelný. Konkrétní pracovní síla také nemůže být spojena s jakoukoliv pracovní činností. To vše ospravedlňuje nutnost intervencí v její prospěch.

Pracovní trh je segmentován jako primární pracovní trh charakterizovaný kvalifikovanou prací, vysokými mzdami a nízkou fluktuací, a vedle toho jako sekundární pracovní trh spojený s nízkou kvalifikací, nízkými mzdami a malou jistotou zaměstnání. Nedostačující možnosti zvyšování kvalifikace blokují přechod na primární pracovní trh. Je možné rozlišit též externí trh práce a interní trhy práce (uvnitř firem), které se do značné míry překrývají s primárním trhem.

V dalších čtyřech kapitolách autor rozebírá osobní a sociální zkušenosti nezaměstnaných, sociální důsledky nezaměstnanosti a životní strategie nezaměstnaných. Práce je pro lidi v moderní společnosti hlavním zdrojem prostředků k uspokojení jejich potřeb, ale je i základnou zdokonalování dovedností, rozmanitosti žití, strukturování času, sociálních kontaktů, osobní identity a přesahování sama sebe. To vše je nezaměstnaným odepřeno. Ve „společnosti, která na úrovni sociální integrace práci normativně sankcionuje jako povinnost nebo jako nezbytnost“ (Offe), nezaměstnaní trpí proto, že nepracují a současně jsou ovládáni hodnotami spojenými s pracovní etikou a s plnou zaměstnaností. Nezaměstnanost znamená pro jedince ztrátu sociálního statusu dosavadního, i statusů budoucích, spojených s pracovní kariérou. Ztráta statusu plyne i z „vytlučení z konzumu“ a ze závislosti příjmem.

Autor dokumentuje s pomocí celé řady výzkumných prací komplexní dopady nezaměstnanosti: důsledky pro psychické i fyzické zdraví, projevy sociální izolace nezaměstnaných, ztrátu širší sociální participace, rozklad rodinných vztahů, hodnot a respektu k veřejným autoritám. Upozorňuje na význam trvání nezaměstnanosti, ale i na diferencované dopady nezaměstnanosti pro různé kategorie lidí.

Zdůrazňuje, že i když jsou nezaměstnaní zabezpečeni podporou příjmu, relativní deprivace v termínech sociálních vztahů (být podporován jinými lidmi) je vždy aktuální. Míra deprivace nezaměstnaných závisí proto na postoji blízkého sociálního okolí a veřejnosti k nim a může znamenat až jistou exkomunikaci. Stigma jako rozpor mezi „virtual social identity“ a „actual social identity“ (Goffman) vyplývá z interakce nezaměstnaného a „normální společnosti“. Vědomí komplexnosti sil, které způsobují nezaměstnanost, vede též k pocitu bezmocnosti a k obecnější občanské pasivitě. Přesvědčení, že nezaměstnanost není výsledkem osobního selhání, pomáhá pak řadě nezaměstnaných v obtížné situaci udržet si sebevědomí a chrání je proti negativním zkušenostem.

Nezaměstnanost může vyvolávat dezorganizaci sociálního života a následně sociálně patologické jevy. Například nedokonalá sebe-

vražda je pokusem o extrémní způsob komunikace, strach z nezaměstnanosti souvisí s náchylností k infantilnímu jednání, k zabývání se nepodstatnými věcmi a k násilí, které je ovšem směřováno typicky dovnitř samotné komunity chudých. Protože v kontextu západní kultury je nezaměstnanost chápána spíše jako selhání jedince než jako selhání společnosti, vyvolává u lidí více rezignace v osobním životě než jejich společenskou revoltu. Nezaměstnaní však mohou být přístupnější argumentům extrémistických politických hnutí.

Riziko nezaměstnanosti, její trvání a opakovatelnost souvisí s řadou charakteristik nezaměstnaných. Postihuje častěji lidi s nízkou kvalifikací, mladé lidi, ženy, příslušníky menšin (zvláště etnických). Masová nezaměstnanost je spojována se vznikem „new underclass“, která je situována na sekundárním trhu práce, je závislá na sociálních dávkách („claiming class“) a na aktivitách v neformální ekonomice. Je charakterizována „kulturou závislosti“, sociální anomii a nízkou sociální kontrolou, někdy i prostorovou koncentrací ve velkých městech. Vymezení „underclass“ její závislosti je však někdy kritizováno jako symbolický pojem sloužící majoritní „aktivní“ populaci (Dean).

Životní strategie nezaměstnaných se zaměřují k hledání zaměstnání, k přežívání v nových podmínkách a k překonávání stigma nezaměstnanosti. Různá „stadia“ nezaměstnanosti vysvětluje „cyklická teorie“. Tyto životní strategie jsou ale ovlivněny zvláště kulturně. Engbersen, Schuyt a Timmer s využitím Mertonova schématu typů individuální adaptace na anomickou situaci rozlišili „tradiční“ typy nezaměstnaných: konformisty, ritualisty a unikající realitě. Vedle nich popsali „nové“ typy, jejichž výskyt spojují s rozvinutým poválečným sociálním státem: podnikající (v šedé ekonomice), kalkulující (se sociálními dávkami) a autonomní (spokojují se s podporou jako dostatečným příjmem). Geneze těchto typů je podmíněna vazbami na skupiny a na „sítě“. Silné skupiny s jejich sociální kontrolou a slabé sítě formují rovnostářskou kulturu tradičních typů konformních a rituálních. Slabé skupiny a silné sítě závislosti na institucích formují hierarchickou kulturu realitě unikajících fatalistů. Slabé skupiny a

slabé síť umožňují vznik individualistické kultury podnikavých a kalkulačích, volněji k ní patří i autonomní.

Dvě předposlední kapitoly knihy se zabývají strategiemi boje společnosti proti nezaměstnanosti. Vedle politiky zaměstnanosti je rozlišena a charakterizována politika trhu práce a je zachycen její vznik a vývoj. Aktivní opatření politiky trhu práce jsou pak klasifikována v dimenzích strana nabídky – strana poptávky, vyloučení z trhu – vstup na pracovní trh, pozitivní sankce – negativní sankce. V současnosti jsou preferovány „aktivační“ nástroje: poradenství, rekvalifikace a další integrovaná opatření určená „cílovým“ skupinám. Charakter pomoci nezaměstnaným závisí na „filozofii“ sociálního státu a stupni dekomodifikace (Esping-Andersen). Sociální stát sám jako zdroj nových příležitostí ve službách (sociálních, osobních a výrobních) je produktem postindustriální společnosti, sám má však nezáměrné důsledky na sníženou motivaci k práci.

Poslední kapitola ukazuje, jak vývoj moderní společnosti otevírá ve vztahu k nezaměstnanosti nové problémy: ukazují se totiž jak limity ekonomického růstu, tak jeho nevelký význam pro zaměstnanost. Na významu nabývá vzdělání a volný čas, zatímco

práce ho ztrácí. Dochází k rozdělení společnosti na novou technokratickou pracující třídu a novou zahálčivou třídu závislou na té první a odcizenou svým životním stylem i hodnotami většiny společnosti. Celoživotní vzdělání má v této situaci mnohostrannou roli: je přípravou pro život, katalyzátorem sociální mobility i decentralizovanou aktivitou.

Knihou pojednává o nezaměstnanosti jako o problému sociálním. A v jejím závěru autor také zdůrazňuje: prostředky vynaložené na boj s nezaměstnaností je třeba chápat jako sociální investici.

Knihou je vybavena slovníčkem důležitých pojmů a velmi bohatým seznamem literatury k problému nezaměstnanosti. Je psána zaslíbeně a obratným stylem. Zaujme proto odborníky, ale poslouží velice dobře také studentům a veřejnosti, která se o problém nezaměstnanosti zajímá.

Autor využil ve své studii intenzivně a s velkým přehledem především zahraniční literatury. Dokáže však zobecňovat a uvádí řadu souvislostí prezentovaných poznatků se situací v naší společnosti. Klade též čtenáři otázky k zamyšlení, které následují za každou kapitolou. Tím se kniha stává vysoce aktuální.

Tomáš Sirovátka

Hans van der Loo, Willem van Reijen: Modernisierung

DTV, München 1993, 279s.

(překlad z holandského vydání z roku 1990
M. E. Baumer)

Problémy modernity či modernizace stále aktivněji pronikají do myšlenkového kontextu našich současných diskusí a témat doprovázejících postup transformace a hodnocení jejích výsledků. Je to zcela pochopitelné, neboť pojem moderní či modernost je na jedné straně zakořeněn do každodenního vnímání času jako média a měřítka změny a na straně druhé je významným prostředkem veřejné komunikace, tvorby sociálního konsensu a sociální orientace. Jeho sociální vliv, tak jako každého klíčového pojmu, však současně vyjadřuje rozdílné sociální zkušenosti a perspektivy, které mohou být zdrojem nedorozumění a konfrontací, ale také zdrojem dorozumívání a vyjasňování

pozic a orientací. Vztah tradiční a moderní společnosti je klasickým tématem sociálních věd, jehož zobrazení bylo vždy spolehlivě zachyceno v pracích klasických badatelů. Od 60. let však dochází k značné problematizaci tohoto tématu. Na jedné straně se značně rozšiřuje specializované vědění o různých formách rozvoje současné (moderní) společnosti. Na druhé straně jeho shrnování nevede k celistvému pohledu a nabádá buď k přehodnocení kulturních základů modernity, anebo přijetí zjišťované (postmoderní) skutečnosti jako nevyhnutelné.

Tato zkušenost západních demokracií s rozvinutým diskursivním a legitimizačním potenciálem se výrazně rozšiřuje v domácím tematickém i metodickém repertoáru, poté co ztrácí dynamiku jednostranná ideologizace skutečnosti a vznikají politické předpoklady i vůle k produktivní konkurenci při interpretaci časových a strukturních dimenzí sociální

skutečnosti. V tomto proudu začíná působit i tematika modernity a modernizace. Zatímco značný předstih dosáhla recepce metafyzických interpretací modernity či post-modernity, jež prověřuje možnost vztahení mnohostranných sociálních zkušeností k těžišti pravdivosti, a úspěšně si razí cestu liberální orientace (spíše ovšem jako negace totalitních ideových deformací než jako prostředek produktivní tvorby sociálních výhledů), málo je vnímán teoretický a empirický přínos vědeckých, resp. sociálně-vědních výzkumů, které usilují o poznání souvislostí mezi strukturálními závislostmi a svobodou lidské aktivity. Recenzovaná kniha je shrnujícím a podnětným příspěvkem této orientace.

Publikace byla napsána kolektivem holandských autorů, opírá se o výukový a výzkumný program „Všeobecná sociální věda“ a při výkladu procesu modernizace nabízí v kontextu současných interpretací modernizace několik podnětných hledisek: (1) východiska a orientace práce je lokalizována do teoretické roviny, avšak respektuje pluralitu (a možnost falzifikace) různých koncepcí a hodnotící hledisko vztahuje k rozsáhlým empirickým poznatkům různých vědních oborů – zejména sociologie, psychologie, antropologie; při tvorbě sociálního výhledu počítá s úlohou demokraticky regulované politické vůle, jež zásadně rozhoduje o volbě výhledu v podmínkách otevřených možností, avšak podle autorů může být tato volba efektivní jen při dostupnosti a srozumitelnosti sociálně vědních modelů vyjadřujících poznané trendy, souvislosti mezi nimi a aktuální problémy, před kterými stojí politické rozhodování; publikace poskytuje podnětnou metodologickou zkušenost o postavení, úloze a poznávacích postupech sociálních věd v demokratické společnosti; (2) publikace má také povahu přehledného (učebního) textu: vysvětluje evoluci klasických koncepcí modernizace (E. Durkheima, F. Tönniese, G. Simmela, M. Webera, K. Marxe, A. Gehlena aj.), charakterizuje jejich recepci v novějších historických, sociologických, psychologických výzkumech a filozofických interpretacích (N. Eliase, P. Bourdieu, J. Habermase, J. F. Lyotarda aj.) a navrhuje originální reflexi současné situace s ohledem na její možné změny; (3) základní teoreticko

metodologický přínos plyne z přijetí rozpornosti (západo-) evropského civilizačního procesu jako kulturní determinanty (a tedy opuštění vize možné syntézy a metodologického přístupu, jenž počítá s konečným překonáním rozporů); rozpornost je zkoumána jako projev různých stránek jednoho procesu, což umožňuje hledat cesty jejich racionálně utvářené rovnováhy.

Navrhovaný teoretický koncept modernizace čerpá ze zasvěceného vhledu do pokusů o rozlišení tradičních a moderních společností, o vymezení základních strukturálních elementů společnosti (zejména T. Parsonse) a novějších metodologických iniciativ ke sblížení strukturálních a činnostních přístupů (zejména koncepce sociální struktury A. Giddense). V tomto poznávacím kontextu se navrhuje zkoumat společnost a její změny ve čtyřech poznávacích perspektivách:

a) v strukturálním aspektu, jenž se vyznačuje paradoxním průběhem diferenciacie: na jedné straně se prohlubuje autonomie, funkční specializace a sebevědomá tvorba identity – dimenze jednání se tedy zmenšují – a na druhé straně se rozšiřují vztahy vzájemné závislosti, kooperativní formy aktivity a skupinové identity; tyto změny se projevují např. v mikroúrovni jako rostoucí rozdíly mezi jednotlivci ve skupině a snižující se rozdíly mezi jednotlivci v různých skupinách, ale i v úrovni jednotlivých národních a regionálních celků, a vedou k tvorbě sociálních sítí napříč jejich funkční strukturací či kulturní rozlišností; paradoxní projev diferenciacie pak předpokládá, že určitému tvaru komplexity odpovídá specifická forma solidarity;

b) v kulturním aspektu, jenž se vyznačuje paradoxním průběhem racionalizace: na jedné straně dochází k funkcionalizaci, k zúžení vhledu do životní situace i vlivu převládajících hodnotových orientací, které vedou k pluralizaci poznávacích lokalit; na druhé straně dochází k prolínání a oslabování vlivu převládajících hodnotových orientací, jež umožňuje rozšíření pohledu a tvorbu zobecňujících hledisek;

c) v pohledu osobnosti a procesu individualizace, který se vyznačuje jeho paradoxním postavením a pocitem: na jedné straně se očekává růst volnosti rozhodování uvolňujícího se z tradičních závislostí a čelícího byrokratickým struk-

turám, jenž je spojen s růstem individuální identity, a na druhé straně se prosazuje rostoucí nezbytnost rozhodování, které nelze vzdorovat bez opory stále šířeji založené kolektivity;

d) v aspektu přírody a procesu domestikace, jenž na jedné straně – zejména vlivem rozvinuté techniky – oslabuje vliv přírodních podmínek na člověka a posiluje jeho svobodnou vůli a na druhé straně činí jeho jednání závislé na sebeovládání jak svých psychických procesů, tak i vlivů ze strany jiných lidí – vyvolává podmíněnost jednání člověka přírodními procesy, byť v jiných souvislostech.

V kontextu uvedených trendů a paradoxních forem jejich projevu hledají autoři soubor problémů, které budou mobilizovat politické rozhodování, a formulují možné scénáře, jež mohou produktivně takové politické jednání ovlivňovat. V komplexnosti a nepřehlednosti současné situace anticipují rostoucí vliv solidarity (jako prostředku nacházení míry organizovanosti), legitimizace (jako prostředku rovnováhy pluralitních a generalizačních hledisek hodnotové orientace), sociální integrace (jako prostředku vyrovnávání pocitu svobody a bezmocnosti člověka) a rovnováhy jako hlediska pro hodnocení přirozených a technických sil. V scénáři navazujícím na problém solidarity se zdůrazňuje moment hospodářského a kulturního potenciálu tvorby sítí (v duchu pojetí kapitálu P. Bourdieu). Při hledání východiska z problému diarchicky založené

racionality a legitimizace se autoři přiklání k tradičnímu osvícenskému předpokladu dorozumění (komunikativní racionality v pojetí J. Habermase). Scénář možného rozvoje sociální interakce a integrity je navrhován s ohledem na postmoderní poznávací iniciativy, které zkoumají a prosazují formy myšlení a jednání v decentrovaných (nehierarchických) strukturách. O možnosti racionální reakce na zjišťované nerovnováhy přírodních procesů je diskutováno z hlediska holistických přístupů navrhuje zásadní změnu ve vztahu člověka a přírody.

I když recenzovaná studie usiluje o modelové řešení sociální skutečnosti, jež je nutně spojeno s její redukcí, je napsána čtivým a svěžím způsobem. Přehledně parafrázuje různé badatelské tradice a přesvědčivě kombinuje jejich jednotlivé poznávací prvky do srozumitelného obrazu, jenž může uspokojit nejen zainteresovaného čtenáře, ale i odborníka, který hledá širší souvislosti své orientace. Monografii přikládám však i širší kulturně-politický význam. Umožňuje orientaci v problémech, které budou sehrávat stále větší úlohu v současně probíhajících sociálních změnách a které byly často zjednodušeně domestikovány či vůbec tabuizovány, a jistě také přispěje k vyváženosti odborné diskuse k tomuto tématu na domácí scéně.

Karel Müller

Zbigniew Brzezinski: *Bez kontroly* (Chaos v předvečer 21. století)

Praha, Victoria Publishing 1993, 222 s.

Brzezinského práce *Bez kontroly* je neobyčejně zasvěcenou úvahou vědce a politického poradce amerických prezidentů nad možnostmi a perspektivami lidstva na konci 20. a počátku 21. století. Autorův úhel pohledu je politicko-sociologický, přičemž pochopitelně ani ekonomické problémy nemohou přijít zkrátka. Jeho přístup vyčerpává základní problematiku, jeho styl je věcný a čtivý.

Brzezinski dílo rozdělil do pěti částí: 1) Politika organizovaného šílenství; 2) Za hranicemi politického uvědomění; 3) Bezkon-

kurenční globální velmoc; 4) Problémy globálního zmatku; 5) Iluze kontroly.

Práce si klade tři otázky již v úvodu (s. 8): 1) Jaký je historický význam zásadního selhání totalitarismu; 2) Jaká bude geopolitická podoba světa na počátku 21. století; 3) Jaká přitom bude úloha USA.

Podle těchto bodů nebudeme postupovat schematicky a pokusíme se vystopovat autorovo vidění světa, a to ve formě komentáře, eventuálních kritických stanovisek. Opravdu systematický rozbor díla bude ovšem značně obtížný.

Autor začíná charakteristikou 20. století jako věku „megazabíjení“ ve dvou světových válkách a v důsledku řádění totalitárních režimů. Vedle řady známých faktů šokuje

Brzezinski vyčíslováním stamiliónových ztrát na lidských životech. Jeho pojetí se tak blíží v jisté míře apokalypse.

Brzezinski věnuje pozornost fašismu, nacismu a nejvíce komunismu, s nímž se střetával v politické praxi. Na jedné straně liší komunistické zločiny, na druhé straně uznává, že komunismus vyšel z morálního rozhořčení i pokusu o racionální řešení, že však svou praxí ztratil morální oprávnění a zároveň selhal ekonomicky (s. 64). Dosti šokující z hlediska morálky století je jeho zjištění, že by komunismus v případě ekonomických úspěchů patrně uspěl (s. 66). Komunismus je mu nezdarem utopie, přičemž tvrdí, že marxismus (konkrétně Marx) vyzdvihl „koncept mravně spasitelského poslání“ utopie či revoluce. Toto poslání nalézáme už u Platona, katolických inkvizitorů či heretických hnutí středověku. Nehledě k tomu, že nacismus lze stěží pokládat za utopii (tím méně spasitelskou), a že jeho předchůdcem byl spíše Nietzsche se svou „Herrenmoral“, i když i tato spojitost je v globálním pohledu Nietzscheho filozofie problematická. Spíše měl pravdu Edvard Beneš v *Demokracii dnes a zítra*, když upozornil, jak vznik bolševismu vyděsil zejména německého měšťáka, který se chtěl prostřednictvím Hitlera „pojistit“ proti skutečné revoluci. Brzezinski přitom správně ukazuje světovládu jako konečný cíl nacismu, avšak nesprávně charakterizuje diktaturu proletariátu jako konečný cíl komunismu.

Autor akcentuje výzvu vítězné liberální demokracie, která se ukázala ekonomicky výkonnější i humánnější. V této spojitosti uvádím, že komunismus se porazil vlastně sám a že tato porážka je pouze „částečným vítězstvím demokratického systému“ (s. 67). V tomto systému není dnes dostatečně spojována osobní svoboda s občanskou odpovědností (s. 75). Rovněž právní stát vymezuje pouze „vnější hranice nedovoleného, nikoli však nemorálního“ (s. 73).

Po pádu komunistické ideologie vznikají nové rozpory i dichotomie na poli ekonomickém, kulturním i geopolitickém. Za základní pokládá Brzezinski dichotomii „mezi vyspělými a méně rozvinutými zeměmi, pro něž je dosavadní západní spotřeba zcela nepřístupná“ (s. 78). Tato nerovnost vzniká za situace, kdy

se svět „zmenšil“, třetí svět tak dobře „vidí“ svět bohatý (s. 81). Naděje třetího světa nelze v dohledné době uspokojit při zachování dosavadních pořádků; navíc z důvodů stále rostoucí populace v rozvojových zemích. Třetí svět není již také udržován v pasivitě působením církevních institucí; cirkve dnes hlásají častěji ideu rovnosti (s. 180). Autor cituje Huntingtona o „konfliktu civilizací“ (s. 161); jde však spíše o konflikty různých kultur, jež mívají základ v náboženství. V celku ožívají nacionalismus a náboženský fundamentalismus.

Přechod k demokracii v postkomunistických zemích rovněž nahlíží Brzezinski jako plný problémů. Ideologické třídění nehraje sice už vážnější úlohu. Subjekt rozvoje mezinárodní pospolitosti se však teprve rýsuje (s. 96). „Univerzálním společenským zřízením se stává přitom byrokraticky řízený a nadnárodní kapitalismus“ (s. 95). V postkomunistických zemích dochází spíše jen ke „vzývání volného trhu“ a k víře v jeho neomylnost (s. 167). V některých případech je zaváděn „volný trh 19. století“ (s. 78). Bolesti přechodu mohou přispívat k nevěře v demokracii (s. 86). Dlužno též uvážit, že k vítězství trhu došlo v situaci komunistického krachu a ideologického vítězství Západu, nikoli však „z úspěšného prokázání životaschopnosti demokratických ideálů“ (s. 175). Udržení postavení USA závisí především na globálních kulturních hodnotách.

Selháním komunismu se vytvořilo geopolitické vakuum (s. 150-1). Výsledkem je zejména vlna násilí v postsovětských republikách. Brzezinski se přitom zabývá problémem geopolitické rovnováhy. Velmi křehká je podle něho dominance USA na Blízkém a Středním východě. Seznam potenciálních konfliktů je děsivý (s. 159). Úloha OSN závisí na konsensu „Velké pětky“. Není-li jej dosahováno, stává se pochybná úloha USA jako světového „četníka“ z důvodů vnitřních, ale i zahraničních (s. 160). Události v bývalé Jugoslávii, ale i ne zcela důsledný zásah proti Iráku dosvědčují tyto oběti. Velmi mnoho bude záležet na „imperiálních“ instinktech Ruska, ale i čínských velmocí.

Znepokojivé je přitom další rozšiřování zbraní hromadného ničení na další, i menší země. Je to následek toho, že „nové problémy

(...) nenahrazují tradiční problémy, nýbrž se k nim přidávají“ (s. 215).

Globální politika nebude vyžadovat super-velmoc. Spíše geopolitické rajóny a ústřední autoritu OSN. USA má sice globální sílu, ale nikoli globální autoritu (s. 103). Rozlišování síly, moci od autority je moudrým stanoviskem autorovým; lze je aplikovat nejen v politice, ale i v ekonomice, technice atd. USA vysílají do světa svobodu, ale ta je pouze „procedurální“, ne mravní (s. 103). USA mají podle sebekritického autora 20 vytypovaných problémů i neduhů, které ovšem autor v závěru pasáže zlehčuje a nazývá je „karikaturou“ (s. 105). Je to zejména zadluženost, obchodní deficit, neadekvátní zdravotní síť, hrabivá bohatá vrstva, zvýšená zločinnost a násilí, přenášení sociální beznaděje z generace na generaci, postupnéablokování politického systému, rostoucí pocit duchovní prázdnoty. Na jiném místě dodává, že „mravně zkaženou definici“ dobrého bydla „nezobrazuje jen televize“ (s. 77). K negativním stránkám mentality USA čítá autor též „pohrdání neúspěchem“ (s. 112). Upozorňuje na pokles obyvatelstva evropského původu (s. 114). Osudovou otázkou dalšího vývoje USA je podle Brzezinského zachování lingvistické a filozofické národní jednoty.

Dalšími rivaly na globální velmoc jsou Japonsko a Evropa. V Japonsku došlo k ekonomicky blahodárnému vítězství „obchodu nad uniformou“. Překážkou cesty Japonska k supervelmoci je přílišný japonský nacionalismus, vedoucí k izolaci od světa. A potom: ekonomická moc není politickou mocí. Toto jistě v zásadě platí, ale prakticky se i moc ekonomická uplatňuje politicky (srv. např. Německo, jež ani autor nepodceňuje). „Pevnost Evropa“ má řadu předpokladů pro globální autoritu. Vojenskou sílu, kulturní dědictví, vysokou životní úroveň (alespoň na severozápadě). Evropa by podle Brzezinského byla s to předstihnout USA i Japonsko; kamenem úrazu je však její politická roztržitost. Pretenze Evropy – kdysi akcentované zejména de Gaullem – jsou značné, ale její dosavadní „provinciálnost“ je zatím nepřekonatelnou překážkou jejich realizace.

Autor nepodceňuje Čínu, i když její rozvoj je dlouhodobý a nejistý. Autor nepřed-

pokládá, že by Čína byla v dohledné době schopna převzít vůdcovství; upozorňuje však na její současný ekonomický rozvoj a podíl na celkové východoasijské prosperitě, jakož i na její prestiž v rozvojovém světě.

Další úvahy vede Brzezinski k úloze Ruska jako velmoci, k situaci setrvávajícího národního státu v Evropě i jinde. (Zde se liší od P. Druckera, který pokládá národní stát za již překonaný). Autor vybízí ke zdrženlivosti národů a států ve všech klíčových politických otázkách a k orientaci na všelidské problémy. Navrhuje přitom následující geopolitickou „regionalizaci“: 1. Severní Amerika (je bizarní, že nikam nezařazuje Ameriku Jižní – snad automaticky mu spadá pod Ameriku Severní); 2. Evropa; 3. Východní Asie pod japonským vedením; 4. Jižní Asie, kde předpokládá zatím vliv Indie, ovšem sporný; 5. Neforemný muslimský půlměsíc (bez větší soudržnosti) a posléze; 6. Euroasijské seskupení, asi pod vedením Ruska. Rusko tak vlastně vylučuje z Evropy, i když na jiném místě vede i variantní úvahu.

Autor vyslovuje pochybnosti, zda-li tzv. západní civilizace je schopna poskytnout světu skutečně smysluplné poselství. Jestli bude západ chtít zůstat předvojem společného pokroku, tak musí „nastoupit cestu obtížné filozofické a kulturní reorientace“. Co tedy autor doporučuje? Především orientovat vzdělání na staleté hodnoty (s. 218).

Brzezinski vyšel z hrozby totální kontroly člověka. Zároveň dospěl k názoru, že žít jen tak „bez kontroly“ nelze. Alternativou totální kontroly není minimální kontrola, nýbrž „veřejná sebekontrola, která vyplyne z internalizovaného a zdrženlivého názoru na to, co je vhodné a co není.“ (s. 217). Zde má Brzezinski náš plný souhlas, avšak postrádáme tu konkrétní objasnění jeho představy resp. náčrt, jaké podmínky třeba vytvořit pro realizaci těchto postulátů. Není zde místa na skutečný rozbor; chtěli bychom však upozornit na dva faktory:

1) O hodnotách lze hovořit jen v souvislosti se zájmy. Člověk je primárně zájmová bytost a přijme pouze takové hodnoty, které budou v souladu s jeho dlouhodobými zájmy. Konvergenci zájmů a hodnot lze realizovat jen po linii důkazů, že staleté hodnoty, jako jsou

přátelství, spolupráce, mír, láska, atd., jsou přímo jeho dlouhodobými zájmy a že sám zájem není zdaleka jen egoistickou záležitostí, nýbrž především účastí na společném díle.

2) Z hlediska společenského systému jsou to pouze rostoucí prvky samosprávy a „sebesprávy“, jež budou s to akceptovat onu kýženou „veřejnou sebekontrolu“. Věc však nemá jen sociálně-psychologický a politický kontext. Jde

o proces zrání člověka. Nejde o návrat k ideálům před 200 lety-jde o cestu kupředu.

Překonání globální krizi ducha, říká autor (s. 219). Jinak člověk nezíská vládu nad svým osudem. Brzezinski přitom mluví o potřebné rovnováze mezi materiálními a duchovními hodnotami. K tomu připojujeme, že taková rovnováha by neměla být mechanická či „kupecká“. Jde o její duchovní smysl.

Karel Bertelmann

Readings in Population Research methodology

Pro United Nations Population Fund vydalo Social Development Center Chicago 1993. 8 svazků, 3446 s.

Koncepčně dílo připravili Donald J. Bogue, Eduardo E. Arriaga a Douglas L. Anderton, vydání zabezpečoval George W. Rumsey.

Pro potřeby odborné veřejnosti byla péčí Organizace spojených národů vydána rozsáhlá publikace věnovaná metodám výzkumu obyvatelstva, kterými se však rozumějí především metody demografické. Jak se zdůrazňuje v úvodu, záměrem editorů bylo shrnout do jedné, respektive jednotně podané publikace, výklad většiny metod používaných v současnosti při výzkumu obyvatelstva a obsáhnout demografické metody v celé jejich šíři. Čítanka má uspokojovat potřeby studentů všech stupňů, od začátečníků po středně i více pokročilé, má rozšířit znalosti metod všech graduovaných demografů. Protože se soustřeďuje na metodologii, vědomě omezuje diskusi o zásadních a teoretických problémech demografie a všimá si jich jen tehdy, když se tyto problémy bezprostředně týkají i výběru a užití výzkumných technik.

Vzhledem k tomu, že demografické metody používají nejen demografové, ale i odborníci jiných profesí, především ekonomové, sociologové, geografové, pracovníci veřejné správy a politici, je *Čítanka* určena i jim a je sestavena tak, aby ji zájemci z řad těchto profesí mohli používat stejně efektivně jako vlastní demografové. Editoři zároveň koncipovali *Čítanku* tak, aby mohla sloužit i jako bibliografická příručka pro rychlou informaci o nejdůležitější literatuře k příslušné proble-

matice a jako zdroj informací o dostupných výukových i výpočetních programech (software) pro osobní počítače.

O snaze vyjít co nejvíce vstříc výuce demografie a zároveň zajistit její více méně stejnou úroveň ve světě svědčí přehled, v němž se doporučuje, jak uvedené texty rozvrhnout do 45 kursů demografie a 13 kursů dalších sociálních věd (pro lékaře, ekonomy, sociology, biology, ekology, geografy apod.); je zároveň naznačeno, které oddíly mají zvládnout začátečníci, co by mělo být požadováno od absolventa vysoké školy, jaká je náplň studia doktorandů, co musí zvládnout aspirant na post vysokoškolského profesora.

Editoři si kladli však ještě jeden cíl, který občané malé populačně stagnující středo-evropské země příliš nepocítují – poskytnutím té nejlepší příručky demografických metod rozšířit okruh zájemců o problematiku populačního vývoje o odborníky z rozvojových zemí a dát jim do ruky učebnici, kde by se v rámci studia demografických metod poučili i o výzkumu kontracepce a plánování rodiny. Lze říci, že právě tomuto účelu je do určité míry podřízena celá koncepce díla, které vzniklo z iniciativy Populačního fondu OSN a ve značné míře využívá materiálů vydaných nebo zpracovaných pro jeho potřeby. Ve velké šíři je proto prostor věnován právě problematice rozvojových zemí a metodám vyvinutým pro účely překlenutí nedostatku podrobných empirických dat.

Metody demografického výzkumu byly rozvrženy do 27 kapitol, které jsou číslovány průběžně prvním svazkem počínaje a osmým konče. Jednotlivé kapitoly byly do svazků spojovány sice v logické následnosti, ale i podle svého rozsahu, i když i svazky jsou

koncipovány tak, aby byly pokud možno tematicky homogenní. Řazení kapitol odpovídá řazení látky ve většině učebnic demografie, metody jednodušší nebo méně náročné předcházejí těm složitějším. V rámci každé kapitoly je látka dále tematicky rozdělena do podkapitol. V rámci podkapitol jsou pak již řazeny jednotlivé texty, kterých je celkem 432, tak, aby na sebe logicky navazovaly nebo se týkaly podobné problematiky. Protože základním stavebním kamenem byly kapitoly, mají tyto nejen každá svého editora (jednoho nebo dva), ale i recenzenta. Recenzenti byli zpravidla tři, výjimečně dva nebo čtyři a byli jimi významní a zkušení demografové. Nedílnou částí každé kapitoly je přehled základní literatury a seznam programů pro osobní počítače (včetně jejich základního popisu a adres, na kterých je lze získat).

Celé dílo byla připraveno tak, že editoři jednotlivých kapitol sestavili texty z již publikovaných statí nebo partie z učebnic nebo příruček – proto *Čítanka*. Pouze v případě, že nenalezli vhodné texty, psali příslušné oddíly sami. Tak vzniklo dílo, na němž se de facto autorsky podílelo 226 odborníků z celého světa. Ačkoli šlo o specialisty z řady zemí, převládali mezi autory badatelé působící na univerzitách v USA. Přesto ani tento způsob vydání publikace nebyl snadný, neboť si editoři museli vyžádat kromě souhlasu autorů i souhlas s reedicí textů od 87 nakladatelství. Za zmínku stojí, že si pořadatelé díla vybrali pro 27 kapitol 21 odborníka, z nichž jen tři v té době nepůsobili v USA. Naproti tomu z 80 recenzentů alespoň jeden pro každou kapitolu reprezentoval africké nebo asijské demografie, často byli dva; z Evropy se na této práci podílelo osm odborníků. Výběr editorů z anglicky mluvících zemí však ovlivnil do značné míry i výběr textů, neboť byla přetištěna díla reprezentující anglicky psanou odbornou produkci, překlady z jiné produkce pořizovány nebyly. Bibliografické záznamy uváděné na závěr každého tematického okruhu preferují sice anglicky publikované tituly, ale důležité tituly jinojazyčné neopomíjejí.

Protože není možné podrobněji popsat celé dílo, včetně všech autorů, uvádím dále pro zběžnou informaci alespoň přehled jednotlivých kapitol. I z něho by mělo být patrné, co

vše lze v publikaci nalézt a ke kterým tematickým okruhům studia které díly použít.

První svazek nazvaný *Základní nástroje*, obsahuje šest kapitol. První je věnována zjišťování velikosti a skladby obyvatelstva a jeho prostorovému rozložení, včetně velikostí sídel, tj. zjišťování stavu obyvatelstva. Druhá kapitola podává přehled základních postupů používaných při konstrukci měř a ukazatelů pohybu obyvatelstva, a to jak přirozeného pohybu (tím ale autoři rozumějí studium řádu rození a vymírání), tak dalších důležitých událostí v životě lidí (sňatky a migrace). Logicky následuje třetí kapitola věnovaná pramenům demografických dat, včetně metod sběru dat. Je pojata velmi obecně, ale tak, aby jí bylo možno použít i při přípravě sčítání lidu, organizaci evidence pohybu obyvatelstva, koncipování výběrových šetření o obyvatelstvu (např. šetření o úrovni plodnosti). Metodám hodnocení úplnosti dat, jejich věrohodnosti a přesnosti je věnována kapitola čtvrtá. V páté kapitole jsou podány metody, kterých je možno použít při odstraňování některých nedostatků sebraných dat, například způsoby vyrovnávání dat a odstraňování nápadných deformací věkové struktury (pokud vznikly nepřesným uváděním věku nebo malou velikostí souboru). O tom, jak pracovat se získanými daty, aby bylo možno vzájemně porovnávat jednotlivé populace s rozdílnou věkovou strukturou, pojednává kapitola šestá, obsahující kromě klasické standardizace i další techniky. Ve všech těchto kapitolách se odráží péče o co nejširší, ale zároveň odborně správné zpracování dat o obyvatelstvu ze zemí, kde není kvalitní statistická služba nebo evidence pohybu obyvatelstva, takže se pro výzkum vývoje obyvatelstva více využívá provedených modelových vztahů.

Do druhého svazku *Čítanky* byly zařazeny tři kapitoly týkající se studia úmrtnosti. Sedmá kapitola zahrnuje přímé metody používané při výzkumu *úmrtnosti*, tzn. metody vycházející z dat poskytovaných kvalitní demografickou statistikou; osmá kapitola poskytuje návod, jak ke studiu úmrtnosti používat jiných zdrojů, například modelových úmrtnostních tabulek, odhadů založených na rozbořech věkové struktury ze sčítání lidu a pod. Recenzentem této kapitoly byl Ladislav Růžicka, který byl

kdysi autorem oddílů věnovaných úmrtnosti v naší známé učebnici *Demografie* (V. Srb, M. Kučera, L. Růžička, Praha, Svoboda 1971), ale který poté působil dvacet let jako uznávaný odborník v zahraničí, naposledy na Státní australské univerzitě. Vzhledem k tomu, že *Čítanka* neobsahuje stať žádného českého demografa a ani žádný referenční odkaz na stať jiného českého autora, je Ladislav Růžička jediným naším zástupcem v celé publikaci. Devátá kapitola je věnována analýze úmrtnosti, kterou demonstruje dvaceti příspěvky od rozborů úmrtnosti podle příčin smrti po geografické rozdílů a vícenásobné modely a kohortní analýzy.

Ve třech kapitolách třetího svazku jsou obdobným způsobem představeny metody používané při studiu *plodnosti*. Nejprve jsou probrány detailní způsoby výzkumu z dat poskytujících informace pro průřezovou i kohortní analýzu (kapitola desátá), následují způsoby výpočtů a odhadů úrovně plodnosti z dat sčítání lidu či jiných informací o počtu narozených dětí (kapitola jedenáctá) a poté modely použitelné pro zjištění úrovně plodnosti (kapitola dvanáctá) a jejich aplikace. I z této kapitoly je zřejmé, jakou důležitost přikládali editoři metodám využitelných v zemích s vysokou úrovní plodnosti, ale s nízkou úrovní evidence pohybu obyvatelstva.

Do čtvrtého svazku byla zařazena *sňatečnost* včetně zániku manželství a opětovných sňatků (kapitola třináctá). Rozsahem jde o kapitolu skrovnou, podává však ve zhuštěné formě nejdůležitější metody, včetně konstrukce tabulek sňatečnosti a pravděpodobnosti rozvodu. Editoři však upozorňují, že problematiku vzniku a rozpadu manželských svazků řeší i oddíly týkající se domácností, rodin a plánování rodičovství. Rozsahem podstatně větší je pasáž věnovaná *prostorové mobilitě* (kapitola čtrnáctá), která pojímá prostorovou mobilitu jako jeden z komponent ovlivňující strukturu a vývoj populace. Vnitřní struktura kapitoly je tradiční, po části zabývající se mobilitou v rámci jedné země následuje oddíl podávající návod k výzkumu mezinárodních migrací. Svazek uzavírá problematika *domácností a rodin* (kapitola patnáctá). V jejím úvodu považovali autoři za vhodné uvést i definice domácností a rodin a typů rodin, druhý text je

věnován rodinným cyklům, následuje příspěvek zabývající se životními cykly. Oba zdůrazňují potřebu sociologického přístupu ke studované problematice. Jako obvykle následují možnosti analýzy v závislosti na kvalitě vstupních dat.

Do pátého svazku *Čítanky* byly zařazeny populační modely, projekce a odhady, které byly obsahem pěti kapitol. Po metodách používaných v kohortní analýze přirozené měny obyvatelstva (kapitola šestnáctá), následují způsoby konstrukce základních populačních projekcí komponentní metodou podle věku a pohlaví, respektive v návaznosti na etnickou skladbu obyvatelstva (kapitola sedmnáctá) a další odvozené projekce – např. projekce domácností, projekce zaměřené na postižení rozdílů ve vývoji městského a venkovského obyvatelstva, regionálních rozdílů, projekce zdrojů pracovních sil, projekce vzdělanostní úrovně obyvatelstva (kapitola osmnáctá). Obsahem kapitoly devatenácté jsou postupy, jimiž se modelují změny populačního vývoje; jde v podstatě o kapitolu věnovanou stabilní populaci a vztahům, které ovlivňují růst a věkovou strukturu populací, konstrukci populačních modelů a jejich použití. V kapitole dvacáté jsou shrnuty způsoby používané pro odhady stavu a věkové struktury obyvatelstva v intercensálním období a v období bezprostředně po uskutečnění sčítání lidu, v tom odhady využívající výběrových šetření.

Do šestého svazku byly zahrnuty metody, rozpracované zpravidla v nedávné době a využívající ve velkém rozsahu nejen nových statistických metod, ale i možnosti výpočetní techniky. Jsou to v první řadě metody založené na pravděpodobnostních modelech (kapitola jednadvacátá), vícecestavová demografie (kapitola dvaadvacátá), způsoby zjišťování víceúrovňového vlivu populačního vývoje ve společnosti (kapitola třiadvacátá) a techniky analýzy založené na rozbořech kvalitativních dat (kapitola čtyřiadvacátá). Jde tedy o metody, výstižně autory nazvanými jako *Základní metody pro pokročilé*.

Obsahem sedmého svazku je kapitola pětadvacátá, zaměřená na výzkum *antikoncepce a plánování rodičovství*. Tato kapitola obsahuje ne méně než 43 texty. Nejprve jsou zařazeny pasáže týkající se antikoncepce jako

chování lidí – sem je zařazena nejen problematika potratů, ale i metody, kterými se zjišťuje, jakých způsobů a v jakém rozsahu a s jakou efektivností používají manželské páry v zájmu omezování počtu narozených dětí. Ve druhé části se na vědomé snižování úrovně plodnosti pohlíží z hlediska programového plánování rodičovství. Dále jsou představeny metody na měření efektivnosti programů zaměřených na snížení úrovně realizované plodnosti, které u některých populací dosáhly značného rozsahu, způsoby, jak zjišťovat vliv omezování úrovně plodnosti na demografický vývoj. Je pochopitelné, že většina těchto textů vychází ze zkušeností zemí s vysokou úrovní plodnosti, resp. těch zemí, které se ve snaze o snížení populačního přírůstku značně angažovaly v aplikaci nejrůznějších programů na omezování úrovně plodnosti.

Do osmého svazku byly zahrnuty kapitoly *Ekologie člověka a populační výzkum* (šestadvacátá) a *Ekonomie a populační výzkum* (sedmadvacátá). Vzájemné vztahy populačního vývoje a životního prostředí jsou podány jak v rovině obecné, tak na příkladu vybraných studií z jednotlivých zemí, které se týkají vlivu urbanizace a rurálního způsobu života na stav ekosystémů. Obdobnou strukturu má i následující kapitola. Po úvodním textu podávajícím přehled ekonomické demografie následuje pasáž týkající se důsledků populačního vývoje na hospodářský vývoj třetího světa a příspěvek zaměřený k výpočtu dopadu populačního vývoje na pensijní systém v důsledku stárnutí populací (v tomto případě jde sice o rozbor

situace v USA, ale pro dnešní diskuse u nás je i tak velmi zajímavý). Do tohoto oddílu zařadili autoři i texty zaměřené na výzkum hospodaření domácností a rodin, na dopad vývoje plodnosti na věkovou strukturu populace a tím i na makroekonomické ukazatele. Poslední dva texty se týkají vztahu hospodářství a sociologie. Je sem však zařazena studie, týkající se vlivu změn v kulturním prostředí a ekonomickém vývoji na změny ve vývoji plodnosti (míněny ale změny, které vedou k zásadnímu snížení úrovně plodnosti), a studie, která se zabývá způsoby měření vlivu populačních programů na úroveň plodnosti a jejich dopadu na jednotlivce. I tentokrát jde především o zájmy rozvojových zemí s vysokou úrovní plodnosti.

Jak již bylo řečeno v úvodu, cílem této anotace bylo pouze seznámit českého čtenáře s kompendiem, které je dnes pro demografický výzkum k dispozici a které je nejen učební pomůckou, ale i dobrou bibliografickou příručkou. Čítanka metod pro demografický výzkum je v prvé řadě určena pro demografy, není však rozhodně nezajímavá ani pro badatele dalších společenských věd, zejména pokud ke své práci používají vysoce formalizovaných metod a modelových vztahů. Je nepřímým dokladem i trendu ve vývoji demografických metod v posledních dvaceti letech a možností, které moderní metody umožňují při výzkumu obyvatelstva, pro které nejsou k dispozici kvalitní data demografické statistiky nebo dlouhé řady pravidelně konaných populačních censů.

Ludmila Fialová

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně

Na začátku akademického roku 1994/1995 vzniklo v Brně na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity nové pracoviště, které vstupuje na českou pedagogickou a vědecko-výzkumnou scénu – *Škola sociálních studií* (ŠSS FF MU). Tato instituce, jejímž ředitelem se stal prof. PhDr. Ivo Možný, CSc., byla vytvořena zatím jako svazek tří kateder: katedry sociologie (pod vedením doc. PhDr. Petra Mareše, CSc.), katedry politologie (vedoucí PhDr. Petr Fiala) a katedry sociální politiky a sociální práce (vedoucí doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.) s cílem vybudovat postupně moderní sociálně vědní centrum výuky a výzkumu. Důvody, které nás, pracovníky zmíněných kateder, k tomuto kroku vedly, byly především pedagogické. Koordinací systému studia a jeho organizace vytváříme studentům prostředí relativně srovnatelné s prostředím vyspělých univerzit, čímž chceme dosáhnout toho, aby vzdělání, které ŠSS FF MU poskytuje, mělo běžný evropský standard.

Škola sociálních studií nabízí vzdělání univerzitního typu ve čtyřech oborech. Posluchači tu mohou studovat obor **sociologie**, obor **politologie**, obor **sociální politiky a sociální práce** a od školního roku 1995/1996 také obor **masová komunikace a žurnalistika**. Studium je vesměs *dvouoborové*, studenti mohou jednak kombinovat navzájem obory ŠSS FF MU, ale kromě toho lze zapsat i kombinace jiné. Např. u oboru **sociologie** doporučujeme také kombinaci s *filozofií*, *historií* a *vědou o náboženství*. Obor **žurnalistika** se navíc doporučuje kombinovat se studiem *češtiny*, *historie* a *filozofie*. **Politologii** je možno absolvovat samostatně (jednooborové studium) nebo v kombinaci (dvouoborové studium), především s *historií*, *filozofií* či *vědou o náboženství*. Případně lze spojit jednooborové studium politologie se studiem práv nebo ekonomie na jiných fakultách Masarykovy univerzity.

Každoročně přijímáme na ŠSS FF MU asi 70-80 studentů. Studium je uspořádáno *stupňovitě* a organizováno *stavebnicově*. První stupeň poskytuje úplné vysokoškolské vzdělání ukončené po třech letech složením *státní zkoušky* a

získáním titulu **bakalář**. Druhý stupeň pak je po dalších dvou letech studia ukončen *II. státní zkouškou*. Její složení zakládá právo na titul **magistr**. Pak mohou následovat postgraduální studia vedoucí k získání vědeckého titulu **Dr., doktor filozofie**.

Student může podle své úvahy, studijních výsledků, osobní situace a životních plánů ukončit studium na kterémkoli stupni a zhodnotit získané vzdělání v praxi. Může se však později kdykoli na univerzitu vrátit a pokračovat ve studiu na dalším stupni. Může tak učinit na katedrách ŠSS FF MU anebo na kterékoli jiné fakultě v České republice i na většině univerzit v Evropě i v záměří.

Výhodou tohoto uspořádání, opřeného o náš vysokoškolský zákon i o zkušenosti z ostatních evropských univerzit, je, že student nerozhoduje fatálně svou životní dráhu už přihláškou ke studiu na vysokou školu. Toto uspořádání mu umožňuje, aby uvážlivě a postupně budoval své vzdělání sám podle svých rozhodnutí tak, jak poznává své vlohy a jak si na základě studia upřesňuje obraz o možnostech svého životního uplatnění. Jelikož máme dlouholetou spolupráci s univerzitami v SRN, Itálii, Holandsku, Norsku, Anglii a USA, mohou studenti už na bakalářském stupni získat kratší zahraniční pobyty. Jejich nabídka se pak v dalších stupních studia dále rozšiřuje.

Škola sociálních studií je dynamicky se rozvíjícím pracovištěm. Náš vědecký výzkum, který se soustřeďuje do oblastí sociální ekologie, nezaměstnanosti, trhu práce, chudoby, stárnoucí společnosti a vývoje politických struktur, je na příští léta pokryt granty z grantových agentur domácích i zahraničních. Vydáváme zde vlastní odbornou revui s roční periodicitou, která se od tohoto roku mění z původního *Sborníku prací Filozofické fakulty brněnské univerzity (SPFFBU, řada G) na Sociální studie*. Jako mladé pracoviště hledáme talentované odborníky, kteří by se chtěli v oblasti sociální politiky, sociální práce, sociálně vědního výzkumu a ekonomiky veřejného sektoru stát odbornými asistenty ŠSS FF MU Brno, a tím i našimi kolegy.

Ladislav Rabušic

K počátkům integrace medicíny a sociologie u nás

(k 75. výročí založení Masarykovy univerzity v Brně)

Dlouhodobá nedostupnost objektivního společenskovedního vzdělání v naší populaci obecně a zvláště u lékařů, dnes neobyčejně ztěžuje vrcholnému zdravotnickému managementu správné pochopení především koncepčních problémů, které se vynořují v procesu transformace celospolečenské péče o zdraví i transformace soustavy zdravotnictví.

Musíme si přiznat, že naše dnešní lékařské myšlení není plně připraveno vidět současnou medicínu jako vnitřně složitý *společenský subsystém odborného poznání*, praxe i výchovy v celospolečenském systému péče o zdraví a adekvátně tomu o medicínských problémech uvažovat.

Proto také není pro naši lékařskou veřejnost snadné vnímat, jak je medicína – svou rolí orientovaná k biologickému fondu populace – vrostlá složitou sítí vztahů do denodenního metabolismu společenského života a jak jej svými informacemi reguluje.

Aby tato regulace byla hospodárná a působila pozitivně na stav biologického fondu, je nevyhnutelné, aby byla podložena přiměřenou úrovní, rozsahem a specifikací integrace medicínských oborů (především sociálního lékařství a hygieny) s obory společenskovedními (v první řadě sociologií, ale i ekonomik, historií, právem, politologií a dalšími).

V posledních asi padesáti letech došlo v naší medicíně z mnoha příčin spíše k dezintegračním jevům. Proto je pochopitelné, že nejméně dvě generace lékařů mají sklon považovat společenské skutečnosti, které jsou integrální součástí jejich praktických činností (jak léčebných, tak preventivních) a bez jejichž odborného zhodnocení není v podstatě lékařský problém správně řešitelný, za nepřislušející do jejich závazného hlubšího vzdělání a hlubších odborných studií. Aktivně vytlačují společenskovední tematiku z medicínského myšlení a dění.

Tato nežádoucí tendence uzavírá medicínu do nepřirozené izolace. V ní je pak obtížné vytvořit obecné uvědomění, že má-li být dosažené medicínské poznání o příčinách

nemocí plně využito a zhodnoceno ve prospěch zlepšování zdravotního stavu obyvatel (i v situaci ne příliš příznivých ekonomických podmínek), musí *bezpodmínečně* dojít k určité úrovni tvůrčí integrace mezi medicínou a společenskými vědami. Tato integrace může být životná a trvalá jedině při oboustranné, bdělé účasti.

Nahlédneme-li do historie, překvapí nás rozsah vstřícného, iniciativního zájmu řady lékařů o odborné – o poznání a metodologii společenských věd se opírající – zvládání stále narůstající společenské tematiky v péči o zdraví, již v prvních třech desetiletích dvacátého století.

Odborníci této etapy nám zanechali myšlenkový odkaz, který je v našich podmínkách cenný především tím, že dnes již nepřehledná složitost v praxi zcela živelně probíhajících integračních procesů, může být v rovině teoretické hospodárně a cíleně rozplétána.

Chceme-li vytvořit kontinuitu našeho myšlení i koncepci účelných odborných aktivit a jejich institucionalizací, musíme se k tomuto odkazu, prokazujícímu nezbytnost integrace už v oně době, vrátit jako k důležité živé stopě. Bez tohoto návratu bychom také nepochopili propast (která se rozevírala v našem lékařství po více než 50 let pod vlivem různých tlaků a iluzí) mezi našimi dnešními představami o možnostech pohotových pragmatických řešení a skutečnými potřebami, směřujícími ke zlepšování zdravotního stavu naší populace.

Už v prvním desetiletí existence Masarykovy univerzity v Brně (tj. ve dvacátých letech) pochopily potřebu zmíněné integrace pro péči o zdraví tři významné brněnské osobnosti. Byli to:

Inocenc Arnošt Bláha (1879-1960) byl jedním z nejvýznamnějších brněnských sociologů. Počátkem roku 1922 byl jmenován mimořádným profesorem na MU v Brně, v roce 1924 profesorem řádným. Bláhův význam a jeho zásluhy o rozvoj české sociologie byly po zásluze oceňovány u nás i v zahraničí. Nalezl mnoho následovníků mezi svými žáky, takže je možno mluvit o Bláhově sociologické škole brněnské. Zájem o medicínu prozrazuje nejen častým užitím představ z medicíny k vyjádření společenských skutečností, ale i zvláštní pozorností o ty lékařské

publikace, které v jeho době přinášely zajímavé analýzy sociálně medicínských jevů a recenzoval je v časopisech.

Zvlášť blízký vztah měl k Fr. Hamzovi, o němž napsal v roce 1930 nekrolog do *Sociologické revue* a do *Pokrokového obzoru*.

František Hamza (1868-1930) profesor sociálního lékařství, byl v letech 1922-1930 přednostou Ústavu sociálního lékařství lékařské fakulty MU v Brně. Veřejnosti byl více znám jako úspěšný literát a zakladatel naší první léčebny pro tuberkulózní děti. V letech 1919-1922 působil jako odborný rada na nově vzniklém Ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy v Praze.

Hamza byl vynikajícím organizátorem a propagátorem vědeckých poznatků o sociální podmíněnosti lidského zdraví a nemoci. Byl jedním z prvních, kdo u nás pochopil význam sociologie pro řešení stále složitějších otázek péče o zdraví národa. Svou vysoce mravní životní filozofii promítal do svých četných přednášek a vědeckých pojednání. Z nich nejceněnější jsou *Úvahy o sociální péči zdravotní* z r. 1921 a zejména vynikající stať uveřejněná ve *Věstniku Společnosti moravského hygienického musea* v roce 1928 s názvem *Zdravotní sociologie*, která je neobyčejně zralou úvahou a velmi blízká dnešnímu širokému pojetí oboru v jeho mnohotvárné komplexitě.

Trojici doplňuje *Josef Roček* (1887-1946), profesor hygieny, vedoucí Hygienického ústavu LF (1921-1946). Jeho chápání sepětí hygieny a života společnosti dobře vystihují tyto jeho názory: „(...) patří hygiena k těm vědám, které mají k životu člověka vztah nejtěsnější, které vyplývají přímo z jeho potřeb, ba více, které umožnily kulturní rozvoj lidstva (...), hygiena (...) je skutečným zdrojem lidské síly od pravěku, zdrojem, kterého jest tím více potřebí, čím vyšší jest lidská kultura. (...) Kultura musí pěstovati a zdokonalovati hygienu, aby sama mohla růsti.“ (J. Roček: „Život a hygiena.“ *Hygienu osobní, veřejnou, sociální* 2 (1929): 1-15.)

Roček v roce 1928 založil a redigoval časopis *Věstník Společnosti moravského hygienického musea*, který se od druhého do jedenáctého ročníku (1938) stal měsíčníkem pod názvem *Hygienu osobní, veřejnou, sociální*. Byl to první samostatný hygienický časopis

v ČSR a první hygienický časopis v naší historii vůbec.

Je příznačné pro myšlenkové zrání k integraci věd oné doby, že právě v 1. ročníku nového hygienického časopisu byl uveřejněn článek prof. Fr. Hamzy (F. Hamza: „Zdravotní sociologie.“ *Věstník Společnosti moravského hygienického musea* 1 (1928): 137-156) a v něm samostatná stať prof. A. Bláhy (I. A. Bláha: „K pojmu sociologie.“ tamtéž: 138-142), která unikla bibliografické evidenci (A. Obrdlík (red.): *Pocta I. A. Bláhovi k šedesátým narozeninám*, Brno 1939). V této stati byla vyslovena řada myšlenek, dnes dokonce ještě více než dříve, významných pro teorii medicíny.

Vybíráme z nich ty, které znějí i dnes neuvěřitelně svěže a aktuálně – úvahy o etologii nemoci:

„(...) úkolem lékařovým není jen zakročovati proti nemoci již projevené, nýbrž pečovat též, aby se neobjevila.

To znamená jistě předcházet příčinám. A tu když pátráme po příčinách nemoci a všech zel vůbec, docházíme k poznání, že jsou ve značné míře podmíněny též sociálně. Nejsou jen záležitostí soukromou, ale hodně *veřejnou, sociální*. Když hledáme příčinu nemoci a spokojíme se příčinou nejbližší, tedy ji nalezneme v individuu. Ale to je jenom zdánlivé. Pátráme-li po příčinách vzdálenějších, po *příčinách příčin*, poznáváme jak to bylo správně napsáno německým sociologem Müller-Lyrem, že všechny řetězy příčin vycházejí v některém bodě z individua do společnosti, a že osud jedince je jen vláknem v nesmírném příčinném tkanivu sociálních souvislostí.

Příčiny chorob jsou zajisté buď vnitřní, buď vnější. Je však jasno, že špatnou dědičnost, špatnou dědičnou vloh, přijal jedinec od svých rodičů, od předků. Dědičné zatížení ukazuje tedy na příčinu mimo individuum, na příčiny *rodové*. Není to vina individuální, ale sociální. Tím spíše při nemocech zaviněných příčinami vnějšími, jež spočívají buď v mimolidské přírodě, buď v nedostatcích a chybách společnosti (...)

A mají-li nemoci své příčiny sociální, pak se jim dá čelit zase jen *sociálními prostředky* (...)

To znamená, že sociologické studium nemoci a sociální profylaxe zachrání před jistou smrtí ročně miliony lidských životů.

Právě proto proměňuje se lékařství na lékařství *sociální* tím, že si uvědomuje, že příčiny nemoci jsou nejen individuální, nýbrž ve značné míře sociální, a že sociálním příčinám musí čelit i sociální prostředky. Má-li být zdravo *individuum*, musí být především *zdráva společnost*, musí být uskutečněny lepší *sociálně hygienické, hospodářské i mravní podmínky životní*.

Je zásluhou sociologie, že ukázala na sociální podmíněnost individuálního zdraví, na sociální zdroje individuálních nemocí a bolestí. To je poučení, jehož může sociologická orientace poskytnout medikovi, poučení, jehož dosah je eminentně sociální, a ovšem i mravní.“

Bohužel ochota a odvaha zahrnovat společenskovědní tematiku do hlubšího studia etio-

logie nemocí se v naší medicíně po dlouhá léta vytrácely (J. Pavlusová: *Hygienická služba v teorii prevence*. Kandidátská práce obhájená 1983 na LF hygienické v Praze, nepubl.). Veřejnosti se jevil podíl společenských skutečností na vzniku nemocí jako neovlivnitelný a naučila se jej přehlížet. I v tom musíme hledat jednu z podstatných příčin současného neutěšeného zdravotního stavu naší populace.

Chtěli jsme ukázat, že historická ohlednutí, podobná našemu příspěvku mohou být v současné době užitečná, inspirující k podpoře a rozvíjení integračních trendů mezi medicínou a sociologií a dalšími společenskými vědami.

Těší nás, že to, co jsme evokovali, může přispět k uvědomění tvůrčího podílu MU v Brně na vývoji českého myšlení.

Sylvia Bartlová, Jiřina Pavlusová, Adolf Žáček

Od národních k nadnárodním ozbrojeným silám

IV. výroční konference ERGOMAS

V severoitalském městě Turín proběhla ve dnech 26.-29. května 1994 IV. výroční konference Evropské skupiny pro výzkum vztahů mezi armádou a společností ERGOMAS (European Group on Military and Society). Jde o organizaci založenou v roce 1986 evropskými odborníky, především sociology, zabývajícími se vztahy mezi armádou a společností v různých evropských zemích, i když někteří zlí jazykové tvrdí, že hlavní příčinou byla protikuřácká opatření na konfencích IUS (Inter-University Seminar) založeném Morisem Janowitzem, který se věnuje problematice ozbrojených sil a společnosti. Zúčastnilo se jí 35 výzkumných pracovníků, pracovníků ministerstev, armádních a civilních institucí, které se zabývají vojenskými otázkami. Kromě Itálie mělo na konferenci zastoupení Švédsko, Německo, Francie, Švýcarsko, Belgie, Nizozemí, Portugalsko, Španělsko, Polsko a Česká republika.

Do bohatého programu tří denní konference bylo kromě obvyklých diskusních setkání příslušníků jednotlivých pracovních skupin zařazeno i společné zasedání, na němž velitel

italské paradesantní brigády „Folgore“ generál Bruno Loi informoval účastníky konference o zkušenostech italských jednotek v Somálsku.

Konference byla zahájena plenárním zasedáním v pátek 27. května, na němž účastníci z Itálie, Německa a Francie hovořili o poznatcích z mírových misí.

O vstup do problematiky mírových operací se postaral italský politolog Giuseppe Cucchi, který poukázal na to, že musíme rozlišovat mezi dvěma tendencemi u mírových operací. Jde o (1) *peace-keeping* – cílem je zabránit rozšíření vojenského konfliktu, případně tlumit tento konflikt. Úkoly ozbrojených sil se zde více blíží svému původnímu předurčení – použití síly (válka v Perském zálivu), nebo odstrašení silou (bývalá Jugoslávie); (2) *peace-bulding* – cílem je zabránit další devastaci země, případně restaurovat infrastrukturu a někdy dokonce i politický systém. Tyto úkoly jsou velice odlišné od těch, pro které jsou vojenské většinou jednotky cvičeny (Somálsko).

Na G. Cucchiho navázal italský politolog Guido Sertorio, který se věnoval dvěma problémům spojeným s mírovými operacemi, ke kterým dochází v zemi, odkud jsou jednotky vyslány. Na tyto dva aspekty pak ve svém referátu poukázali i belgičtí sociologové

Philippe Manigart a Eric Malier a Jürgen Kuhlmann z Německa. Jde o následující problémy: (1) rekrutaci – která se stává problémem, především v případě nasazení vyšších počtů lidí. Mírové mise s sebou nesou ohrožení na životě a je velice problematické nasazovat vojáky základní služby. Belgičtí sociologové ukázali na stále výraznější tendenci mladých mužů preferovat stále a perspektivní zaměstnání, které není vzdálené od místa bydliště a nepřináší žádné riziko. Současně se ukazuje, že zájem na nasazení v rámci mezinárodních misí, která jsou poměrně výnosná (italští vojáci na nejnižších stupních dostávají asi 4 000 amerických dolarů, jejich němečtí kolegové mají možnost ušetřit asi 50 tisíc marek za 6 měsíců služby v jednotkách OSN), má ta část mladé populace, která je nedostatečně vzdělaná, nezkušená a málo motivovaná pro službu v jednotkách tohoto charakteru. Další problém, který je spjat s rekrutací je ten, že ke službě se hlásí mladí muži s představou tzv. ramboidního vojáka, kteří jsou nejméně vhodní pro úkoly v rámci mírových operací. Ideálním jedincem je mladý člověk, schopný pochopit kulturu země, v níž je nasazen, komunikativní jedinec, schopný řešit problémy a konflikty na komunální úrovni nenásilnou cestou; (2) podpora veřejnosti – veřejnost akceptuje mírové operace krátkodobého charakteru. Ty se však mohou stát velice těžko legitimovatelné v dlouhodobém horizontu. Platí to především v případě nepřiliš úspěšných misí, případně u operací s nejasnými a zamlženými cíli, které obyvatelstvo nepodporuje. Ukazuje se, že veřejnost negativně reaguje na zabití nebo zranění vojáků vlastního státu v mírových operacích a zpochybňuje nejen legitimitu nasazení vlastních vojáků, ale zaujímá i negativnější postoje vůči politickým seskupením, případně politikům, kteří toto nasazení prosadili. J. Kuhlmann poukázal na to, že výrazem podpory nasazení v mírových misích je i postoj k civilní službě. Dokumentoval to prudkým růstem zájmu mladých německých mužů o civilní službu (až o 100 %) po nasazení mezinárodních jednotek v Perském zálivu, což interpretoval jako vyjádření obavy z možného nasazení.

Na toto plenární zasedání navázala následující den již zmíněná beseda s velitelem italských jednotek OSN v Somálsku, kde v době

operace Restore Hope (Obnovená naděje) působilo 28 000 vojáků a 2 800 civilistů.

Další program konference se soustředil do několika zasedání tří pracovních skupin. Jedno ze zasedání bylo celé věnováno problematice vztahu české veřejnosti k armádě České republiky. Pracovníci Vojenského ústavu sociálních výzkumů Marie Vlachová a Štefan Sarvaš zde vystoupili se dvěma referáty. Seznámili účastníky sekce s výsledky výzkumu životních podmínek bývalých vojáků z povolání, kteří v roce 1993 odešli do civilu, a s vývojem názorů české civilní veřejnosti na otázky armády, vojenské služby, vojenské profese.

Na konferenci bylo rozhodnuto o ustavení nové pracovní skupiny, která se bude zabývat teorií moci, konfliktů a bezpečnosti. Iničiátoři této myšlenky, profesor Marburgské univerzity (SRN) profesor Ralf Zoll a pracovník SOWI (Výzkumný ústav Bundeswehru) dr. Hans-Georg Räder, seznámili účastníky konference se svou představou o práci této skupiny, vycházející z nového pojetí bezpečnosti, které bere v úvahu podmínky každodenního života jedince v postmoderním světě a které je založeno na reflexi společenského řádu a zdůvodněných univerzálních principech odpovědnosti jedince za svůj život i za společnost.

V další pracovní skupině byly italským generálem Giuseppeem Caforiem prezentovány závěry výzkumu „Současnost a budoucnost vojenské profese z pohledu evropských důstojníků“. Na tomto výzkumu probíhajícím od roku 1992 se jako jediné pracoviště postkomunistických zemí zúčastnil Vojenský ústav sociálních výzkumů (na české větvi participoval Štefan Sarvaš). Výsledky výzkumu budou shrnuty do samostatné publikace, jejíž vydání se koncem letošního roku připravuje v Německu.

Celkově na konferenci vyplynuly závěry, že podobně jako každému sociologickému tématu i problematice konfliktu i problémům armády a vojenské organizace je věnována malá pozornost. Ukázalo se, že chápání společnosti jako bezválečné (warless society), který zavedl Charles Moskos, a nebo postvojenské (post-military society), použité Martinem Shawem, přináší s sebou i mnoho proměn, což znamená, že ozbrojené síly a

jejich úkoly budou muset v budoucnu projít zásadní změnou. Když se pokusíme sumarizovat názory na budoucí podobu ozbrojených sil, nacházíme následující portrét: (1) Budou do jisté míry spíše policejními silami a jejich nasazení můžeme očekávat spíše pod vlajkou OSN, případně jiných mezinárodních organizací, než pod vlajkou národní; (2) Budou dobro-

volnými a plně profesionálními institucemi; (3) V ozbrojených silách budou lepší pracovní podmínky, aby byly schopné konkurovat na trhu práce; tj. vyšší plat, pružná pracovní doba, otevřenost vůči ženám a minoritám.

Marie Vlachová, Štefan Survaš

Výzkum sociálně kulturní plurality

V říjnu tohoto roku začalo v Praze při Filozofickém ústavu Akademie věd ČR působit Středisko pro výzkum sociálně kulturní plurality. Ředitelem střediska (tato funkce je honorární) byl jmenován emeritní profesor Univerzity v Lancasteru, Dr. Jaroslav Krejčí. Sekretářkou je paní Dana Schautová.

Hlavní působností střediska bude sdružování vědeckých pracovníků za účelem (1) zkoumání podmínek soužití a vzájemného porozumění různých etnických, náboženských či jinak kulturně profilovaných společenství, (2) zkoumání podmínek a výhledů civilizační přeměny, kterou naše země spolu s dalšími v současné době prožívá. Zvláštní pozornost bude věnována interpretaci lidských práv a odpovědností.

Středisko bude přispívat ke koordinaci výzkumu upřesňováním koncepcí a metodiky interdisciplinárního bádání v uvedených oblastech. Bude tak činit za úzké spolupráce s ostatními pracovišti Akademie věd, Univerzitou Karlovou a ostatními vysokými školami, a to jak v České republice, tak i v zahraničí.

Zahajovací setkání pražských zájemců o účast na spolupráci se uskutečnilo za předsednictví ředitele Filozofického ústavu AV ČR Dr. M. Mráze v budově Akademie věd ČR v Praze.

Zasedání zahájil předseda AV ČR prof. R. Zahradník. Vyslovil přání, aby činnost střediska byla úspěšná, protože nedostatek tolerance vyplývající ze sociálně kulturních rozdílů ohrožuje soužití v naší společnosti.

Rector Univerzity Karlovy prof. K. Malý ve svém úvodním projevu poukázal na to, že v procesu vzdělávání a učení více než kdekoli jinde si uvědomujeme nezbytnou potřebu překročit hranice tradičního středoevropského či vůbec evropského modelu. Univerzita svou

skladbou a vybaveností – takřka kompletní – umožňuje toto překročení k důvěrnému seznámení s tradicemi a kulturami, s náboženstvími i myšlením, které umožňuje poznávat a chápat. Právo je jen zdánlivě abstraktním pojmem. Ve skutečnosti je to vždy pravidlo chování člověka, lidské komunity. Usilujeme-li dnes o vzájemné porozumění různých náboženských a kulturních i právních společenství, neměli bychom na onu jednotu v rozdílnosti, totiž na lidskou podstatu práva zapomínat.

Profesor Krejčí ve svém orientačním referátu podal přehled o národnostních problémech v Evropě, jakož i o problémech vyplývajících z civilizační rozmanitosti. Při charakteristice etnicko-politického vývoje v Evropě za posledních 150 let upozornil na to, že postupné přizpůsobování státních hranic hranicím národnostním a později také v důsledku etnických přesunů naopak hranic národnostních hranicím státním bylo v Evropě jedním z hlavních motivů a také důsledků mezistátních válek a politických zvratů za posledních 150 let. Zásada, že každý národ má mít svůj stát a každý stát sdružovat jen jeden národ, se sice prosazovala cestou velmi klikatou a většinou i krvavou, ale její prosazení je v perspektivě oněch 150 let zřejmé. Před rokem 1830 žila více než polovina obyvatel Evropy bez vlastního národního státu. Nyní v roce 1994, je bez vlastního národního státu nebo bez vyhovujícího rovnoprávného členství ve federaci (jako Švýcarsko nebo Belgie) jen asi 10 procent evropského obyvatelstva. Problematický je tento stav hlavně v postkomunistické oblasti Evropy, kde dané státní hranice nemají tak dlouhou tradici.

Otázka civilizační plurality se v Evropě stala aktuální zvýšeným přistěhovalectvím. V široké škále přístupů k této otázce se uplatňují dva protikladné principy: zásada multikulturní společnosti (příkladem jsou Vel-

ká Británie a Nizozemí) a zásada monokulturní společnosti (o to usiluje Francie). V souvislosti s rozuzlením krajně nebezpečné rivality tzv. prvního a druhého světa se do popředí politického zájmu posunul rivalitní potenciál světa třetího. Jde zejména o renesanci ortodoxního islámu, jehož šíitská verze v Iránu představuje zvláštní typ společenského uspořádání. Na Dálném východě je to konfuciánská tradice, která umožňuje kombinaci autoritativních režimů s mimořádnou dynamikou ekonomického růstu na podkladě tržních vztahů. Pro naši část Evropy je nejdůležitější, jakou civilizační orientaci zaujmou pravoslavné národy, a to nejen v bývalém Sovětském svazu, ale i na Balkáně. Zda „východní hranice výskytu barokních kostelů“, jak to definoval jeden francouzský komentátor, bude nadále hranicí civilizační, či zda se konečně podaří překlenout dualismus Říma a Byzance, který sovětský pokus o sociální inženýrství podstatně prohloubil.

Profesor Pavlíček z Právnické fakulty vysvětlil, jak je koncepce lidských práv obsažena

v současné ústavě České republiky a načrtl okruh povinností z této koncepce vyplývající.

Dr. Skála z Ústavu státu a práva AV ČR podal přehled různých teoretických koncepcí lidských práv. V jejich historickém vývoji spatřuje čtyři fáze: nejprve šlo o práva politická, pak o práva sociální, v další fázi se zdůrazňují práva skupinová (národnostní, náboženské apod.) a v poslední době přicházejí v úvahu práva specifických skupin, která se nějakým způsobem odchyľují od běžného standardu.

Profesor Zdeněk Dittrich z Univerzity v Utrechtu poskytl plastický obraz sociálně kulturní plurality, která vznikla v Nizozemí v důsledku přistěhovalectví z bývalých nizozemských kolonií a dalších imigrantů z třetího světa.

Další zájemci o spolupráci jsou vítáni. Sdělení v tomto směru adresujte na Středisko pro výzkum sociální plurality při Filozofickém ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Juroslav Krejčí

Na oslavu fotografií Jindřicha Štreita a na obranu sociologie

Texty v katalogích k výstavám Jindřicha Štreita zdůrazňují filozofický obsah jeho fotografií – „úhrnnost“ jeho pohledu. Ano, ano, jen docela povrchní pozorovatel se může domnívat, že Štreitovy fotografie jsou reportážní, že za nimi nestojí kompaktní životní postoj a filozofická výpověď autora. Někteří z pisatelů však jako by tuto vlastnost Štreitových fotografií kladli do protikladu s jejich hodnotou sociologickou. Podle jejich názoru nepatří Štreit k fotografům „soustředujícím se na určitý sociální jev nebo na nějaký aspekt společenského bytí“. V tom už bych nesouhlasila, velikost Štreitova fotografování vidím právě v tom, že onen „úhrnný“ životní postoj váže na přesné snímání určitých sociálních jevů a na některé aspekty společenského bytí.

Jde asi o nedorozumění. V tom, co je vlastně sociologie. A tu se dostávám k její obraně: Sociologie není sociografie, není to věda *popisující* sociální skutečnosti. Sociologie není ani výzkum veřejného mínění, jak nám ji snad prezentují novináři. Sociologie je krásná

sestra filozofie. Můj kolega Petrussek nedávno ve své knížce napsal, že „sociální problémy hodně tohoto jména nesou obrovitý, hlubinný všelidský rozměr“. Sociologie tu mluví o kulturních univerzáliích, o sociokulturních či jindy antropologických konstantách. To znamená, že cílem sociologie nemůže být popisovat prostě chování lidí. Jejím zájmem a cílem je *prostřednictvím konkrétního poznávání* kriticky reflektovat místo člověka ve světě.

Nedělá totéž Jindřich Štreit? Jsem přesvědčena, že dělá docela přesně totéž. Stejně jako sociolog vychází z konkrétních sociálních situací. Jeho kamera nezná ony umělecké fínty mlh, prolínání obrazu, princip koláže, nezná ani barvu, nepomáhá si názvy – prvky, které mají pomoci sdělit náladu a názorové pozadí fotografie. V prvním plánu Štreitova snímkování je holé konstatování sociální reality: jistě nás napadnou televizní přijímače, typizovaná novostavba prodejny smíšeného zboží, brambory putující v obchodním balení do vesnické „bytovky“, zabíjačka před panelákem, umělé hmoty kam oko pohlédne, ženy v pracovních situacích mužů, „trenýrky“ jako univerzální letní domácí úbor „moderních“ mužů. To

všechno jsou motivy, které se na Štreitových snímcích opakují tak často, že je nutno je uzнат jako konkrétní indikátory něčeho obecnějšího a zásadnějšího. Ve jmenovaných příkladech je tím společným jmenovatelem smutný fakt „splývání životního způsobu města a venkova“, či otázka sociálních důsledků civilizace vůbec. A tu jde o věc vážných kořenů a důsledků, o tom jistě nikdo nepochybuje: co vlastně způsobuje přitažlivost městských předmětů, způsobu bydlení, městského odívání a chování pro venkovské lidi? Je s nimi člověk šťastnější? Ale zase dál: nedůslednost a někdy i pitoresknost v přejímání městských vzorů upozorňuje naopak na hodnotu sociokulturních konstant venkova.

Stejně jako na tomto příkladu (vztah město – venkov) bychom mohli najít ve Štreitově práci řadu jiných konkrétních sociologických témat se závažným filozofickým jádrem: slabost a sláva církve u nás, nestvůrná tichá militarizace národa, nesmyslná industrializace zemědělské výroby, marný pokus o praní mozků v nespočítaných školeních... O mnoho bychom se připravovali, kdybychom se při prohlídce Štreitových výstav nechali unášet jenom tím pocitem „autenticity“ či „existenciální“ a kdybychom se báli věci pojmenovat po způsobu sociologů. Filozofické sdělení Štreitových obrázků je tak silné, že nás stejně nemine.

Myslím si dokonce, že, chápeme-li sociologii správně, mohli bychom Jindřicha Štreita brát jako vynikajícího spontánního sociologa. Je tedy Jindřich Štreit sociologem? Myslím, že jej přece není možné do stavu vědců přijmout.

V tomto ohledu má totiž některé slabosti. Je to přece jen umělec – nedostává se mu, bohudíky, vědecké nesmiřitelné objektivity. Právě to patří v mých očích k výšinám jeho tvorby. Na prvním místě je zde jeho *šetrnost* vůči lidem. Ať mi nikdo neřeká, že by fotograf, hledající atrakci, nenašel v Sovinci situace dramatické či naturalistické. Jistě, nezapomínám, že pan Štreit je součástí sovinecké komunity a ta jej při zveřejňování snímků kontroluje. Ale, na druhé straně, kdyby měl fotograf takový zájem a záměr, což by si nenašel cestu? Za druhé si všimněme, jak je Jindřich Štreit milosrdný k ženám – v tom je světlým opakem Milana Kundery či Vladimíra Párala. A také – jeho kamera nechce vidět

utrpení zvířat (nevýraznou výjimku jsem zahlédla v katalogu z Chebu). Podívejme se, jak jsou psi a jiná zvířata v Sovinci šťastní, kéž by tomu tak bylo ve skutečnosti! Obávám se však, že tomu tak v realitě není, že i v tom se projevuje ona vznešená neobjektivnost Štreitovy kamery: Jindřich Štreit je příliš rytířem, než aby na svých snímcích předváděl nešťastné tvory, (ať už jde o ženy nebo o zvířata). Tohoto fotografa lze charakterizovat mnoha způsoby, jenom ne jako tzv. nemilosrdného kritika.

A ještě v něčem spatřuji slávu jeho fotografování a jeho výběru snímků pro výstavy: je to téměř viktoriánská přísnost, tabuizující tzv. choullostivá témata erotického zabarvení. Věřím, že i tady by se v kontrole spoluobčanů našla skulina, kdyby o to šlo. Ale Štreit prezentuje vztahy mezi muži a ženami s čistotou venkovské prózy minulého století. Jak bychom se z toho dnes neradovali?

Dovolte mi, jako sociologovi, který je zvyklý myslet na životní konkrétnosti, abych závěrem obrátila pozornost na prostředí, v němž autor žije, fotografuje a působí: Život uprostřed obyvatel Sovince přinesl panu Štreitovi nakonec národní i mezinárodní slávu. Nikdo z nás však nemůže pomyslet na to, že takový vývoj mohl Jindřich Štreit tušit, když se rozhodl stát se učitelem v sovinecké malotřídce, když se na vesnici usadil a zvolil si způsob života, který bývá na Západě označován jako alternativní.

Jeho životní volba byla volba obtížnější varianty – šel do *znevýhodněných a znevýhodňujících* podmínek. Bylo by však velice zjednodušující hodnotit to jenom jako čin odporující orientaci minulého režimu, jako čin odporu vůči totalitě. Šlo o rozhodnutí, které je právě z oboru oněch „sociokulturních konstant“, o nichž tu byla řeč. Bylo to rozhodnutí tak univerzálního dosahu, že je neméně výmluvné a kritické i vzhledem k dnešnímu vývoji. Štreitovo působení v handicapovaných podmínkách, v historicky, sociálně i jinak znevýhodněném kraji, je totiž pravým opakem současné orientace na lidskou úspěšnost, na soutěž mezi zdatnými a méně schopnými, na ekonomickou aktivitu za každou cenu.

Hana Librová

Sociological Review

4

CONTENTS

A Few Word of Introduction	411
ARTICLES	
Wnuk-Lipiński, E.: The Left Turn in Poland. A Sociological and Political Analysis	413
Marada, R.: Intellectuals and Ideology. Towards Mannheim's Concept of Free-Floating Intellectuals	433
Keller, J.: The State As a Generalised Patron	447
Možný, I.: An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic	463
Mareš, P., Rabušic, L.: Czech Unemployment from a Regional Perspective	475
Lužný, D.: New Religious Movements. Conflicting Expressions of Religiosity in a Different World	499
REVIEW ARTICLE	
Librová, H.: Voluntary Moderation in Consumption – A Prestige Life-Style in the Netherlands	513
REVIEWS	523
NEWS AND INFORMATION	545

Sociologick časopis

PE 4584
30. 1994.

4

OBSAH

Několik slov úvodem	411
STATI	
Wnuk-Lipiński, E.: Obrat Polska doleva. Sociologická a politická analýza	413
Marada, R.: Intelektuálové a ideologie. K Mannheimově koncepci sociálně nezakotvené inteligence	433
Keller, J.: Stát jako generalizovaný patron	447
Možný, I.: Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice	463
Mareš, P., Rabušic, L.: Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu	475
Lužný, D.: Nová náboženská hnutí. Konfliktní formy religiozity v diferentním světě	499
RECENZNÍ STAŤ	
Hana Librová: Zmírnění konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku	513
RECENZE	
Globální problémy – nové iniciativy, nová literatura (J. Keller)	523
Andrew Arato and Jean L. Cohen: Civil Society and Political Theory (R. Marada)	526
Hana Librová: Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti) (J. Kamarýt, O. Ševčík)	529
Petr Mareš: Nezaměstnanost jako sociální problém (T. Sirovátka)	532
Hans van der Loo, Willem van Reijen: Modernisierung (K. Müller)	535
Zbigniew Brzezinski: Bez kontroly (Chaos v předvečer 21. století) (K. Bertelmann)	537
Readings in Population Research methodology (L. Fialová)	540
ZPRÁVY A INFORMACE	545

ISSN 0038-0288

